POLIROM

Donald M. Nicol

Împăratul fără de moarte

Viața și legenda lui Constantin Paleologul, ultimul împărat al romanilor

HISTORIA

Colecţia *Historia* este coordonată de Mihai-Răzvan Ungureanu.

Donald M. Nicol este profesor de istorie, limbă şi literatură bizantină la prestigiosul King's College din Londra (din 1988, *Emeritus Professor*), membru al Academiei Irlandeze; a fost directorul bibliotecii „Gennadius" din Atena în perioada 1988-1992, întemeietor al revistei *Byzantine and Modern Greek Studies*. Studiile sale au fost găzduite de cele mai cunoscute reviste de specialitate, unele fiind publicate şi în România, în *Revue des Études Sud-Est Européennes* sau în *Actele Congresului de Studii Bizantine de la Bucureşti* (1971). În 2001 este ales membru de onoare al Institutului Român de Genealogie şi Heraldică „Sever Zotta".
Dintre lucrările sale, amintim: *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453* (1972; ed. a II-a, 1993); *Byzantium: Its Ecclesiastical History and Relations with the Western World* (1972); *Meteora: The Rock Monasteries of Thessaly* (1975); *Church and Society in the Last Centuries of Byzantium* (1979); *The End of the Byzantine Empire* (1979); *The Despotate of Epiros, 1267-1479* (1984); *Studies in Late Byzantine History and Prosopography* (1986); *A Biographical Dictionary of the Byzantine Empire* (1991); *The Byzantine Lady: Ten Portraits, 1250-1500* (1994); *The Reluctant Emperor* (1996).

www.polirom.ro

Donald M. Nicol, *The Immortal Emperor. The Life and Legend of Constantine Palaiologos, Last Emperor of the Romans.* Published by The Press Syndicate of The University of Cambridge

© Cambridge University Press 1992

© 2003 by Editura POLIROM, pentru prezenta traducere

Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Carol I nr. 4, P.O. BOX 266, 700506
Bucureşti, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7, ap. 33, O.P. 37; P.O. BOX 1-728, 030174

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României:

NICOL, DONALD M.

Împăratul fără de moarte. Viaţa şi legenda lui Constantin Paleologul, ultimul împărat al romanilor / Donald M. Nicol; trad., note şi comentarii: Maria Magdalena Székely şi Ştefan S. Gorovei. – Iaşi: Polirom, 2003

168 p.; 24 cm (Historia)

ISBN: 973-681-339-8

I. Székely, Maria Magdalena (trad.)
II. Gorovei, Ştefan S. (trad.)

94(37)

Printed in ROMANIA

Donald M. Nicol

Împăratul fără de moarte

Viața și legenda lui Constantin Paleologul, ultimul împărat al romanilor

Traducere, note şi comentarii
de Maria Magdalena Székely şi Ştefan S. Gorovei

POLIROM
2003

Cuprins

Nota traducătorilor 7
Împăratul fără de moarte 11
Prefață 13
Abrevieri 15
Familia Paleologilor (cca 1350-1500) – arbore genealogic 16-17

Capitolul 1
Imperiul care se micşorează 19

Capitolul 2
Constantin: despot la Mistra 37

Capitolul 3
Constantin: împărat la Constantinopol 51

Capitolul 4
Căderea Constantinopolului 69

Capitolul 5
Moartea lui Constantin 89

Capitolul 6
Împăratul fără de moarte 111

Capitolul 7
Jăraticul care se stinge 125

Bibliografie 145
Indice 157

Nota traducătorilor

Autorul acestei cărţi nu are nevoie de prezentare pentru specialiştii în istorie bizantină, pentru medievişti în general. Profesor de istorie, limbă şi literatură bizantină la prestigiosul King's College din Londra (din 1988, *Emeritus Professor*), director al bibliotecii „Gennadius" din Atena (în perioada 1988-1992), întemeietor al revistei *Byzantine and Modern Greek Studies*, membru al Academiei Irlandeze, Donald M. Nicol s-a afirmat, de la începuturile activităţii sale, ca un cercetător de mare profunzime şi cuprindere al lumii bizantine. Studiile sale au fost găzduite de cele mai cunoscute reviste consacrate domeniului. Unele au fost publicate şi în România, în *Revue des Études Sud-Est Européennes* sau în *Actele Congresului de Studii Bizantine de la Bucureşti* (1971). Profesorul Nicol a fost unul dintre cei mai entuziaşti constructori ai marelui proiect (sugerat de Vitalien Laurent încă din 1934) menit să cerceteze prosopografia Imperiului Bizantin; cartea sa despre Cantacuzinii bizantini - *The Byzantine Family of Kantakouzenos* (1968) - rămîne un model de cercetare şi reconstituire prosopografică şi genealogică. Contribuţiile sale eminente în acest domeniu vast şi delicat au determinat alegerea profesorului Donald M. Nicol ca membru de onoare al Institutului Român de Genealogie şi Heraldică „Sever Zotta" (2001). Dintre cărţile sale, amintim: *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453* (1972, ediţia a II-a, 1993); *Byzantium: Its Ecclesiastical History and Relations with the Western World* (1972); *Meteora: The Rock Monasteries of Thessaly* (1975); *Church and Society in the Last Centuries of Byzantium* (1979); *The End of the Byzantine Empire* (1979); *The Despotate of Epiros, 1267-1479* (1984); *Studies in Late Byzantine History and Prosopography* (1986); *Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and Cultural Relations* (1988); *A Biographical Dictionary of the Byzantine Empire* (1991); *The Byzantine Lady: Ten Portraits, 1250-1500* (1994); *The Reluctant Emperor* (1996). Deşi cărţile profesorului Nicol sînt indispensabile cercetătorilor şi profesorilor de istorie bizantină, făcînd parte, de multă vreme, din bibliografia de specialitate, nici una dintre ele nu a fost tradusă, pînă acum, în limba română. Situaţia este cu atît mai paradoxală cu cît, în aceste lucrări, autorul face adeseori referiri directe la istoria românească.

Împăratul fără de moarte (Cambridge University Press, 1992) a cunoscut, încă de la început, un succes binemeritat. În 1994, volumul a reapărut, într-o ediţie mai accesibilă. Cartea, închinată ultimului împărat bizantin, Constantin al XI-lea Paleologul,

mort în timpul asedierii Constantinopolului de către turci, la 29 mai 1453, este prima lucrare ştiinţifică ce tratează acest subiect. Pentru istoria românească, *Împăratul fără de moarte* este o lucrare fundamentală, pentru că aici se regăsesc explicaţii ale unor realităţi politice şi culturale din veacurile XV-XVIII, integrate în ceea ce Nicolae Iorga a numit, cu o formulă consacrată, „Bizanţul de după Bizanţ".

Traducerea în limba română a cărţii lui Donald M. Nicol s-a dovedit o probă dificilă. Spre deosebire de alţi confraţi, profesorul Nicol – „criticat" amical uneori pentru stilul său mult prea literar – scrie frumos, fapt care ne-a obligat să ne străduim mereu a ţine cumpăna dreaptă între datoria de a respecta *fondul* şi plăcerea de a respecta *forma*. În munca noastră, ne-am călăuzit după un enunţ al lui Lucian Blaga: „Există două feluri de traducători. Unii sînt simpli agenţi ai autorilor, adeverind notarial produsele lor, alţii rămîn ei înşişi în textele traduse". Poate că un filolog ar fi şlefuit mai cu meşteşug unele cuvinte, poate că, uneori, ar fi găsit echivalenţe mai potrivite, dar, după credinţa noastră, o carte de istorie rămîne, în primul rînd, o carte ştiinţifică şi ea trebuie tradusă de un istoric. Experienţa în cercetarea istoriei, cunoaşterea nemijlocită a subiectului, a surselor, a bibliografiei îngăduie realizarea nu a unei simple traduceri, ci a unei ediţii a cărţii respective în limba traducătorului.

În acest spirit, pentru a evita o traducere a traducerii, citatele din cronicarii bizantini au fost preluate, fără excepţie, direct din ediţiile româneşti ale acelor izvoare, îngrijite de Vasile Grecu.

Prenumele greceşti traduse în limba engleză au fost redate în forma lor curentă din limba română (de pildă, Constantine a devenit Constantin, George – Gheorghe, Gregory – Grigorie, John – Ioan, Leo – Leon, Michael – Mihail, Theodore – Teodor etc.). Numele de familie au îmbrăcat, şi ele, forma consacrată în istoriografia românească (de exemplu, Angelos a devenit Anghelos, Branković – Brancovici, Cantacuzene – Cantacuzino, Laskaris – Lascaris etc.). O situaţie specială a prezentat numele familiei căreia îi aparţinea Constantin al XI-lea. Cum numele acesteia a intrat în patrimoniul ştiinţific românesc sub forma Paleolog/Paleologul, am adoptat-o şi noi pe aceasta, pentru vechii purtători ai numelui. În schimb, în cazul pretinşilor urmaşi ai împăraţilor bizantini, răspîndiţi prin toată Europa, pînă în zilele noastre, am rămas fideli formei numelui cu care aceştia au fost înregistraţi în actele de stare civilă, în diverse surse şi în articole din presă (Palaeologos, Palaeologus, Paleologus etc.).

Am folosit, în text, pentru unele nume, mai cu seamă de autori medievali, forma în care acestea sînt cunoscute în istoriografia românească (de exemplu, Aşîk Paşa-Zade, Chalcocondil, Critobul, Ducas, Evlia Celebi, Tursun bei etc.). Aceleaşi forme se regăsesc, fireşte, şi în indicele de la sfîrşitul volumului. În schimb, în note şi în bibliografie am păstrat forma din versiunea originală, dat fiind că ea o reproduce pe aceea din ediţiile sau din studiile tipărite în afara spaţiului românesc (Ashik Pasha-Zade, Chalkokondyles, Kritoboulos, Doukas, Evliya Chelebi, Tursun Beg).

Numele geografice au fost redate aşa cum apar în atlasele, hărţile şi dicţionarele româneşti.

Au fost traduse în limba română titlurile unor categorii de izvoare citate în note şi în bibliografie, pe care autorul le transpusese din greacă în engleză (aşa, bunăoară, *Address* a devenit *Memoriu*, *Lament – Cîntec de jale*, *Letter – Scrisoare*, *Works – Opere* etc.).

Micile modificări operate în aparatul critic şi în bibliografie au îngăduit ca în citări să fie urmat sistemul general folosit de istoricii români.

Împăratul fără de moarte nu se adresează exclusiv specialiştilor, ci şi publicului larg, iubitor de istorie. Povestea vieţii ultimului împărat al Bizanţului este nu numai frumos redată, într-un stil accesibil, ci şi remarcabil construită. Autorul nu face paradă de erudiţie : subsolul paginilor nu este încărcat, cum se obişnuieşte, cu note multe, stufoase şi inutile. Date fiind aceste condiţii, am socotit că aglomerarea textului cu propriile noastre note ar fi necuviincioasă ; le-am redus aşadar la strictul necesar. Am indicat, unde a fost cazul, cîte o lucrare apărută ulterior cărţii lui Donald M. Nicol sau cîte un studiu tipărit în limba română, fundamental pentru problemele discutate, care n-a ajuns la cunoştinţa autorului. Pentru alte chestiuni (istorie politică a Imperiului Bizantin şi a Imperiului Otoman, gîndire religioasă şi politică, dregătorii şi structuri sociale, literatură bizantină ş.a.m.d.), cei interesaţi au la îndemînă lucrările unor autori români sau ale unor istorici străini, traduse în limba română : Steven Runciman, *Căderea Constantinopolului. 1453*, ediţia a II-a, traducere, note, postfaţă şi îngrijire ştiinţifică de Alexandru Elian, Bucureşti, 1991 ; Nicolae Iorga, *Istoria vieţii bizantine. Imperiul şi civilizaţia după izvoare*, traducere de Maria Holban, Editura Enciclopedică, Bucureşti, 1974 ; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului Bizantin*, Bucureşti, 1981 ; *Omul bizantin*, volum coordonat de Guglielmo Cavallo, traducere de Ion Mircea, postfaţă de Claudia Tiţa-Mircea, Polirom, Iaşi, 2000 ; Hélène Ahrweiler, *Ideologia politică a Imperiului Bizantin*, cu o postfaţă de Nicolae Şerban Tanaşoca, traducere de Cristina Jinga, Corint, Bucureşti, 2002 ; André Clot, *Mahomed al II-lea, cuceritorul Bizanţului*, traducere de Şerban Grancea, Artemis, Bucureşti, 1993 ; Halil Inalcik, *Imperiul Otoman. Epoca clasică. 1300-1600*, ediţie şi studiu introductiv de Mihai Maxim, traducere, note, completarea glosarului şi indicelui de Dan Prodan, Editura Enciclopedică, Bucureşti, 1996 ; *Istoria Imperiului Otoman*, coordonator Robert Mantran, traducere de Cristina Bîrsan, ALL, Bucureşti, 2001.

Iaşi, 14 martie 2003

Împăratul fără de moarte

Aceasta este o reconstituire a vieţii şi a morţii lui Constantin al XI-lea Paleologul, ultimul împărat creştin al Constantinopolului şi al Imperiului Bizantin, care şi-a pierdut cetatea, imperiul şi viaţa cînd turcii otomani au cucerit Constantinopolul, în 1453.

Constantin şi-a început cariera ca guvernator în Morea (Pelopones). A devenit împărat la Constantinopol cînd fratele său mai mare, Ioan al VIII-lea, a murit fără moştenitori, în 1448, scurta şi tragica sa domnie sfîrşindu-se o dată cu asediul şi cucerirea cetăţii de către sultanul otoman Mehmed al II-lea, la 29 mai 1453. Constantin a fost văzut pentru ultima oară luptînd la zidurile cetăţii. A doua parte a cărţii consemnează împrejurările morţii lui Constantin şi mitul posibilei sale învieri. S-a spus că împăratul nu era mort, ci adormit, că era „împăratul fără de moarte" prefăcut în marmură, care avea să fie trezit, într-o bună zi, de un înger şi avea să-i alunge pe turci din cetatea şi din imperiul său. Cartea se încheie cu o prezentare a pretenţiilor presupuşilor urmaşi ai familiei lui Constantin de a fi moştenitori ai tronului bizantin, o istorie care se întinde pînă în vremea din urmă.

Aceasta este prima carte despre Constantin publicată din 1892 încoace, textul bazîndu-se pe o multitudine de izvoare originare, greceşti, apusene şi slave. Profesorul Nicol este un povestitor experimentat şi cu autoritate, aşa încît această naraţiune a faptelor şi a mitului îi va captiva, în egală măsură, pe istoric şi pe cititorul obişnuit.

Prefaţă

Constantin Paleologul a fost cel din urmă împărat al Constantinopolului – Noua Romă. A fost ucis în 1453, în timp ce-şi apăra cetatea de turcii otomani. Cucerirea turcească a desăvîrşit transformarea Imperiului Bizantin creştin în Imperiul Otoman islamic. Moartea lui Constantin a marcat dispariţia unei instituţii care-şi avea obîrşia în domnia lui Constantin cel Mare, în secolul al IV-lea, ba chiar mai în urmă, în vremea lui Augustus, primul împărat roman. Căci cîrmuitorul şi poporul îşi spuneau ei înşişi romei sau romani, nu eleni sau greci. Domnia ca împărat a ultimului Constantin n-a depăşit cu mult patru ani. Posesiunile lui fuseseră restrînse la cetate şi la cartierele mărginaşe ale Constantinopolului, precum şi la o parte din Grecia. Le-a cîrmuit cu îngăduinţa turcilor. Dar a fost conştient cu mîndrie de faptul că, atîta vreme cît stăpînea Împărăteasa Cetăţilor, el era singurul împărat legitim al romanilor.

Era al optulea membru al familiei care moştenea titlul, de cînd strămoşul său, Mihail Paleologul, uzurpase tronul imperial, în 1261. Este considerat, în general, al unsprezecelea împărat cu numele Constantin, chiar dacă Edward Gibbon şi alţii au găsit temeiuri pentru a-l numi Constantin al XII-lea. Faptele sale au fost consemnate de cronicarii bizantini care l-au cunoscut şi de istoricii greci de mai tîrziu. Împrejurările morţii sale, în timpul asaltului turcesc asupra Constantinopolului, unul dintre cele mai dramatice evenimente ale Evului Mediu creştin, au fost descrise de numeroşi martori şi autori de relatări, greci, italieni, turci şi slavi; iar drama asediului şi a capturării cetăţii a fost elocvent expusă, în anii din urmă, mai cu seamă de Sir Steven Runciman. Cartea aceasta urmăreşte să reia povestirea căderii Constantinopolului, în 1453. Subiectul ei este Constantin Paleologul, moartea sa eroică, miturile şi legendele despre el, care s-au acumulat printre creştinii vorbitori de greacă din generaţiile de mai tîrziu. Mulţi dintre aceştia au aşteptat învierea împăratului şi restaurarea imperiului lor pierdut, pe care au ajuns să-l asimileze cu naţiunea greacă, un concept ce va fi fost străin celor mai mulţi bizantini sau romei din veacul al XV-lea. Ultimul Constantin a devenit un simbol al speranţelor şi aspiraţiilor naţiunii născînde a elenilor, care avea să triumfe, într-o bună zi, pe ruinele Imperiului Otoman.

Singura monografie în limba engleză închinată pînă astăzi lui Constantin a fost publicată în 1892 de Chedomil Mijatovich, pe atunci ambasador sîrb la Curtea Sfîntului Iacob. Este semnificativ că a intitulat-o *Constantin, the Last Emperor of the Greeks* (*Constantin, ultimul împărat al grecilor*) şi a dedicat-o Alteţei Sale Regale,

prințul Constantin, pe atunci moștenitor al Regatului Greciei*. Nu era singurul care gîndea că națiunea elenă, întărită în războiul grec pentru independență din secolul al XIX-lea, era destinată să reînvie Imperiul Bizantin, a cărui făclie fusese stinsă prin capturarea Constantinopolului de către turci și moartea ultimului său cîrmuitor creștin.

Întru alcătuirea acestei lucrări, m-am bizuit temeinic (și sînt recunoscător pentru aceasta) pe resursele fără egal ale Bibliotecii Gennadius din Atena, în timpul cît i-am fost director. În mod special sînt îndatorat profesorului A.D. Paliouras de la Universitatea din Ianina; domnului Simon Bendall, pentru împărtășirea generoasă a cunoștințelor sale de expert în monedele paleologe; doamnei dr. Ruth Macrides, pentru ajutorul dat la identificarea unei părți a materialului poetic despre împăratul de marmură; și profesorului A.A.M. Bryer, care mi-a încurajat propriul entuziasm pentru hotarele fără de margini ale genealogiei bizantine.

Dinald M. Nicol

* Viitorul rege Constantin I al Greciei (1913-1917, 1920-1922) (n.tr.).

Abrevieri

B	=	*Byzantion*
BNJ	=	*Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*
BS	=	*Byzantinoslavica*
BZ	=	*Byzantinische Zeitschrift*
CFHB	=	*Corpus Fontium Historiae Byzantinae*
DIEE	=	Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας
DR	=	Dölger, F., *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, V: *1341-1453*, München-Berlin, 1965
EEBS	=	Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
JÖB	=	*Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*
Lambros, **PP**	=	Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, Atena, 1912
MPG	=	Migne, J.P., *Patrologiae cursus completus. Series graeco-latina*
NE	=	Νέος Ἑλληνομνήμων
PLP	=	*Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, ed. E. Trapp *et al.*, Viena, 1976-
Schreiner, **Chron. brev.**	=	*Chronica byzantina breviora : Die byzantinischen Kleinchroniken*, ed. P. Schreiner (**CFHB** XII/2), Viena, 1977.

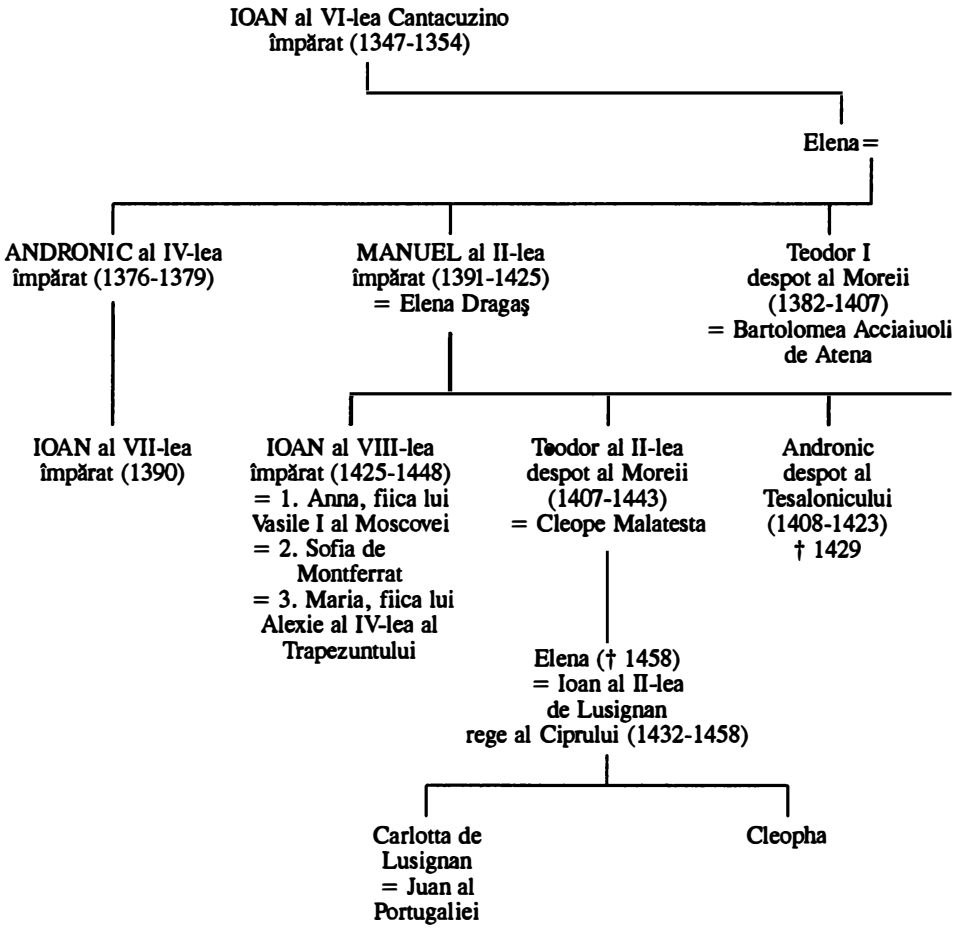

Familia Paleologilor – cca 1350-1500

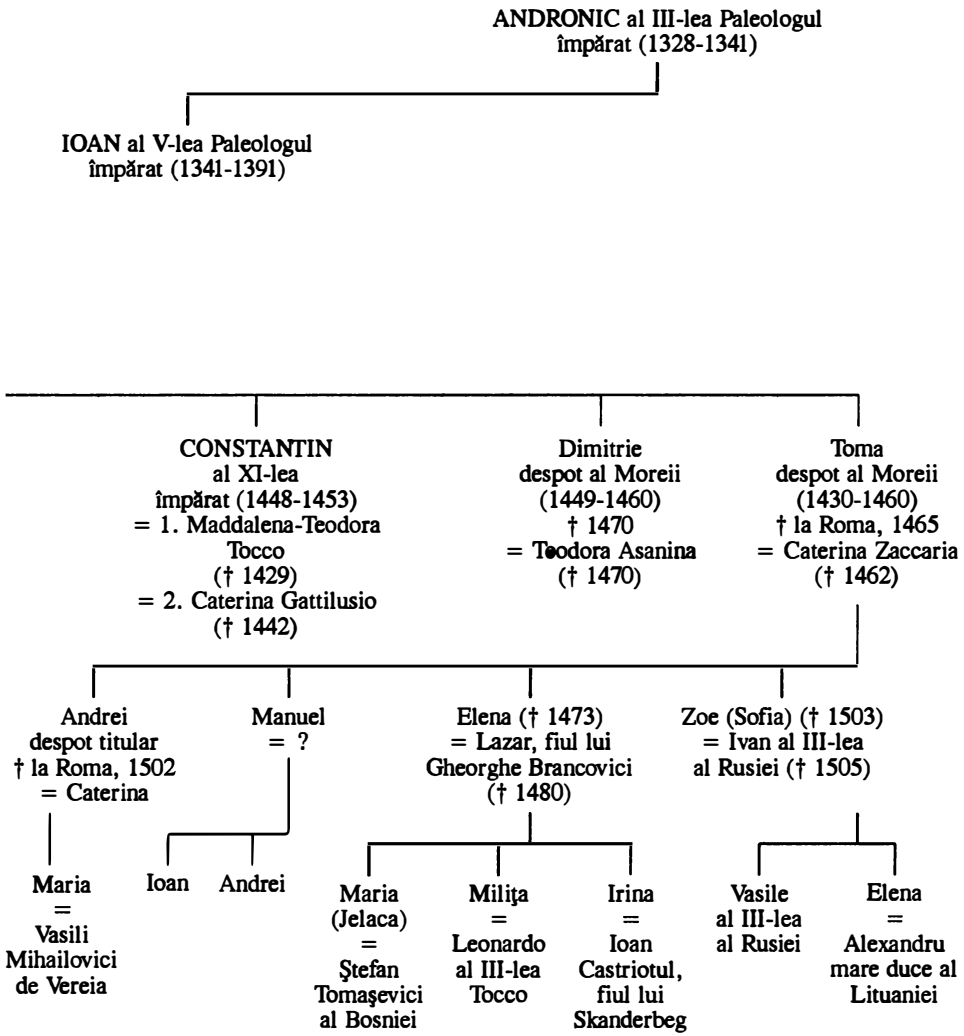
ANDRONIC al III-lea Paleologul
împărat (1328-1341)
IOAN al V-lea Paleologul
împărat (1341-1391)
CONSTANTIN
al XI-lea
împărat (1448-1453)
= 1. Maddalena-Teodora
Tocco
(† 1429)
= 2. Caterina Gattilusio
(† 1442)
Dimitrie
despot al Moreii
(1449-1460)
† 1470
= Teodora Asanina
(† 1470)
Toma
despot al Moreii
(1430-1460)
† la Roma, 1465
= Caterina Zaccaria
(† 1462)
Andrei
despot titular
† la Roma, 1502
= Caterina
Manuel
= ?
Elena († 1473)
= Lazar, fiul lui
Gheorghe Brancovici
(† 1480)
Zoe (Sofia) († 1503)
= Ivan al III-lea
al Rusiei († 1505)
Maria
=
Vasili
Mihailovici
de Vereia
Ioan
Andrei
Maria
(Jelaca)
=
Ştefan
Tomaşevici
al Bosniei
Miliţa
=
Leonardo
al III-lea
Tocco
Irina
=
Ioan
Castriotul,
fiul lui
Skanderbeg
Vasile
al III-lea
al Rusiei
Elena
=
Alexandru
mare duce al
Lituaniei

Capitolul 1

Imperiul care se micşorează

În noaptea de 2 martie 1354, coasta Traciei, la apus de Constantinopol, a fost devastată de un cutremur. Unele locuri au pierit în adîncurile pămîntului. Cîteva au fost complet distruse şi depopulate. Altele au rămas fără apărare, din pricina prăbuşirii zidurilor. Supravieţuitorii au scăpat cu fuga din căminele lor năruite, căutînd refugiu în oraşele care fuseseră cruţate. Cutremurul a fost urmat de vijelii şi de ploi torenţiale. Mulţi dintre refugiaţii fără adăpost, cu deosebire femeile şi copiii, au murit. Încă pe atîţia au fost luaţi prizonieri de ostaşii turci otomani, coborîţi printre ruine la ivirea zorilor. Gallipoli, cel mai mare oraş din regiune, a fost făcut una cu pămîntul. Cu toate acestea, populaţia a izbutit să plece pe mare[1]. Turcii erau obişnuiţi cu zona. Fuseseră angajaţi, de cîţiva ani, ca mercenari în conflictele care măcinau fie tronul, fie pe rivalii Imperiului Bizantin. Puteau fi lesne chemaţi peste Hellespont, din Asia Mică, pe care o controlau deja, şi, îndeobşte, se putea conta pe plecarea lor acasă, cu plata şi prada, la sfîrşitul fiecărei campanii. Împăratul bizantin Ioan al VI-lea Cantacuzino a crezut că se bucură de o relaţie specială cu şeful lor, Orhan, fiul lui Osman, întemeietorul poporului osmanlîu sau otoman. În 1348, şi-a dat fata de soţie lui Orhan, de parcă ar fi vrut să arate că simbioza dintre turci şi greci era posibilă şi că lumea putea fi împărţită între o Asie musulmană şi o Europă creştină.

A fost, probabil, o concepţie naivă, întemeiată pe o prietenie personală. Orhan a fost un om de cuvînt. Dar fiul său, Suleiman, nu a subscris la aceste *gentlemen's agreements* privind împărţirea lumii. În 1352, o parte din trupele lui Suleiman, presupuse a fi în solda împăratului bizantin, au ocupat o

1. Ioan Kantakouzenos (Cantacuzenus), *Historiae*, ed. L. Schopen, III, Bonn, 1832, pp. 298-299; Nikephoros Gregoras, *Byzantina Historia*, ed. L. Schopen, III, Bonn, 1855, pp. 220-222. Schreiner, *Chron. brev.*, II, pp. 283-284.

fortăreaţă în apropiere de Gallipoli. Cînd lupta s-a terminat, au refuzat să mai plece, reclamînd stăpînirea cetăţii prin dreptul de cucerire. A fost prima aşezare permanentă a turcilor otomani pe pămînt european. Cutremurul care a urmat după doi ani le-a dat prilejul s-o extindă şi s-o consolideze. Suleiman a trecut strîmtorile, dinspre ţărmul Asiei Mici, şi a ocupat ruinele cetăţii Gallipoli. A adus cu el o mare mulţime de oşteni şi imigranţi turci, ca să repare şi să locuiască oraşele şi satele părăsite. O garnizoană turcească a fost instalată în Gallipoli şi oraşul a fost repopulat de musulmani. Gallipoli controla trecerea pe mare, peste Hellespont, din Asia în Europa. Legenda spune că Suleiman văzuse drumul spre ţărmul opus luminat, pentru el, de o rază de lună, pe apă. O dată deveniţi stăpîni asupra cetăţii Gallipoli, turcii otomani nu aveau să mai plece. Drumul spre Europa le era deschis. Anul 1354 marchează punctul de răscruce pentru Imperiul Roman creştin sau Bizantin. Pînă în 1405, în doar 50 de ani, urmaşii lui Suleiman erau stăpîni ai Bulgariei, Serbiei, Macedoniei, Tesaliei şi ai celei mai mari părţi a Greciei centrale. Imperiul Bizantin a fost redus la cetate şi la cartierele mărginaşe ale Constantinopolului, la părţi din Pelopones, la cîteva dintre insulele greceşti şi la ceea ce aveau să mai îngăduie turcii, căci împăraţii lui erau obligaţi să plătească tribut sultanilor otomani şi să le fie vasali[1].

Constantin Paleologul s-a născut în 1405, la 8 februarie. Era al patrulea dintre cei şapte fii ai împăratului Manuel al II-lea, care urcase pe tron în 1391[2]. Manuel Paleologul a domnit peste un imperiu care se micşora şi se fărîmiţa. Marele trunchi al copacului din Constantinopol, unde sămînţa sa cea dintîi fusese sădită, părea a fi scorburos şi încovoiat sub vîntul rece care sufla dinspre răsărit. Totuşi, una dintre ramurile sale mai tinere era încă viguroasă. În 1349, împăratul Ioan Cantacuzino, prietenul şi socrul lui Orhan, îl învestise pe fiul său, Manuel, cu titlul imperial de despot şi îl trimisese să ia în primire provincia bizantină a Peloponesului sau Morea, cum ajunsese a fi numită. Grecia centrală şi de miazăzi era în mîini străine încă din timpul Cruciadei a patra, din 1204. În goana lor după cucerire, cruciaţii întemeiaseră un ducat franc al Atenei şi un principat franc al Ahaiei, în Morea. Naţionalitatea conducătorilor acestora s-a schimbat de mai multe ori de-a lungul anilor. Dar, pentru grecii autohtoni, ei toţi erau străini. Cea mai mare parte a profiturilor materiale din Grecia ocupată era culeasă de negustorii veneţieni, prin intermediul

1. D.M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, Londra, 1972, pp. 249-250.
2. J.W. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391-1425)*, New Brunswick, N.J., 1969, pp. 494-495; *PLP*, IX, nr. 21500.

coloniilor lor comerciale din insule şi al porturilor lor din partea continentală. Cu toate acestea, încetul cu încetul, bizantinii au reuşit să recucerească teritoriul pierdut de mult, întrucît, din pricina lipsei recruţilor şi a proastei administraţii, Principatul de Ahaia slăbise. Manuel Cantacuzino a slujit ca despot în Morea peste 30 de ani. A fost un militar, un guvernator şi un om de stat înzestrat; sub conducerea sa, provincia a prosperat şi s-a dezvoltat pe cheltuiala vecinilor străini. Capitala ei era la Mistra, ale cărei ruine romantice şi bîntuite privesc încă, de pe un pinten al muntelui Taiget, către cîmpia Spartei. Cînd Manuel a murit, în 1380, provincia a trecut de la familia Cantacuzinilor la Paleologi – pe atunci, casa domnitoare –, întîi la Teodor, fiul împăratului Ioan al V-lea, apoi, în 1407, la Teodor al II-lea, fiul împăratului Manuel al II-lea şi fratele mai mare al lui Constantin Paleologul. Fiecare dintre ei a purtat marele titlu de despot, pe care doar un împărat putea să-l confere, iar provincia lor a ajuns să fie cunoscută drept Despotatul de Morea[1].

Către sfîrşitul veacului al XIII-lea, împărăteasa Iolanda de Montferrat îi propusese soţului ei, Andronic al II-lea, să adopte practica apuseană a împărţirii stăpînirilor cu fiii de sînge şi cei vitregi. Împăratul a fost şocat. A obiectat că monarhia unică a Imperiului Roman nu ar putea fi niciodată divizată şi transformată într-o poliarhie[2]. O asemenea respectare conştiincioasă a tradiţiei bizantine a avut o viaţă lungă, pînă dincolo de începutul secolului al XV-lea. Dar împăraţii care au urmat au ajuns să-şi dea seama că singura cale de a-şi ţine laolaltă cioburile risipite ale imperiului era de a le păstra în familie, încredinţînd oraşe şi provincii fiilor, ca să le guverneze şi să le apere, şi acordînd fiecăruia titlul de despot. Manuel al II-lea a fost binecuvîntat cu numeroşi fii. Unul dintre ei, Mihail, a murit în 1406, aşa încît numărul lor s-a redus la şase. Fiul mai mare, Ioan, a fost desemnat să-i succeadă lui Manuel ca împărat. Al doilea fiu, Teodor, a fost numit despot în Morea. Cel de-al treilea fiu, Andronic, a fost rînduit despot al Tesalonicului, în 1408, pe cînd

1. Despre istoria Despotatului de Morea, în general, vezi: D.A. Zakythinos, *Le Despotat grec de Morée*, I, *Histoire politique*; II, *Vie et Institutions*, ed. Chryssa Maltézou, Londra, 1975; S. Runciman, *Mistra. Byzantine Capital of the Peloponnese*, Londra, 1980; I.P. Medvedev, *Mistra. Očerki istorii i kultury pozdnevizantiskogo goroda*, Leningrad, 1970. Despre Manuel Cantacuzino: D.M. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus), ca. 1100-1460*, Washington, D.C., 1968, nr. 25.
2. Pseudo-Phrantzes, *Chronicon maius*, ed. V. Grecu: Georgios Sphrantzes, *Memorii, 1401-1477*, în anexă Pseudo-Phrantzes: Macarie Melissenos, *Cronica, 1258-1481*, Bucureşti, 1966, p. 172 (citat ca Sphrantzes, *Chron. minus*, şi Phrantzes, *Chron. maius*).

avea doar opt ani. Alt teritoriu care să fie împărţit nu mai exista. Din acest motiv, în 1405, cînd i s-a născut cel de-al patrulea fiu, Constantin, Manuel l-a ţinut la Constantinopol, pînă ce un apanaj potrivit avea să devină disponibil[1].

Se ştiu puţine lucruri despre copilăria şi primii ani ai lui Constantin. I-a fost devotat mamei sale, Elena, fiica unui principe sîrb, Constantin Dragaş. I s-a spus adesea Porfirogenetul, ceea ce înseamnă că se născuse în camera de purpură a palatului. Era o distincţie pe care o împărţea cu fratele său mai mare, Teodor, şi cu fraţii mai mici, Dimitrie şi Toma, dar, se pare, nu şi cu cel mai mare din familie, viitorul împărat Ioan al VIII-lea. Pe cînd era încă tînăr, Constantin a cîştigat devotamentul fără margini şi admiraţia viitorului istoric Gheorghe Sphrantzes, ale cărui amintiri sînt o unică şi amănunţită sursă pentru cariera sa. Sphrantzes, care venea din Morea, slujise la curtea lui Manuel al II-lea. Unchiul său fusese tutorele lui Constantin. Verii săi fuseseră tovarăşii, prietenii şi însoţitorii lui Constantin. Ajuns pe tron, Ioan al VIII-lea a ezitat, la început, să cedeze în faţa dorinţei lui Constantin ca Sphrantzes să intre în serviciul său, pentru că acesta era prea valoros ca sol imperial, ca diplomat şi sfetnic la Constantinopol[2]. Dar Constantin se înţelegea bine cu fratele mai mare şi, în cele din urmă, s-a făcut după cum a vrut. Relaţiile cu fraţii mai mici – Dimitrie, născut în 1406, şi Toma, născut în 1409 – au fost mai puţin prieteneşti. Unul dintre panegiriştii de mai tîrziu ai lui Constantin va face referire, în treacăt, la probele de vînătoare, echitaţie şi artă a războiului la care acesta participa asemenea unui om tînăr; sînt mărturii suficiente pentru spiritul său aventuros, pentru vitalitatea şi curajul său[3]. Poate că moştenise ceva din înfăţişarea impunătoare şi din caracterul tatălui său, Manuel, care-i impresionase atît de mult pe cei care l-au întîlnit, în timpul călătoriilor din Europa apuseană. Însă nici un portret contemporan al lui Constantin nu s-a păstrat, cu excepţia celor de pe puţinele sale monede şi sigilii, iar aceste efigii, mîzgălite şi stilizate, nu-i redau trăsăturile fine ca ale fratelui său, Ioan, pictat de artiştii italieni care l-au văzut[4].

Constantin s-a născut într-o lume a cărei clasă conducătoare era neaşteptat de multietnică. Era o societate aflată mereu sub ameninţarea dispariţiei. Căsătoria reciprocă între conducătorii ei era un mijloc de supravieţuire.

1. Manuel a mai avut un fiu numit Constantin, care a murit în copilărie, înainte de 1405. Sphrantzes, *Chron. minus*, p. 4; *PLP*, IX, nr. 20491.
2. Sphrantzes, *Chron. minus*, pp. 22-24.
3. Ioan Dokeianos, *Elogiu împăratului Constantin Paleologul*, ed. Lambros, *PP*, I, pp. 221-231, în special p. 227.
4. Despre monedele şi sigiliile lui Constantin, vezi *infra*, pp. 85-86.

Bunicul lui Constantin, împăratul Ioan al V-lea Paleologul (1354-1391), era fiul unei prinţese italiene, Anna de Savoia*. Unchiul său, împăratul Andronic al IV-lea, îşi luase soţie din familia ţarilor bulgari. Unchiul său, Teodor I, despot al Mistrei, se căsătorise cu o fiică a ducelui florentin al Atenei, Nerio Acciaiuoli. Mătuşa sa, Irina, se căsătorise cu Halil, fiul emirului turc Orhan. Vărul său, care a domnit pentru scurt timp ca Ioan al VII-lea, se căsătorise cu o doamnă din familia genoveză Gattilusio. Fratele său, Ioan al VIII-lea, avea să se căsătorească mai întîi cu Anna, fiica lui Vasile al Moscovei, apoi cu Sofia de Montferrat şi a treia oară cu Maria, fiica lui Alexie al IV-lea Comnenul, împăratul Trapezuntului. Fratele său mai mic, Teodor al II-lea, despot al Mistrei, s-a căsătorit cu Cleope Malatesta, fiica lui Carlo Malatesta, conte de Rimini. Constantin însuşi s-a căsătorit de două ori şi ambele lui soţii au fost italience. Avînd mamă sîrboaică şi tată pe jumătate italian, e greu să-l socoteşti pe Constantin grec. Precum cei mai mulţi dintre contemporanii săi vorbitori de greacă, el s-a considerat pe sine însuşi roman, romeu sau bizantin.

Avea 17 ani cînd, în iunie 1422, sultanul otoman Murad al II-lea a asediat Constantinopolul. Bizantinii se bucuraseră de o lungă amînare a agresiunii turceşti. Împăratul Manuel al II-lea se înţelesese bine cu sultanul de mai înainte, Mehmed I. Dar acesta a murit în 1421 şi, foarte curînd după aceea, a devenit clar că răgazul se isprăvise. Asediul turcesc a fost lung şi chinuitor. Apărarea cetăţii a condus-o mai ales Ioan al VIII-lea, de curînd încoronat împărat asociat al tatălui său şi moştenitor legiuit. Mulţumită vigilenţei sale, turcii s-au retras înainte de sfîrşitul anului. Totuşi, pentru bătrînul împărat Manuel fusese prea mult. În septembrie 1422, a suferit un atac ce i-a paralizat o jumătate a trupului. Deşi avea să mai rămînă în viaţă încă aproape trei ani, cîrmuirea Constantinopolului se va afla, de fapt, în mîinile fiului mai mare, Ioan. Perspectivele erau întunecate. Oraşul Tesalonic era şi el asediat de turci. Fiul lui Manuel, Andronic, căruia îi fusese încredinţat Tesalonicul în calitatea lui de despot, era tînăr şi cu sănătatea şubredă. În vara anului 1423, cu consimţămîntul tatălui său, el a oferit Tesalonicul veneţienilor ; în septembrie, oraşul şi-a schimbat stăpînul şi a devenit cea mai mare şi, s-a sperat, cea mai profitabilă dintre toate coloniile veneţiene din Grecia[1].

Împăratul Ioan al VIII-lea a simţit că venise vremea să caute ajutor în lumea creştină din Apus, aşa cum făcuse şi tatăl său, cu vreo 20 de ani în

* Pentru împăratul Ioan al V-lea Paleologul, vezi monografia lui Radivoj Radić, *Време Јована V Палеолога (1332-1391)*, Belgrad, 1993 (n.tr.).

1. Barker, *Manuel II*, pp. 361-371 ; Nicol, *Last Centuries of Byzantium*, pp. 346-351.

urmă, fără mare succes. În noiembrie 1423, a pornit spre Veneţia şi Ungaria. L-a numit pe fratele său, Constantin, regent la Constantinopol, pînă la întoarcerea sa. Constantin era încă tînăr. Aceasta era prima lui fărîmă de autoritate şi, pentru a o susţine, i s-a dat titlul de despot[1]. Îl avea la îndemînă, ca să-l povăţuiască, pe tatăl său ţintuit la pat, pe bătrînul împărat Manuel. După cîteva încercări neizbutite, ei au pregătit un nou tratat de pace cu sultanul Murad. Era o înţelegere umilitoare, dar ea însemna că cetatea Constantinopolului avea să fie cruţată, pentru un timp, de alte atacuri violente din partea turcilor. A fost semnată la 22 februarie 1424[2]. După toate relatările, Constantin şi-a îndeplinit îndatoririle de regent cu demnitate şi succes. Fratele său, Ioan, s-a întors din călătoriile în Italia şi Ungaria la începutul lui noiembrie 1424. Obţinuse puţin. Regele catolic al Ungariei îl încunoştinţase, cu evlavie, că şansele de a-şi asigura un ajutor din partea creştinătăţii apusene ar fi mult sporite dacă el şi poporul său ar jura supunere papei şi s-ar uni cu Biserica Romei. Sugestia era departe de a fi nouă. O auzise, mai înainte, şi tatăl lui Ioan, Manuel. Dar o respinsese întotdeauna, ca pe o mişcare numai bună să-i alerteze pe turci şi să-i transforme în duşmani, dacă nu chiar ca pe o formă de şantaj moral[3].

Manuel a murit la 21 iulie 1425, în vîrstă de 75 de ani, după ce, pentru ultimele cîteva luni, îmbrăcase veşmîntul monahal. Ioan al VIII-lea a devenit împărat şi în realitate, nu numai cu numele*. Fratelui său, despotul Constantin, trebuia să i se dea acum un apanaj propriu. În recentul lor tratat, turcii binevoiseră a îngădui bizantinilor să păstreze ca fief o fîşie de pămînt la nord de Constantinopol. Ea mergea de-a lungul ţărmului Mării Negre, de la oraşul Mesembria, în nord, la Derkos, în sud. Se pare că includea şi portul Selymbria, la vest de Constantinopol. Aceasta a fost regiunea acordată despotului Constantin, în 1425. Întrucît apăra căile nordice de acces spre Constantinopol, ea era importantă din punct de vedere strategic. Dar Constantin n-ar fi putut face mare lucru dacă turcii ar fi ales să încalce termenii tratatului şi să-l lipsească de fieful său[4].

1. Sphrantzes, *Chron. minus*, pp. 14-16.
2. *DR*, V, nr. 3402-3404.
3. Barker, *Manuel II*, pp. 376-379.
* Pentru împăratul Ioan al VIII-lea Paleologul, vezi monografia lui Ivan Djurić, *Le crépuscule de Byzance*, Édition Maisonneuve et Larose, 1996 (n.tr.).
4. Sphrantzes, *Chron. minus*, p. 18; Doukas (Ducas), *Istoria turco-bizantină (1341-1462)*, ed. V. Grecu, Bucureşti, 1958, pp. 237, 245. Schreiner, *Chron. brev.*, II, pp. 429-430. *DR*, V, nr. 3414.

Aflat în drum spre Veneţia, în 1423, Ioan al VIII-lea şi-a întrerupt călătoria în Morea. Acolo a avut un schimb de cuvinte cu fratele său, despotul Teodor de la Mistra. Teodor prefera liniştea vieţii de cărturar constrîngerilor administraţiei şi războiului. Cu doi ani în urmă, acceptase o căsătorie aranjată cu Cleope Malatesta din Rimini. A fost, la început, o unire nefericită. El şi-a exprimat profunda dorinţă de a deveni călugăr şi a folosit prilejul vizitei fratelui său pentru a i se destăinui. Cînd s-a întors la Constantinopol, Ioan a crezut că Teodor gîndeşte încă la fel. Din acest motiv, l-a rechemat pe Constantin de la Mesembria şi l-a desemnat să-i urmeze fratelui său, ca despot în Morea. Constantin îşi dovedise devotamentul şi înzestrarea în felurite chipuri. Ar fi putut fi un excelent guvernator la Mistra. Însă, între timp, Teodor se răzgîndise. Cîţiva dintre admiratorii săi, mai cu seamă eruditul său prieten Ioan Eugenikos, îi întîmpinaseră cu bucurie intenţia de a renunţa la deşertăciunea acestei lumi în schimbul bucuriilor vieţii religioase. Pe de altă parte însă, prieteni mai mult cu numele îl convinseseră că lumea avea nevoie de el. Cînd a sosit momentul, Teodor a refuzat să se retragă în favoarea lui Constantin şi a aplanat neînţelegerile cu soţia sa. Teodor avea să rămînă despot la Mistra încă douăzeci de ani. Au fost ani de prosperitate, cel puţin pentru viaţa culturală şi intelectuală a provinciei. Sub patronajul lui Teodor, la curtea din Mistra s-au adunat cărturari şi filosofi. Cleope Malatesta a ajuns să împărtăşească şi să încurajeze gustul cărturăresc al soţului său. Teodor a suportat cu greu moartea ei în 1433, pentru că ajunsese s-o iubească foarte mult[1].

Constantin a fost împiedicat astfel să-şi fructifice şansa de a deveni despot la Mistra. Totuşi, după moartea tatălui său, împăratul Ioan al VIII-lea a născocit un plan pentru a folosi însuşirile lui Constantin în scopuri mai bune. Acesta ar fi putut avea apanajul lui separat în Morea. Era limpede că Teodor, fericit totuşi pe domeniul său de la Mistra, nu era cel mai practic dintre oameni, iar ceva ajutor şi sprijin i-ar fi fost de folos. În 1423, turcii spărseseră zidul de apărare ce traversa istmul Corint, construit de Manuel al II-lea pentru a le stăvili înaintarea. Invadaseră şi devastaseră Morea. Puţin mai înainte, conducătorul italian al Epirului şi al insulei Cefalonia din largul mării, Carlo Tocco, ocupase Clarentza şi cîmpia Elisului, în partea de nord-vest a peninsulei. Teodor avea să încheie cu el un armistiţiu, încălcat însă în 1426, cînd Tocco şi-a reluat campania. Împăratul Ioan a hotărît să scape Morea de această pacoste. În 1427, a plecat din Constantinopol ca să rezolve el însuşi problema. L-a luat cu sine pe fratele lui, Constantin, şi, de asemenea, pe Gheorghe

1. Ioan Eugenikos, *Învăţături către despotul Teodor*, ed. Lambros, *PP*, I, pp. 67-111.

Sphrantzes. Atunci a intrat Sphrantzes oficial în slujba lui Constantin. Au ajuns la Mistra pe 26 decembrie şi s-au îndreptat direct spre Clarentza, ca s-o împresoare de pe uscat şi dinspre mare. Într-o ambuscadă navală, aproape de insulele Echinade, corăbiile lui Carlo Tocco au fost scufundate, iar el s-a recunoscut înfrînt. A acceptat să renunţe la recentele cuceriri, dar i-a venit în minte un plan pentru a salva ceea ce mai rămăsese din demnitatea sa. A propus ca tînăra lui nepoată, Maddalena, să fie luată în căsătorie de fratele împăratului, Constantin, aducîndu-i acestuia ca zestre Clarentza şi Elis. A fost o învoială amicală, convenabilă pentru ambele părţi. La 1 mai 1428, Clarentza a fost predată, iar la 1 iulie, Constantin s-a căsătorit cu Maddalena Tocco, în cadrul unei ceremonii lîngă Patras. Ea şi-a luat numele grecesc, mai familiar, Teodora, iar unchiul său, Carlo Tocco, a plecat pe mare, spre domeniile lui din Epir[1].

O neobişnuită scrisoare în versuri a fost adresată despotului Constantin înaintea nunţii sale. Autorul ei anonim, pretinzînd că a fost inspirat de puterea divină, îl felicita pe împărat pentru victoria sa, dar îl avertiza pe Constantin în privinţa căsătoriei cu nepoata lui Carlo Tocco. Familia Tocco nu era de încredere[2]. Se poate ca povaţa să fi fost întemeiată, chiar dacă ea nu izvora din raţiune. Căci, cu sau fără soţia italiancă, numirea lui Constantin ca al doilea despot în Morea afecta sistemul de guvernămînt şi avea să aducă necazuri în viitor. Pînă în 1428, despotatul fusese guvernat de un vlăstar al familiei imperiale, numit de împăratul din Constantinopol. Acum urmau să fie doi şi, în curînd, trei. Al treilea avea să fie fratele mai mic al lui Constantin, Toma, care crescuse la Mistra. Teoretic, despotatul rămînea unul şi indivizibil. Practic însă, după cum avea curînd să se dovedească, autoritatea centrală, care funcţionase bine în secolul al XIV-lea, se va prăbuşi şi provincia bizantină Morea se va fărîmiţa în principate separate şi deseori războinice[3]. Teodor refuzase să-i facă loc fratelui său la Mistra. Dar a fost convins să cedeze o parte însemnată din teritoriul acordat lui, inclusiv oraşul port Vostitza (Aigion), de pe coasta nordică a Moreii, cîteva oraşe şi fortăreţe în Laconia, precum şi Kalamata şi Messenia, din partea vestică a peninsulei. Tînărul său frate, Toma,

1. Sphrantzes, *Chron. minus*, pp. 20-24; Chalkokondyles, ed. E. Darkò, *Laonici Chalcocondylae Historiarum Demonstrationes*, I, Budapesta, 1922, pp. 17-19; Schreiner, *Chron. brev.*, II, pp. 435-436. Zakythinos, *Le Despotat grec de Morée*, I, pp. 196-201, 204-205; D.M. Nicol, *The Despotate of Epiros, 1267-1479*, Cambridge, 1984, pp. 190-192.
2. *Scrisoare anonimă în versuri adresată despotului Constantin în Ahaia*, ed. Lambros, *PP*, IV, pp. 88-89.
3. Zakythinos, *Despotat*, II, p. 81.

a primit castelul de la Kalavryta, la nord de Mistra. La început, Constantin s-a aşezat la Clarentza, la care avea dreptul atît prin cucerire, cît şi prin căsătorie. Ca să presupună că fraţii săi aveau să colaboreze, împăratul ar fi trebuit să-i cunoască mai bine. Fiindcă ei erau un soi de oameni gîlcevitori[1].

În orice caz, cîtă vreme a mai fost alături de ei, Constantin l-a convins pe împărat că Clarentza era bine plasată pentru a ataca şi captura înfloritorul port comercial şi strategic Patras, aflat nu departe. Patrasul îşi schimbase stăpînii de cîteva ori. În 1428, era guvernat de Pandolfo Malatesta, arhiepiscopul său latin, pe care papa îl numise cu patru ani înainte, în ciuda faptului că turcii revendicau Patrasul ca fief, iar veneţienii manifestau acolo un interes particular pentru comerţ. Ei au fost cei care l-au alertat pe papă cu privire la pericolul care ameninţa oraşul, în 1428. În iulie, cei trei fraţi, Ioan, Constantin şi Toma, şi-au unit forţele într-un asalt asupra Patrasului. A fost prima experienţă de război a tînărului Toma. N-au izbutit să ia oraşul şi s-au retras în momentul în care apărătorii au acceptat să-i plătească lui Constantin un tribut anual de 500 de monede de aur. Potrivit lui Gheorghe Sphrantzes, care era cu ei, principala cauză a nereuşitei a fost ezitarea fratelui lor, despotul Teodor, de a-i ajuta. El şovăia încă în privinţa vocaţiei sale monastice. Pe de altă parte, va fi ţinut seama şi de faptul că guvernatorul Patrasului, arhiepiscopul Malatesta, era cumnatul său. Ar fi fost imprudent să contribuie la prăbuşirea lui. În orice caz, papa nu era deloc mulţumit de Cleope Malatesta, întrucît auzise că ea trecuse la Biserica Ortodoxă, poate pentru a cuceri inima soţului său. În consecinţă, Teodor a rămas la Mistra[2].

Era vremea ca împăratul Ioan să se întoarcă la Constantinopol. Înainte de a pleca, el l-a chemat pe Constantin la Mistra, pentru o discuţie. Acolo, Constantin şi Sphrantzes s-au întîlnit în secret şi au hotărît să facă o a doua tentativă de capturare a Patrasului. Dacă reuşeau, Constantin ar fi rămas în Morea. Dacă nu, s-ar fi întors la apanajul său de la Marea Neagră, păstrînd posesiunea asupra Clarentzei şi a celorlalte locuri din Morea care îi reveniseră ca zestre a soţiei. Sphrantzes descrie în detaliu ceea ce a urmat. El şi Constantin au mărşăluit de la Vostitza, de-a lungul coastei, ocolind Patrasul, pentru a ajunge la Clarentza şi Chloumoutsi, unde stătea soţia lui Constantin. Erau siguri că locuitorii greci din Patras îi vor sprijini. De la Clarentza, Constantin a trimis soli la conducătorii lor ca să-i pregătească terenul pentru intrarea în oraş. La 1 martie 1429 şi-a îndreptat oastea către Patras. Consilierii oraşului au trimis un curier care s-a întors să-i informeze despre intenţia lui

1. Sphrantzes, *Chron. minus*, p. 26. Zakythinos, *Despotat*, I, p. 206.
2. Sphrantzes, *Chron. minus*, pp. 24-26. Zakythinos, *Despotat*, I, pp. 206-207.

Constantin de a ataca şi captura oraşul şi citadela sa. Atacul a fost lansat la 20 martie, în Duminica Floriilor. S-a transformat într-un lung asediu, presărat de confruntări neînsemnate; în una dintre ele, calul lui Constantin a fost împuşcat, iar el era cît pe ce să fie ucis sau prins. Prietenul său, Sphrantzes, i-a salvat viaţa, deşi, făcînd aceasta, a fost el însuşi rănit şi luat prizonier. A fost eliberat, mai mult mort decît viu, la 23 aprilie. Înainte de începutul lunii mai, apărătorii n-au acceptat să discute. Arhiepiscopul lor plecase în Italia, după întăriri. Ei au promis că, dacă acesta nu se va întoarce pînă la sfîrşitul lunii, vor capitula. Constantin şi trupele lui s-au retras, preluînd fortăreaţa de la Saravalle, aşa cum fusese învoiala.

Pînă la sfîrşitul lui mai, arhiepiscopul nu se întorsese. La 1 iunie, Constantin a revenit şi i-a poftit pe diriguitorii Patrasului să respecte înţelegerea dintre ei şi să se predea. Patru zile mai tîrziu, ei s-au întîlnit în catedrala Sfîntul Andrei, sfîntul patron al oraşului, şi au hotărît să-l accepte pe Constantin ca suveran. Oraşul Patras s-a adăugat, astfel, despotatului său; nici vorbă n-a mai fost despre plecarea lui Constantin din Morea. Totuşi, citadela de pe dealul care domina oraşul a fost păstrată de oamenii arhiepiscopului şi nu avea să fie predată în următoarele 12 luni. Capitularea Patrasului l-a amărît pe papă, i-a deranjat pe veneţieni şi, cel mai rău, i-a înfuriat pe turci. Sultanul Murad a transmis un ultimatum. Sphrantzes, prietenul de nădejde şi credincios al lui Constantin, care petrecuse, de dragul stăpînului, 40 de zile într-o temniţă la Patras, a fost trimis să-l împace pe sultan şi, după lungi discuţii cu el şi cu Turahan, comandantul otoman al Tesaliei, a înlăturat ameninţarea represaliilor turceşti. Constantin a trimis alţi soli să-i liniştească pe papă şi pe veneţieni. Negocierile au durat cîteva luni.

Pe de altă parte, Sphrantzes ajunsese abia în portul veneţian Naupaktos, pe ţărmul opus Patrasului, cînd arhiepiscopul deposedat Malatesta a sosit acolo din Italia, cu ceva corăbii şi soldaţi catalani. El îl îndemnase pe sultan să protesteze împotriva ocupării arhidiecezei sale de către greci. Dar era prea tîrziu. Catalanii neascultători, pe care îi adusese ca ajutoare, au manifestat un interes scăzut în redobîndirea Patrasului; în schimb, au prădat coasta şi au forţat intrarea în Clarentza. Constantin a reuşit să răscumpere de la ei oraşul, pentru 6.000 de ducaţi veneţieni. Totuşi, mai tîrziu, a poruncit distrugerea Clarentzei, de teamă să nu cadă în mîinile piraţilor. Arhiepiscopul a murit la Pesaro, în Italia, în 1441, susţinînd neîncetat că Patrasul era al lui şi că era datoria tuturor creştinilor din Apus să-l ajute a recîştiga scaunul apostolic al Sfîntului Andrei. Între timp, în iulie 1430, citadela care veghea Patrasul s-a predat lui Constantin. Credinciosul Sphrantzes şi-a primit răsplata.

În noiembrie, a devenit cel dintîi guvernator bizantin al oraşului reintegrat acum, triumfal, imperiului, după 225 de ani de ocupaţie străină[1].

Au urmat alte victorii. Fratele lui Constantin, Toma, a cărui reşedinţă era la Kalavryta, a condus către un sfîrşit ruşinos principatul străin al Ahaiei, care dăinuise sub conducători de etnii diferite, încă din vremea celei de-a patra Cruciade, din 1204. Ultimul lui principe a fost genovezul Centurione Zaccaria, care a murit deposedat de aproape tot teritoriul său, în 1432. Fiica sa, Caterina, s-a căsătorit cu Toma şi i-a adus ca zestre ceea ce mai rămăsese din principat[2]. Deja de cîţiva ani, cauza posesiunilor apusene din Morea era pe moarte. Iniţiativa lui Constantin şi a fraţilor săi, susţinută de împăratul Ioan al VIII-lea, o va alunga în cărţile de istorie. Pînă în 1430, aproape tot sudul Greciei fusese curăţat de cîrmuitori străini şi restituit stăpînirii bizantine, mai puţin porturile şi coloniile veneţiene de la Argos, Nauplia, Modon şi Coron. Succesele lui Constantin au reprezentat o compensaţie pentru ştirile teribile ajunse la împărat din alte părţi. În martie 1430, sultanul Murad a pus capăt, în chip sîngeros, regimului veneţian din Tesalonic. Durase doar şapte ani. Tesalonicul a devenit turcesc. În luna octombrie a aceluiaşi an, oraşul Ianina, din nord-vestul Greciei, s-a supus turcilor. Morea era din nou bizantină, dar întreaga Grecie continentală de la nordul istmului Corint era acum sub control turcesc[3].

Veneţienii nu erau entuziasmaţi de reapariţia averilor greceşti în Morea. Ei îşi pierduseră reputaţia şi mult din averea proprie investind nechibzuit în Tesalonic. Trebuiau deci să-şi păstreze mai bine proprietăţile din sudul Greciei. Între greci şi veneţieni neîncrederea era reciprocă. Într-o încercare de

1. Sphrantzes, *Chron. minus*, pp. 40-42; Phrantzes, *Chron. maius*, p. 268; Chalkokondyles, II, pp. 18-19; Schreiner, *Chron. brev.*, II, pp. 442-443. E. Gerland, *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Erzbistums Patras*, Leipzig, 1903, pp. 64-69; Zakythinos, *Despotat*, I, pp. 207-209; II, p. 224; A. Bon, *La Morée franque*, I, Paris, 1969, p. 323; K.M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, II: *The Fifteenth Century*, Philadelphia, 1978, pp. 31-35. Vezi *infra*, capitolul 6, p. 115. Călătorul spaniol Pero Tafur, navigînd pe acest drum în 1436, relata că „Florencia" (Clarentza), lîngă Patras, era „un oraş cu clădiri minunate, dar acum depopulat". *Andanças é Viajes de Pero Tafur por diversas partes del mundo avidos (1435-1439)*, Madrid, 1874, p. 44. Traducătorul englez al lui Tafur a interpretat „Florencia" drept „Corint". *Pero Tafur, Travels and Adventures, 1435-1439*, traducere de M. Letts, Londra, 1926, p. 49.
2. Zakythinos, *Despotat*, I, p. 209.
3. Nicol, *Last Centuries of Byzantium*, p. 367; Nicol, *Despotate of Epiros, 1267-1479*, pp. 200-203.

a contrabalansa influenţa veneţienilor asupra economiei despotatului său, Constantin s-a apropiat de populaţia din Ragusa (Dubrovnik), ai cărei negustori erau oaspeţi obişnuiţi ai ţărmurilor sale. Conducerea Ragusei era interesată în protejarea concesiunilor comerciale şi a întocmit proiectul unei înţelegeri, precizîndu-şi condiţiile într-o scrisoare către Constantin, din februarie 1431[1]. O asemenea înţelegere nu pare să fi fost încheiată. Dar însuşi faptul că a fost propusă este încă un semn al iniţiativei de reînviere a despotatului de Morea sub cîrmuirea lui Constantin. Turcii erau şi ei neliniştiţi din cauza renaşterii bizantine în Morea. În primăvara anului 1431, Turahan, comandant al sultanului în Tesalia, şi-a luat o măsură de prevedere, trimiţînd trupe spre miazăzi, pentru a dărîma, încă o dată, zidul ce traversa istmul Corint. Nu trebuia să li se îngăduie grecilor să-şi folosească refugiile pentru acoperirea îndeletnicirilor lor rebele. Trebuia să li se reamintească faptul că erau vasalii sultanului[2].

Rămînea de văzut dacă fiii, adesea puşi pe harţă, din familia Paleologilor îşi puteau exploata victoria şi puteau păstra Morea ca o insulă a creştinătăţii în faţa forţelor Islamului. Soarta a fost nedreaptă cu despotul Constantin. În noiembrie 1429, nu mult după victoria de la Patras, soţia sa italiancă, Maddalena-Teodora, a murit la Stameron, în Elis. Fuseseră căsătoriţi mai puţin de 18 luni; Constantin a fost zdrobit de durere. A fost înmormîntată la Clarentza, dar rămăşiţele ei vor fi mutate, mai tîrziu, în biserica lui Hristos Dătătorul de Viaţă (*Zoodotos*) de la Mistra. Doi dintre eruditii oameni de litere de la Mistra, Ioan Eugenikos şi Bessarion, mitropolitul de Niceea, au deplîns tristul eveniment în epitafuri stilizate[3]. Cîteva luni mai tîrziu, probabil pentru că voia să fie mai aproape de Mistra, Constantin a ajuns să facă o nouă învoială cu fratele său mai mic, Toma. Capitala apanajului lui Toma se afla la Kalavryta. În martie 1432, acesta a fost de acord să facă schimb de teritorii. Constantin şi-a transferat curtea la Kalavryta. Toma s-a mutat la Elis. A fost un schimb amical care, după cum s-ar putea presupune, a avut consimţămîntul

1. Raportul misiunii lui Gheorghe Paleologul Cantacuzino la Ragusa, adresat „despotului Peloponesului" în februarie 1431, se găseşte la Lambros, *PP*, II, pp. 29-30. B. Krekić, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Age*, Paris-Haga, 1961, pp. 51-52 şi nr. 787; Nicol, *Byzantine Family of Kantakouzenos*, nr. 67.
2. Sphrantzes, *Chron. minus*, p. 50; Schreiner, *Chron. brev.*, II, p. 444.
3. Ioan Eugenikos, ed. Lambros, *PP*, I, pp. 117-122; Bessarion, ed. Lambros, *PP*, IV, pp. 94-95. Despre mănăstirea lui Hristos Zoodotos de la Mistra, vezi Zakythinos, *Despotat*, II, pp. 197, 298. Despre locul morţii ei (Stamiron, Stamira, nu St. Omer), vezi Bon, *La Morée franque*, I, pp. 293, 343, nota 1.

fratelui lor, împăratul Ioan, şi, de asemenea, al celui mai în vîrstă dintre cei trei despoţi din Morea, Teodor, stăpîn încă la Mistra[1].

Dar înţelegerea dintre ei nu a durat mult. A fost sfărîmată cînd s-a pus problema întîietăţii unuia dintre ei. Împăratul Ioan fusese căsătorit de trei ori, dar căsătoriile n-au produs nici un moştenitor la tron care să poată fi desemnat împărat asociat. S-a bănuit că, atunci cînd va veni timpul, unul dintre fraţi îi va succeda. Preferinţa lui Ioan mergea către Constantin, lucru pe care despotul Teodor îl cunoştea, nemulţumindu-l. Constantin se putea înţelege cu fratele său mai mic, Toma. Dar relaţiile personale cu Teodor erau otrăvite de invidie şi gelozie. În august 1435, împăratul l-a chemat pe Constantin la Constantinopol. Gheorghe Sphrantzes l-a însoţit. Se prea poate ca Teodor să-şi fi închipuit că se aranja problema succesiunii la tron. În martie 1436, a sosit şi el la Constantinopol. Împăratul n-a fost în stare să-şi determine fraţii să poarte o discuţie, cu atît mai puţin să se înţeleagă. Ei s-au întors separat în Morea. Erau dispuşi să lupte pînă la capăt. Către sfîrşitul anului 1436, au venit din capitală doi mijlocitori, ca să-i liniştească şi să prevină un război civil. Dar abia a treia misiune, condusă de viitorul patriarh Grigorie Mammas, i-a trezit la realitate. S-a căzut de acord cu mutarea lui Constantin la Constantinopol, în timp ce fraţii săi, Teodor şi Toma, urmau să rămînă, ca despoţi, în Morea. Împăratul avea nevoie de el încă o dată ca regent, pentru că pleca, pentru scurt timp, în Italia. Constantin a ajuns în Constantinopol la 24 septembrie 1437. Nu se spusese nimic despre numirea sa ca împărat asociat. Dar desemnarea ca regent pentru a doua oară arăta cu claritate faptul că era considerat moştenitorul tronului[2].

Ioan al VIII-lea a plecat pe mare, spre Italia, la sfîrşitul lui noiembrie. Scopul călătoriei sale era prezenţa la conciliul pe care papa Eugeniu al IV-lea îl convocase la Ferrara ca să realizeze unirea Bisericilor Greacă şi Latină. Papalitatea socotise întotdeauna că creştinii din Occident nu puteau merge să salveze Bizanţul de turci pînă cînd Biserica bizantină nu-şi recunoştea greşelile şi nu accepta supunerea faţă de Roma. De-abia după aceea putea fi propovăduită şi organizată o cruciadă pentru ajutorarea Constantinopolului şi contracararea

1. Sphrantzes, *Chron. minus*, p. 50, consemnează că Toma s-a mutat la Clarentza. Dar cum Clarentza fusese deja dărîmată, pare mai probabil că Toma s-a stabilit la Patras, unde putea fi găsit în 1435. Gerland, *Neue Quellen*, pp. 67-68, 218.
2. Sphrantzes, *Chron. minus*, pp. 52-54; Syropoulos, *Les „Mémoires" du Grand Ecclésiarque de l'Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le Concile de Florence (1438-1439)*, ed. V. Laurent, Roma, 1971, pp. 172, 608; Schreiner, *Chron. brev.*, II, pp. 448-449.

planurilor turceşti. După lungi tratative, papa Eugeniu îi convinsese pe Ioan al VIII-lea şi pe ierarhii Bisericii sale să discute chestiunea în cadrul unui conciliu la Ferrara. Pentru a fi sigur că vor veni, papa a trimis corăbii să-i aducă. Corăbiile au dus o companie de arcaşi din Creta pentru apărarea Constantinopolului. Pe una din aceste nave a călătorit Constantin din Morea, îmbarcîndu-se la Karystos, în Eubeea, la 1 septembrie. Printre tovarăşii săi de călătorie se afla un cleric veneţian, Marco Condulmer, cu care se întîlnise ultima oară la capitularea Patrasului, în 1429[1]. Împăratul a condus în Italia o delegaţie impresionantă. Erau cu el patriarhul Constantinopolului, Iosif al II-lea, împuterniciţi ai patriarhilor de Alexandria şi Ierusalim, mitropoliţi, călugări şi cler secular – între ei, învăţatul Bessarion de Niceea, Marcu Eugenikos de Efes şi călugărul Isidor, mitropolit de Kiev. Între laici, cel mai vestit era filosoful Gheorghe Gemistos Plethon din Mistra, care îi cunoştea pe împărat şi pe fraţii săi de cîţiva ani. În compania împăratului se afla şi fratele său mai tînăr, Dimitrie, căruia îi fusese acordat titlul de despot în 1429. Dimitrie manifestase deja tendinţe de răzvrătire şi era cunoscut ca adversar al oricărui plan de unire a Bisericilor. Dar nu putea fi lăsat fără grijă în urmă, la Constantinopol, deoarece exista bănuiala că încercase să-i atragă pe turci întru sprijinirea propriei sale tentative de a prelua succesiunea la tron[2].

Constantin era cel mai cuminte şi mai cinstit dintre fraţii împăratului. Îşi dovedise competenţa ca regent la Constantinopol în timpul absenţei lui Ioan al VIII-lea, plecat în Apus în 1423-1424, şi avea întregul sprijin al mamei sale, împărăteasa văduvă Elena Dragaş. Ea era cam bătrînă, dar activă încă în treburile statului, iar Constantin era fiul ei favorit. Ca dregători şi sfetnici îi avea pe Luca Notaras, mai tîrziu megaduce, un om cu multă experienţă, şi pe Dimitrie Paleologul Cantacuzino, vărul său; alături de el se afla şi credinciosul Gheorghe Sphrantzes, la a cărui nuntă, în 1438, Constantin jucase rolul de naş[3]. Faptul că turcii au respectat armistiţiul şi nu au acţionat împotriva Constantinopolului cîtă vreme împăratul a fost departe se poate datora prudenţei cu care Constantin trata o situaţie periculoasă. A existat totuşi un moment, în 1439, cînd a simţit nevoia să-i scrie fratelui său, în Italia, recomandîndu-i insistent să-i reamintească papei promisiunea acestuia de a trimite cel puţin două nave de război pentru apărarea Constantinopolului, pînă spre sfîrşitul primăverii. Constantin spera că navele ar putea fi pe drum într-un

1. Sphrantzes, *Chron. minus*, p. 56; Syropoulos, ed. Laurent, pp. 172-173.
2. J. Gill, *The Council of Florence*, Cambridge, 1959.
3. Sphrantzes, *Chron. minus*, p. 62. Despre Dimitrie Paleologul Cantacuzino, vezi Nicol, *Byzantine Family of Kantakouzenos*, nr. 75.

răstimp de 15 zile de la chemarea sa, întrucît erau semne amenințătoare că sultanul pregăteşte o mare ofensivă. Cererea a rămas fără răspuns, iar alarma s-a dovedit totuşi falsă, pentru că ofensiva sultanului a fost îndreptată nu împotriva Constantinopolului, ci împotriva cetăţii sîrbeşti de la Smederevo, pe Dunăre[1].

Conciliul la care Ioan al VIII-lea se dusese să asiste a fost o adunare prelungită şi adesea pusă pe ceartă. Şi-a încheiat lucrările la Florenţa, în iunie 1439, cu o proclamaţie în sensul că unirea Bisericilor Greacă şi Latină se înfăptuise. Decretul de unire a fost semnat de toţi ierarhii bizantini, cu excepţia unuia singur[2]. Împăratul s-a întors la Constantinopol abia la 1 februarie, în anul următor. Într-o mare demonstraţie de fast şi protocol, a fost însoţit la palat de către fraţii săi, Constantin şi Dimitrie – plecat din Italia înaintea lui[3]. Pînă atunci, ştirea că delegaţia grecească la conciliu ar fi fost intimidată să semneze documentul de unire cu papa stîrnise un val de amărăciune şi indignare printre bizantini. Ei i-au făcut împăratului o primire rece. Mulţi au crezut că-i trădase. Tristeţea împăratului a fost adîncită de tragica veste că iubita sa soţie, pe care n-o văzuse de mai bine de doi ani, murise pe cînd el se afla în drum spre casă.

Atitudinea lui Constantin în legătură cu unirea Bisericilor corespundea cu aceea a fratelui său. El nu se manifesta cu fanatism pentru sau împotriva unirii. Dacă sacrificiul amorului-propriu al creştinilor ortodocşi ar fi avut drept consecinţă o cruciadă dinspre Apus, pentru salvarea Constantinopolului, atunci el nu era zadarnic. Biserica Ortodoxă crezuse întotdeauna în principiul „iconomiei" sau al compromisului. Cu toate acestea, mulţi au protestat că unirea de la Florenţa depăşise limitele acelui principiu, devenind un punct de disensiuni puternice şi uneori violente în ultimii ani ai societăţii bizantine. Unii au spus, ca şi tatăl lui Constantin, cînd s-a conturat perspectiva unirii, că aceasta fusese o gafă diplomatică. Unirea creştinilor din Apus şi din Răsărit avea să deştepte, în mod sigur, suspiciunea turcilor[4]. Pe de altă parte, au fost unii – precum Marcu Eugenikos, mitropolitul de Efes, care refuzase să semneze decretul de la Florenţa* – pentru care unirea reprezenta ultima trădare

1. Scrisoarea lui Constantin, întărită de mesaje similare de la împărăteasa văduvă şi de la cei doi dregători ai săi, a fost transmisă de Phakrases Cantacuzino. Nicol, *Byzantine Family of Kantakouzenos*, nr. 74. Syropoulos, ed. Laurent, pp. 396-398. F. Babinger, *Mehmed the Conqueror and his Time*, Princeton, N.J., 1978, pp. 16-18.
2. Textul latin al decretului este publicat în Gill, *Council of Florence*, pp. 414-415.
3. Syropoulos, ed. Laurent, pp. 544-545.
4. Phrantzes, *Chron. maius*, p. 320.

* Constantine N. Tsirpanlis, *Mark Eugenicus and the Council of Florence*, Tesalonic, 1974 (n.tr.).

a ortodoxiei lor strămoşeşti. Ea avea să atragă asupra lor mînia lui Dumnezeu. Prietenul lui Constantin, Gheorghe Sphrantzes, va consemna, privind în urmă, că cea mai însemnată cauză a căderii Constantinopolului sub turci a fost Conciliul de la Florenţa şi unirea Bisericilor. Era o părere pe care n-o va fi expus la timpul potrivit, din pricina credinţei faţă de împărat şi de stăpînul său, Constantin. Şi-a exprimat dilema sub forma unei parabole: „Eu merg, spunea el, de mulţi ani, împreună cu alţii, pe calea din mijlocul capitalei, netedă şi largă, pe care ajungem cu toţii la Sfînta Sofia. Pe urmă, după cîtva timp, s-a descoperit de către unii şi altă cale, ducînd, cum spun ei, tot acolo; şi mă îndeamnă: «Vino şi pe calea aceasta, pe care am descoperit-o. Căci, deşi calea pe care mergi este bună şi veche şi ne este bine cunoscută din vechime şi umblată împreună cu voi, şi aceasta pe care am descoperit-o acum este bună». Iar eu de la unii să aud că este bună, de la alţii însă că nu e bună, de ce să nu spun: «Mergeţi cu bine, în pace şi în dragoste, la Sfînta Sofia, ori pe unde voiţi! Eu însă voiesc să merg tot pe drumul pe care, mult timp împreună şi cu voi am mers, bun şi acela şi recunoscut şi umblat şi de voi şi de străbunii mei»"[1]. O asemenea atitudine tolerantă era neobişnuită. Toleranţa era rară în atmosfera emoţională a Constantinopolului din veacul al XV-lea şi tot rară la Florenţa şi la Roma, manifestîndu-se probabil şi la despotul Constantin Paleologul, într-o anumită măsură. Dar se simţea ataşat de politica fratelui său, împăratul Ioan.

Constantin şi-a încheiat îndatoririle de regent în februarie 1440, cînd împăratul a revenit din Italia. Dar a mai rămas la Constantinopol pînă la sfîrşitul anului. Un motiv pentru care a întîrziat să se întoarcă în Morea a fost acela că-şi pusese în gînd să se recăsătorească. Trecuseră zece ani de la moartea primei soţii, Maddalena Tocco. Doamna aleasă în cele din urmă a fost Caterina Gattilusio, fiica stăpînului genovez al insulei Lesbos. Familia Gattilusio era întru cîtva mai onorabilă decît familia Tocco din Epir. Membri ai ei se mai căsătoriseră cu Paleologi şi înainte. Erau şi bogaţi pe deasupra. În decembrie 1440, Gheorghe Sphrantzes a fost trimis în Lesbos să propună şi să aranjeze logodna şi căsătoria. Către sfîrşitul anului următor, Constantin a pornit pe mare, de la Constantinopol, în tovărăşia lui Sphrantzes şi a megaducelui Luca Notaras. Au luat-o mai întîi spre Lesbos, şi acolo, la Mytilene, în august, Constantin s-a căsătorit cu Caterina Gattilusio. În septembrie şi-a continuat călătoria spre Morea, lăsîndu-şi noua soţie în grija tatălui ei, în Lesbos[2].

1. Sphrantzes, *Chron. minus*, pp. 56-58.
2. Sphrantzes, *Chron. minus*, pp. 62-64; Schreiner, *Chron. brev.*, II, p. 460. W. Miller, „The Gattilusj of Lesbos", in Miller, *Essays on the Latin Orient*, Cambridge, 1921, pp. 329-330.

Lipsise din Morea mai bine de trei ani. A descoperit că fraţii săi, Teodor şi Toma, conduseseră destul de bine fără el. Dar îşi dădea seama că, dacă s-ar afla mai aproape de Constantinopol, interesele sale puteau fi mai bine slujite. Celuilalt frate, Dimitrie, la întoarcerea lui din Italia, îi fusese acordat apanajul de pe litoralul Mării Negre, unde împăratul putea sta cu ochii pe el, întrucît era cunoscut ca adversar înverşunat al unirii Bisericilor, probabil mai mult din motive politice decît din convingeri religioase. Constantin s-a gîndit că Dimitrie ar dori, poate, să schimbe locul cu el. L-a trimis pe Sphrantzes să facă această propunere împăratului, lui Dimitrie şi sultanului Murad. Sultanul, ca suzeran al lor, al tuturor, trebuia consultat în asemenea probleme. Nu era momentul potrivit să i se ofere lui Dimitrie noi tentaţii. El făcuse deja o înţelegere pe cont propriu cu sultanul şi declarase război împăratului, prefăcîndu-se apărător al facţiunii antiunioniste, din ce în ce mai numeroasă, un rol care se potrivea cu ambiţia sa personală pentru tron şi cu scopurile politice ale turcilor. Cînd Sphrantzes a ajuns la el, Dimitrie se pregătea să pornească spre Constantinopol cu trupe puse la dispoziţie, cu amabilitate, de prietenul său sultanul. N-a avut chef să dea ascultare propunerii făcute de fratele său Constantin şi Sphrantzes s-a întors cu mîinile goale. Pericolul era aşa de ameninţător, încît împăratul i-a cerut lui Constantin să se întoarcă degrabă din Morea, pentru a ajuta la apărarea cetăţii.

Atacul turcesc a început în aprilie 1442. În iulie, Constantin părăsea încă o dată Morea. Pe drum s-a oprit în Lesbos, ca să-şi ia soţia, pe Caterina. Dar turcii aflaseră de venirea sa şi, cînd a atins insula Lemnos, el şi soţia lui au fost prinşi în capcană de o flotă turcească. Timp de cîteva luni, Constantin n-a mai putut face nimic, cu toate că veneţienii trimiseseră opt galere de la Constantinopol să-l ajute în ceea ce ei au numit rezistenţa lui demnă de laudă. În mijlocul acestui dezastru, Caterina s-a îmbolnăvit. Boala i-a fost agravată de situaţie şi, în august, avea să moară. A fost înmormîntată la Palaiokastro, în Lemnos. Curînd, turcii au plecat pe mare. Dar cînd Constantin, văduv pentru a doua oară, a ajuns la Constantinopol, era deja luna noiembrie. Între timp, lovitura lui Dimitrie eşuase. Împăratul se hotărîse să-i transfere lui Constantin fortăreaţa de la Selymbria, la Marea Marmara, de unde putea spiona mişcările fratelui său Dimitrie. În martie 1443, Gheorghe Sphrantzes a fost făcut guvernator al Selymbriei, în numele stăpînului său. Dar joaca de-a schimbul de teritorii dintre Constantin şi fraţii săi nu se terminase încă. În luna iunie a aceluiaşi an, un sol trimis de Teodor de la Mistra sosea în Constantinopol cu o altă propunere pentru împărat. Teodor sugera acum ca împăratul să transfere despotatul de Mistra lui Constantin, în schimbul Selymbriei. Toţi au fost de acord cu această învoială, deşi nu este sigur că

Dimitrie fusese consultat. Teodor urma să fie adus, poate, mai aproape de tron. Dar Constantin, văditul moştenitor legal, devenea despot al principalului oraş din Morea. În octombrie 1443, Constantin s-a mutat la Mistra, în noua sa dregătorie. Teodor a luat aceeaşi corabie, în voiajul de întoarcere către Constantinopol[1].

Adeziunea declarată a lui Constantin la unirea de la Florenţa i-a adus, firește, bunăvoinţa papei. Fără îndoială, împăratul Ioan îi expusese pe scurt starea de lucruri din Morea, ultima provincie bizantină aflată în mîini creştine. Era o provincie cu mulţi locuitori romano-catolici, mai cu seamă veneţieni, în ale căror porturi fortificate de la Modon şi Coron, în Messenia, se făceau încă afaceri prospere. Familia florentină Acciaiuoli păstra, în plus, controlul – chiar dacă firav – asupra Atenei. Papa deplînsese înlăturarea, de către Constantin, a arhiepiscopului latin de Patras. Veneţienii îi socoteau pe diverşii despoţi ai Moreii o primejdie pentru siguranţa proprietăţilor şi negoţului lor în Grecia de Sud. Dar papa Eugeniu al IV-lea nutrea speranţa pioasă că, de vreme ce grecii şi italienii erau uniţi în credinţa romană, ei aveau să trăiască fericiţi împreună, sub stindardul Sfîntului Petru. În aprilie 1441, el îi scrisese despotului Constantin în aceşti termeni, lăudîndu-l pentru făgăduiala lui de a face din unirea de la Florenţa o realitate, nu numai în prezent, ci şi în viitor, cînd, după cum se părea, avea să-l urmeze la tron pe fratele său[2].

1. Sphrantzes, *Chron. minus*, pp. 64-66; Chalkokondyles, II, p. 80; Schreiner, *Chron. brev.*, II, pp. 461, 463-464; F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, III, Paris-Haga, 1961, nr. 2590, 2597.
2. G. Hofmann (ed.), *Epistolae Pontificiae ad Concilium Florentinum spectantes*, III (*Concilium Florentinum: Documenta et Scriptores*), seria A, I, Roma, 1946, nr. 249, pp. 35-36.

Capitolul 2

Constantin: despot la Mistra

Cînd, în octombrie 1443, Constantin a devenit despot la Mistra, urmîndu-i fratelui său Teodor, conducerea, administrarea şi apărarea Moreii le-au revenit în mod efectiv lui şi fratelui său mai mic, Toma. Toma a cîrmuit fostul principat de Ahaia, pe care-l primise în urma căsătoriei. Constantin a locuit în palatul despoţilor de la Mistra – recunoscută întotdeauna drept capitală şi centru al Peloponesului bizantin –, stăpînirile lui acoperind cea mai mare parte a peninsulei. Nu-l socotise niciodată supărător pe Toma. O dată înlăturaţi din cale ceilalţi fraţi, Teodor şi Dimitrie, Constantin a întrevăzut posibilitatea reunificării despotatului şi a transformării lui într-un principat ferit de primejdii şi aproape independent. Avea planuri pentru realizarea acestui scop şi avea sfetnici bine intenţionaţi, dornici să-i ofere proiecte, realiste sau utopice, pentru revirimentul agriculturii, economiei şi apărării Moreii.

Mistra devenise o capitală culturală a lumii bizantine. Despoţii de mai înainte, mai cu seamă Teodor al II-lea şi talentata lui soţie, Cleope Malatesta, patronaseră ştiinţele umaniste şi artele. Oameni cu gust şi cărturari îşi aflaseră adăpost acolo. Mistra veacului al XV-lea oferea o atmosferă mai stimulatoare şi mai creatoare faţă de tristeţea şi deznădejdea adunate în Constantinopol. Biserici, mănăstiri şi palate se înălţau în continuare, se reconstruiau şi se decorau cu fresce. Se adunau biblioteci şi se copiau manuscrise pentru posteritate. Printre aştrii spiritualităţii din Mistra zilelor lui Constantin se aflau Bessarion din Trapezunt, mitropolit titular de Niceea, şi eruditul său dascăl, Gheorghe Gemistos Plethon. Bessarion fusese un apărător atît de convingător şi de elocvent al unirii Bisericilor la Conciliul de la Florenţa, încît papa îl făcuse cardinal. S-a mutat de la Mistra la Roma, curînd după întoarcerea de la conciliu[1]. Dar a fost tot timpul îngrijorat pentru bunăstarea

1. Despre Bessarion, în general: L. Mohler, *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann*, 3 vol., Paderborn, 1923-1927, 1942. *PLP*, II, nr. 2707.

şi viitorul Mistrei. Plethon mersese şi el la Florenţa. În Italia fusese mult admirat ca savant, deşi el găsea conciliul plicticos şi neînsemnat. L-a părăsit repede pentru a se întoarce la Mistra, unde trăise, studiase şi predase vreme de 30 de ani.

Mai demult, Plethon înfăţişase împăratului Manuel al II-lea şi despotului Teodor al II-lea o serie de memorii în care schiţa propriile planuri de renaştere a Moreii ca un nou centru pentru ceea ce el numea „elenism". De asemenea, i-a cunoscut pe împăratul Ioan al VIII-lea şi pe Constantin, cu care a corespondat[1]. Reformele pe care le propunea se întemeiau pe premisa că Morea sau Peloponesul era, după cum sugera vechiul său nume, o insulă protejată de invazii dinspre mare şi care putea fi apărată pe uscat datorită construirii zidului ce traversa istmul Corint, socotit una dintre cele mai mari realizări ale lui Manuel al II-lea. Caracterul insular şi siguranţa sa făceau din Morea un cîmp ideal de încercare pentru teoria – susţinută de toţi oamenii culţi – potrivit căreia cea mai stabilă şi mai folositoare formă de guvernămînt era monarhia. Acesta era un lucru banal pentru teoreticienii politici din Bizanţ. Dar Plethon părea să sugereze că despoţii Moreii ar trebui să exercite asupra micii lor împărăţii o autoritate la fel de mare ca aceea a unui împărat la Constantinopol. Constantinopolul a putut fi cîndva Noua Romă. Mistra ar trebui să devină Noua Spartă. În interiorul insulei Pelops, o monarhie puternic centralizată ar putea institui o reformă profundă a administraţiei, a economiei, a structurii sociale, a agriculturii şi, mai presus de toate, a apărării Moreii. Ea ar deveni un regat al elenilor, nedezminţindu-şi astfel trecutul. Pentru că Plethon pretindea că aceasta era singura parte a lumii greceşti care fusese întotdeauna locuită de oameni din stirpea elenică, fără nici un amestec de sînge străin. Era pledoaria specială a cuiva care refuza să ţină cont de invaziile fără număr din trecut, ale slavilor, bulgarilor şi ale altor neamuri ne-elenice, nemaivorbind de albanezii pe care despotul Teodor I îi încurajase să vină şi să se aşeze în Morea, chiar în timpul lui Plethon. El nu lua în seamă nici faptul că atît Constantin Paleologul, cît şi fraţii săi erau fiii unei mame sîrboaice, Elena Dragaş, şi că cel puţin Constantin era mîndru să-i poarte numele.

Proiectele utopice ale lui Plethon aveau meritul de a fi cuprinzătoare, acoperind fiecare aspect al vieţii publice şi private. Societatea trebuia împărţită în două clase, militarii şi contribuabilii, primii apărînd insula Morea şi pe locuitori, ceilalţi întreţinîndu-i prin dările lor, plătibile nu în bani, ci în

1. Despre Plethon: C.M. Woodhouse, *Gemistos Plethon. The Last of the Hellenes*, Oxford, 1986, în special pp. 87-88.

natură. Monarhul sau despotul tuturor ar fi fost sfătuit de un consiliu, format nu din aristocraţi, ci din oameni de condiţie mijlocie, care aveau să stabilească norme de conducere pe care să le urmeze cu toţii. Pămîntul urma să fie, în totalitate, proprietate comună. Cultivarea terenurilor pustii sau înţelenite trebuia încurajată. Dar a treia parte din întreaga producţie avea să fie vărsată la rezervele comune. O asemenea reformă, după cum Plethon ştia prea bine, avea să fie contestată violent de marii proprietari de pămînt ai despotatului, care înfruntaseră încercări mult mai puţin draconice de a-i supune pentru mai mulţi ani. El a mai prezentat proiecte şi pentru reformarea circulaţiei monetare şi pentru protejarea şi stimularea producţiei interne prin limitarea importurilor. Însă prioritatea sa era crearea şi întreţinerea unei armate permanente, alcătuită nu din mercenari sau străini, ci din greci autohtoni, credincioşi ţării lor şi suveranului ei. Dacă planurile lui s-ar fi pus în practică, ele ar fi dus, fără îndoială, la o supărătoare dictatură militară, în care totul ar fi fost subordonat intereselor statului, iar statul ar fi fost personificat de ceea ce se spera că avea să fie un suveran cu o filosofie platonică. Împăratul Manuel şi fiul său Teodor luaseră cunoştinţă cu răbdare şi amabilitate de sfaturile lui Plethon şi-l răsplătiseră cu onoruri şi privilegii. Dar nu există nici o dovadă că le-ar fi pus vreodată în practică[1].

Pe de altă parte, despotul Constantin nu avea nevoie să i se spună că apărarea Moreii trebuia consolidată în punctele sale foarte slabe. De îndată ce s-a stabilit la Mistra, el a început lucrul pentru refacerea zidului ce traversa istmul Corint. Turcii îl spărseseră cu uşurinţă în 1423 şi-l dărîmaseră în 1431. Constantin şi fratele său, Toma, cu colaborarea adesea ezitantă a cîrmuitorilor din regiune, l-au restaurat complet. A fost numit Hexamilion sau zidul de şase mile. Lucrările s-au terminat în martie 1444[2]. Nu erau primele de acest fel. Istmul fusese fortificat în Antichitate, înaintea invaziei lui Xerxes, din anul 480 î.Hr. Iustinian construise un zid mult mai solid, în secolul al VI-lea. Manuel al II-lea folosise ruinele construcţiei lui Iustinian, în 1415. Zidul mergea din Golful Corint spre Golful Saronic, pe o distanţă cuprinsă între 7.028 şi 7.760 metri. Era puternic întărit, pe întreaga sa lungime, cu 153 de

1. Reformele propuse de Plethon sînt prezentate de Woodhouse, *Gemistos Plethon*, pp. 92-109; Nicol, *Last Centuries of Byzantium*, pp. 361-362.
2. Despre zidul Hexamilion, vezi Sp.P. Lambros, Τὰ τείχη τοῦ Ἰσθμου, *NE*, 2, 1905, pp. 435-489; 4, 1907, pp. 20-26, 240-243; 5, 1908, pp. 115-116; Zakythinos, *Despotat*, I, pp. 236-237; II, pp. 141-142; J.W. Barker, *Manuel II*, pp. 311-316; K.M. Setton, *The Papacy and the Levant*, II, pp. 4-5. Data terminării sale este consemnată în *Cronicile scurte*, ed. Schreiner, *Chron. brev.*, II, p. 465.

turnuri. O altă sursă vorbeşte de 130 de turnuri mici şi de altele nouă mari, în afară de forturi la fiecare capăt şi de o fortificaţie aflată pe locul fortăreţei lui Iustinian, de la Istmia. Se spune că Manuel isprăvise Hexamilionul în 25 de zile, în aprilie şi mai 1415. În momentul acela, mulţi au fost impresionaţi de realizare, mai cu seamă veneţienii, care, pe de altă parte, refuzaseră politicos să contribuie la cheltuieli; iar preţul în mînă de lucru şi în bani fusese aşa de mare, încît mulţi dintre grecii autohtoni şi dintre stăpînii de pămînt au ales mai degrabă să fugă în posesiunile veneţiene decît să fie secătuiţi de muncă sau sărăciţi din cauza dărilor. Alţii au pornit să se răscoale şi a trebuit să fie supuşi cu forţa.

O serie ciudată de profeţii aveau să fie asociate cu Hexamilionul. S-a spus că ar fi fost rostite de Pythia, la Delfi, în timpul invadării Greciei de către Xerxes. Călătorul italian Ciriaco d'Ancona pare să fi fost primul care le-a consemnat. Ele prevesteau că vor fi patru asemenea ziduri peste istmul Corint. Trei aveau să cedeze în faţa atacurilor străine. Numai al patrulea va sta neclintit împotriva duşmanilor. A treia dintre profeţii a fost tălmăcită, după evenimente, ca referindu-se la refacerea de către Manuel a zidului lui Iustinian, care nu izbutise, în două rînduri, să-i oprească pe turci. Ultima profeţie lăsa să se înţeleagă că a patra reconstrucţie a zidului se va dovedi cel din urmă mijloc de intimidare pentru duşmanii străini ai grecilor. Ei aveau să fie respinşi şi înfrînţi „cînd pinul se va prăbuşi la pămînt şi sîngele va curge pe pin". Aşadar constructorul celui de-al patrulea zid avea să fie norocosul. Nu se menţiona nici un nume, dar este clar că cel vizat era despotul Constantin. Profeţia era o declaraţie de credinţă în viitor, criptică şi înduioşător de optimistă, care, ca atîtea enunţuri profetice, s-a dovedit a fi jalnic de greşită[1].

Nu mult după terminarea zidului, în 1444, cardinalul Bessarion, scriind din tihna Romei, adresa o lungă epistolă lui Constantin. Îl felicita îndeosebi pentru reconstruirea Hexamilionului. Dar acesta, spunea el, era doar un început[2]. Ca şi fostul său dascăl, Plethon, şi pe un ton foarte asemănător, Bessarion stăruia să propună o listă de reforme pentru îmbunătăţirea apărării, a economiei, stabilităţii şi vieţii intelectuale din Morea. El sugera ca reşedinţa despotatului să fie mutată de la Mistra într-un loc din apropierea punctului

1. D.A. Zakythinos, Μανουὴλ Β΄ ὁ Παλαιολόγος καὶ ὁ Καρδινάλιος Ἰσίδωρος ἐν Πελοποννήσῳ, in *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier*, III, Atena, 1957, pp. 45-69, în special pp. 60-63; E.W. Bodnar, „The Isthmian Fortifications in Oracular Prophecy", *American Journal of Archaeology*, 64, 1960, pp. 165-171.
2. Scrisoarea lui Bessarion către Constantin, ed. Lambros, *PP*, IV, pp. 32-45. Vezi Zakythinos, *Despotat*, I, pp. 226-228; II, p. 143.

aflat în cea mai mare primejdie. Ar fi trebuit întemeiat, pe istm, un nou oraş, care să aprovizioneze baza unei armate permanente, necesară la apărarea zidului, căci altminteri, numai prin recrutarea parţială de trupe, în cazuri de urgenţă, zidul n-ar fi putut fi niciodată dotat cum trebuie şi întărit cu o garnizoană. Bessarion scotea în evidenţă importanţa instrucţiei şi a disciplinei militare pentru soldaţii care aveau să constituie armata reformată. Viziunea lui era mai largă şi mai internaţională decît aceea a lui Plethon. El vedea despotatul de Morea, aflat sub conducerea lui Constantin, jucîndu-şi rolul pe uscat şi pe mare în efortul combinat al creştinilor din Răsărit şi din Apus împotriva necredincioşilor, efort care, cu ajutorul lui Dumnezeu, avea să decurgă din unirea Bisericilor. Se gîndea la cruciada pe atunci proiectată de papa Eugeniu al IV-lea, purtat de valul optimismului occidental care a urmat Conciliului de la Florenţa[1].

Papa şi-a prezentat propunerile în octombrie 1439. Momentul părea prielnic. Constantin, aflat în legătură cu Roma, ştia ce se pune la cale. Mai ştia şi că, deşi turcii invadaseră şi cuceriseră cea mai mare parte a Serbiei, despotul sîrb Gheorghe Brancovici, cu care era înrudit, se refugiase în Ungaria ; şi din Ungaria trebuia lansată contraofensiva împotriva turcilor. Urma să fie condusă de Ladislau, regele polon al Ungariei, şi de strălucitorul său comandant suprem, Iancu de Hunedoara. Fiind o cruciadă împotriva păgînilor spurcaţi, ea trebuia organizată de legatul papal, cardinalul Giuliano Cesarini. Papa, veneţienii şi ducele Burgundiei trebuiau să întreţină o flotă care să întîlnească oastea, cînd aceasta ar fi ajuns la Marea Neagră. Pînă în iunie 1443, totul era pus la punct. Cruciada a pornit din Ungaria în iulie. Constantin era la curent cu pregătirile şi era dornic să profite de şansa oferită pentru o acţiune ofensivă împotriva inamicului comun. La propunerile teoretice ale cardinalului Bessarion putea să mediteze mai tîrziu.

Bessarion îi expunea o viziune pe termen lung asupra viitorului Moreii. Protejată în spatele zidului bine apărat, ea putea deveni un liman sigur pentru imigranţi din alte părţi şi pentru refugiaţi, a căror forţă disponibilă avea să fie folosită în armată, în agricultură şi în meşteşuguri. El punea accentul pe necesitatea creării şi întreţinerii unei armate profesioniste. Ca şi Plethon, susţinea că populaţia ar trebui împărţită în două clase, soldaţii şi lucrătorii. Este adevărat că cele mai multe dintre ideile lui Bessarion proveneau de la Plethon. Amîndoi au observat corect că resursele minerale ale Moreii fuseseră numai scotocite, că producţia cîmpurilor putea fi sporită printr-o cultivare mai organizată, că exportul de bunuri vitale de către populaţia locală trebuia

1. Nicol, *Last Centuries of Byzantium*, pp. 378-379 ; Runciman, *Mistra*, p. 82.

controlat şi că importul de obiecte de lux nefolositoare trebuia oprit. În multe privinţe, Morea era o provincie înapoiată. În împrejurările date, cu o creştinătate unită, locuitorii săi puteau învăţa multe de la lumea apuseană. Bessarion propunea ca tineri din Grecia să fie trimişi la studii în Italia, pentru a-şi însuşi cultura, ceea ce ar fi făcut din ei nucleul unei elite educate, rafinată de umanism, dar şi pricepută în ştiinţele tehnice, în minerit, în metalurgie, în producerea de arme şi construcţia de nave. Iscusinţa dobîndită de asemenea învăţăcei avea să-i pregătească pentru exploatarea resurselor naturale din Morea, a cherestelei din pădurile aproape virgine, a metalului din mine, pînă în punctul în care regiunea putea deveni aproape independentă. El îşi oferea propriile servicii în Italia, ca un factor de educaţie. Nu vedea nici o ruşine pentru greci să înveţe în Apus : aveau doar de recuperat ceva din patrimoniul lor. Căci latinii dobîndiseră cunoştinţele şi măiestria tehnică în primul rînd de la greci.

Bessarion nu prevedea un regim atît de autoritar şi intolerant, precum Plethon. Dar amîndoi trăiseră mult în Morea. Ştiau că o dificultate particulară, cu care se confrunta orice aşa-zis reformator, era firea locuitorilor. Tatăl lui Constantin, împăratul Manuel al II-lea, deplînsese evidenta pasiune incurabilă a stăpînilor de pămînt şi arhonţilor locali de a purta arme şi de a se lupta între ei[1]. Bessarion credea că aceştia erau cufundaţi în desfătare şi amorţeală. Dar un monarh foarte tiranic, ridicat din colbul Spartei antice, şi-ar fi putut asuma unirea facţiunilor războinice ale stăpînilor feudali, care avuseseră, aşa de multă vreme, mînă liberă. În ciuda tuturor recomandărilor lui Bessarion, Mistra a rămas capitala administrativă şi culturală a despotatului. Dar n-a devenit niciodată focarul unei guvernări unificate sau centralizate. Constantin a adoptat o măsură prin care să se asigure de fidelitatea celor din jur, numind ca guvernatori ai marilor oraşe oameni de încredere. Gheorghe Sphrantzes, care fusese mai înainte primul guvernator grec al Patrasului, a devenit răspunzător pentru Mistra şi împrejurimile sale. Patrasul era guvernat de Alexie Lascaris, Corintul de Ioan Cantacuzino, Vitylo (Oitylon), pe promontoriul de la Tainaron, de Ioan Paleologul ; ca administrator general al întregului despotat, Constantin l-a numit pe Sophianos Eudaimonoioannes, care provenea dintr-o familie peloponesiacă bine cunoscută şi influentă[2]. Aristocraţia feudală locală era de mult iritată din pricina îngrădirii libertăţii ei de către guvernatori impuşi de la Constantinopol. Constantin a încercat să-i atragă loialitatea,

1. *Letters of Manuel II Palaeologus*, ed. G.T. Dennis, *CFHB*, VIII, Washington, D.C., 1977, nr. 51, pp. 144-147 ; Nicol, *Last Centuries of Byzantium*, p. 357.
2. Zakythinos, *Despotat*, I, pp. 228-229.

acordîndu-i privilegii şi bucăţi de pămînt ca fiefuri. S-au păstrat trei documente consemnînd asemenea concesiuni de proprietăţi funciare sau confirmîndu-le pe cele făcute de despoţii de mai înainte. Ele se prezintă sub formă de *argyroboulla* sau bule de argint, spre deosebire de *chrysoboulla* sau bule de aur, pe care numai un împărat le putea emite[1]. Două dintre ele sînt semnate de Constantin, despot şi porfirogenet. El pare să fi încercat, de asemenea, să inspire un pic de patriotism local şi spirit competitiv în generaţiile mai tinere, organizînd jocuri sportive în care participarea la curse era răsplătită cu premii. Poate că ar fi făcut mai bine să urmeze sfatul lui Bessarion, trimiţînd cîţiva tineri în Italia pentru a descoperi că, dincolo de hotarele Moreii, era o lume mai mare şi pentru a învăţa cîteva arte şi meşteşuguri folositoare.

Ambiţia lui Constantin pentru viitorul despotatului de Morea nu se potrivea cu viziunea lui Bessarion asupra rolului pe care acesta îl putea juca în contraofensiva împotriva turcilor. Constantin era mai mult un om de acţiune decît un administrator – şi, în vara anului 1444, imediat după terminarea lucrărilor la zidul Hexamilion, a intrat în acţiune nu împotriva turcilor, ci împotriva vecinilor săi latini, de la nord de istm. A fost, fără îndoială, încurajat de veştile din lumea creştină a Apusului. Cruciada papei pornise din Ungaria, de-a lungul Dunării, către Marea Neagră, în 1443. Înaintarea sa îl alarmase pe sultanul Murad, care avea alte treburi în Răsărit. Aşa încît a cerut un armistiţiu. A fost pregătit la Seghedin, în iunie 1444. Constantin a fost bine informat cu privire la situaţie, pentru că în iulie îl trimisese pe Gheorghe Sphrantzes să stea de vorbă cu conducătorii cruciadei, Ladislau al Ungariei şi cardinalul Cesarini. Mai era în legătură şi cu amiralul veneţian Alvise Loredano, a cărui flotă staţiona la Modon, în 1444. Armistiţiul de la Seghedin nu a durat mai mult de cîteva luni. Cardinalul Cesarini, aflat sub autoritatea papei, i-a dezlegat pe cruciaţi de jurămîntul pe care îl depuseseră sultanului şi Ladislau cu oastea sa au mers mai departe, către ţinta lor. Cesarini cunoştea intenţiile lui Constantin, care era pregătit să-i lovească pe turci dinspre Morea[2].

Bessarion îl îndemnase pe Constantin să închidă porţile elenismului în faţa barbarilor la zidul Hexamilion. Dar nu recomandase lărgirea frontierelor despotatului de Morea la nord de acel zid, prin traversarea istmului şi cotropirea pămînturilor vecinilor, mai cu seamă că vecinii erau tot creştini, uniţi cu

1. Documentele în Lambros, *PP*, IV, pp. 14-18. Zakythinos, *Despotat*, I, pp. 228-229; II, pp. 99-100, 109-115, 123.
2. Scrisoarea lui Cesarini, ed. N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, III, Paris, 1902, p. 110. Zakythinos, *Despotat*, I, p. 230.

ei prin unirea de la Florenţa. Justificarea lui Constantin a putut fi aceea că şi vecinii erau, ca şi el însuşi, vasali ai turcilor şi că, lipsindu-i de stăpînirile lor, îl stînjenea pe inamicul comun, pe cînd acesta se afla în defensivă, în alte părţi ale Europei Răsăritene. La cîteva luni după ce-a auzit că papa şi-a pus cruciada în mişcare, Constantin a invadat Atica. Ducatul Atenei şi Tebei, întemeiat de franci după cea de-a patra cruciadă, avusese tot soiul de conducători străini. La începutul secolului al XV-lea, era stăpînit de familia neguţătorilor florentini Acciaiuoli, dar sub suzeranitatea sultanului otoman. Constantin se gîndise mai demult să le anexeze teritoriul. În 1435, cînd ducele Antonio Acciaiuoli a murit fără moştenitori, văduva sa a cerut ajutor de la Constantin, care l-a trimis pe Sphrantzes să preia ducatul. Pe de altă parte însă, turcii interveniseră prompt, ocupaseră Teba şi opriseră aventura cuceritoare a lui Constantin. În 1444, el a crezut că sosise momentul să încerce din nou. Ducatul era condus acum de Nerio al II-lea Acciaiuoli, şi el vasal al sultanului. Turcii erau ocupaţi altundeva. Nerio nu era pregătit pentru o invazie. Constantin, împreună cu oastea sa, a mărşăluit în Atica şi l-a silit pe Nerio să predea Atena şi Teba şi să-i plătească lui tributul pe care-l plătise sultanului. Ocuparea Atenei a părut deosebit de glorioasă, ceea ce l-a determinat pe unul dintre sfetnicii şi linguşitorii lui Constantin să-l compare pe acesta cu Temistocle[1]. Cruciada papei n-a ajuns mai departe de Varna, pe ţărmul Mării Negre. Acolo a fost nimicită de turcii comandaţi de însuşi sultanul Murad. Regele Ladislau a fost ucis, iar cardinalul Cesarini s-a aflat şi el printre nenumăraţii morţi.

Dar Varna era departe de Morea şi veştile acestea nu l-au stînjenit pe Constantin. Incursiunea sa peste istm fusese un succes remarcabil. L-a savurat şi el. Găsise şi un nou aliat în lumea apuseană. Filip al V-lea, duce al Burgundiei, era un sprijinitor înfocat al războiului împotriva păgînilor. Se oferise să aprovizioneze corăbii pentru cruciada de la Varna. Era dornic să ajute cauza în Grecia şi fusese în legături prieteneşti cu fratele lui Constantin, Teodor. În 1445, o companie de 300 de oşteni din Burgundia a sosit în Morea. Constantin i-a întîmpinat cu bucurie şi i-a luat, fără întîrziere, alături de oamenii lui, să prade Grecia Centrală, Beoţia şi Focida, de la un capăt la celălalt şi, spre nord, pînă la Munţii Pind din Tesalia, unde valahii şi albanezii l-au primit fericiţi ca stăpîn al lor. Guvernatorul veneţian al Vitrinitzei, aflată pe ţărm, a trebuit să-şi părăsească postul[2]. În acelaşi timp, guvernatorul lui

1. Sphrantzes, *Chron. minus*, p. 52. Ioan Dokeianos, *Scrisori* către despotul Constantin, ed. Lambros, *PP*, I, p. 242. Zakythinos, *Despotat*, I, pp. 212, 230.
2. Chalkokondyles, II, pp. 91-92; Stefano Magno, *Estratti degli Annali Veneti di Stefano Magno*, ed. C. Hopf, *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*,

Constantin la Vostitza (Aigion), Constantin Cantacuzino, a trecut Golful Corint cu un detaşament de infanterie şi cavalerie şi i-a gonit pe turci din cîteva locuri din vestul Focidei. Cel mai mare trofeu al său a fost oraşul Loidoriki, ai cărui locuitori au fost atît de impresionaţi, încît i-au schimbat numele în Cantacuzinopolis. Cînd papa Eugeniu a auzit de faptele de vitejie ale lui Cantacuzino, le-a socotit drept o manifestare de zel faţă de unirea Bisericilor şi l-a făcut conte palatin de Lateran[1].

Dar creştinii Bisericii reunite erau departe de a fi uniţi între ei, chiar şi în cauza comună împotriva turcilor. Victoriile lui Constantin în Grecia Centrală nu au fost admirate peste tot. Veneţienii erau furioşi de îndepărtarea guvernatorului lor din Vitrinitza. În aprilie 1445, l-au însărcinat pe căpitanul lor de la Naupaktos să protesteze mai viguros pe lîngă Constantin şi să ceară restituirea coloniei lor, precum şi a celor cîţiva prizonieri de război pe care îi luase[2]. Regele Aragonului şi Neapolelui, Alfons al V-lea (1415-1458), care visa la restabilirea domeniilor sale strămoşeşti din Italia şi Grecia, şi-a amintit că avea un drept ereditar asupra ducatului Atenei şi Tebei, deţinut cîndva de catalani. I-a scris o epistolă băţoasă lui Constantin, punînd problema direct, şi a trimis un sol ca să intre în stăpînirea zisului ducat[3]. Ce a urmat, nu se spune. Oricum, cîteva luni mai tîrziu, un trimis din Morea se găsea la curtea lui Alfons, interesîndu-se despre o posibilă căsătorie între Constantin şi o fiică a regelui Portugaliei[4]. Pe de altă parte, ducele florentin al Atenei, care fusese obligat să-i aducă omagiu lui Constantin, se plîngea fostului său senior şi stăpîn, sultanul Murad, rugîndu-l să-l ajute să restabilească *statu-quo*-ul. Sultanul, refăcut după victoria sa împotriva forţelor unite ale creştinătăţii apusene, la care mulţi dintre vasalii săi creştini luaseră parte, îl considera pe despotul Constantin o pacoste răzvrătită, un ghimpe mărunt în partea europeană a imperiului său. Aşa încît ar fi fost fericit să-i curme acestuia visurile de cucerire.

În iarna anului 1446, Murad a preluat comanda unei armate despre care se spune că ar fi numărat 50.000 sau 60.000 de oameni. I-a condus prin Grecia Centrală către Morea. Cu el mergea şi nedreptăţitul duce al Atenei şi

---

Berlin, 1873, p. 195. Referitor la campaniile lui Constantin în Atica şi Beoţia, vezi Zakythinos, *Despotat*, I, pp. 230-231.

1. Despre Constantin Cantacuzino: Nicol, *Byzantine Family of Kantakouzenos*, nr. 81.
2. Thiriet, *Régestes*, III, nr. 2686.
3. Textul scrisorii în F. Cerone, „La politică orientale di Alfonso di Aragona", *Archivio storico per le province napoletane*, 27, 1902, pp. 430-431.
4. Lambros, *NE*, 4, 1907, p. 431. Zakythinos, *Despotat*, I, p. 239.

Tebei, Nerio Acciaiuoli. Unul dintre comandanţii sultanului s-a îndreptat, cu un detaşament, spre Loidoriki şi Galaxidi şi a nimicit gloria efemeră a Cantacuzinopolisului, reducînd Focida la o provincie vasală turcilor. Constantin s-a întors degrabă în despotatul său. El şi fratele lui Toma au luat poziţie la zidul Hexamilion, pe care îl reconstruiseră cu atîta optimism. Oastea turcească a ajuns în faţa zidului la 27 noiembrie. După o luptă aprigă, Constantin a trimis un sol la sultan să-i propună condiţiile păcii. Acesta era Gheorghe Chalcocondil, tatăl cronicarului de mai tîrziu Laonic. Murad n-a vrut să trateze : l-a aruncat pe mesager în temniţă şi a cerut ca zidul să fie demantelat fără întîrziere. Constantin a refuzat. Sultanul i-a dat cîteva zile ca să se răzgîndească şi apoi a poruncit oamenilor săi să-şi instaleze posturile pe toată lungimea zidului.

În desfăşurarea normală a războiului medieval, zidul Hexamilion ar fi putut fi, probabil, cruţat. Dar vremurile nu erau normale. Sultanul avea cu el cîteva dintre noile arme ale artileriei grele, sub forma unor tunuri lungi. Le-a aşezat şi pe acestea de-a lungul zidului, ca să-l distrugă. Mai avea şi maşini de asediu şi scări de asalt. Tunurile turceşti ofereau garanţia că apărătorii nu aveau să îndrăznească a se arăta pe creasta zidului. O descriere însufleţită a asaltului şi apărării este făcută de Chalcocondil, care a auzit-o probabil de la tatăl său. După cinci zile de luptă, Murad a dat semnalul atacului final, cu sunet mare de trîmbiţe. Trupele sale de elită, ienicerii, au fost primele care au escaladat zidul deja dărîmat ; la 10 decembrie, Hexamilionul nu mai era decît un morman de ruine, iar apărătorii săi – ucişi sau luaţi prizonieri. Despoţii Constantin şi Toma au izbutit cu greu să scape din măcel. Trei sute de oameni care fugiseră şi-şi găsiseră refugiu pe culmea unui deal numit Oxy, lîngă Kenchreai, au fost păcăliţi să se predea şi au fost tăiaţi pînă ultimul. Pinii erau scăldaţi în sînge. Profeţia se dovedise greşită[1].

Apoi sultanul şi-a împărţit oastea. Turahan bei comanda o divizie avînd porunca de a mărşălui spre sud, către Mistra şi teritoriile despotului Constantin. Murad însuşi conducea restul oştirii, de-a lungul coastei nordice a Moreii. Oraşul Sikyon a fost silit să se predea şi a fost ars pînă la temelii. Populaţia a fost dusă în robie la Vostitza. Sultanul a mers înainte spre Patras. Cei mai mulţi dintre locuitorii oraşului fugiseră pe ţărmul opus, să se adăpostească,

1. Sphrantzes, *Chron. minus*, p. 70 ; Doukas, p. 279 ; Chalkokondyles, II, pp. 112-118. Cronologia a fost stabilită de Schreiner, *Chron. brev.*, II, pp. 476-479. Un cîntec de jale despre dezastru şi urmările sale a fost compus de Ioan Eugenikos, ed. G. Mercati, *Opere Minori*, IV (Studi e Testi, 79), Cetatea Vaticanului, 1937, pp. 25-28.

împreună cu veneţienii, la Naupaktos. Aproape 4.000 de oameni au rămas în fortăreaţa de pe deal şi au rezistat asalturilor repetate ale turcilor. Dar n-a avut mare importanţă. Sultanul venise doar ca să-i pedepsească pe greci şi să vîre spaima în ei – şi reuşise din plin. Vremea pentru încheierea cuceririi şi ocuparea ţării urma să vină cînd sultanul avea să fie pregătit. Deocamdată a părăsit Patrasul şi a înaintat spre Clarentza, unde a fost ajuns din urmă de Turahan şi trupele sale, care nu reuşiseră să atingă Mistra. Era o perioadă a anului nepotrivită pentru a încerca trecerea unei armate peste munţi. Sultanul şi oamenii lui s-au retras pe drumul pe care veniseră, lăsînd Morea devastată şi depopulată. Sursele contemporane greceşti şi veneţiene sînt de acord că numărul creştinilor luaţi prizonieri a fost de 60.000[1]. După eveniment, unii au pus vina pentru distrugerea zidului Hexamilion pe seama trădării albanezilor din oastea lui Constantin. Alţii au împărţit acuzaţia de trădare mai vag, între toate neamurile din Morea, pentru a căror apărare fusese construit zidul. Se poate să fi fost trădare. Albanezii erau rareori demni de încredere. Iar grecii din Morea fuseseră adesea condamnaţi pentru nepăsarea şi lipsa lor de însufleţire. Dar, cu toată retorica lui Plethon şi Bessarion, Hexamilionul era, probabil, imposibil de apărat în faţa unei armate hotărîte şi disciplinate, fiind menit să cadă, mai devreme sau mai tîrziu, sub loviturile artileriei.

Rolul lui Constantin în marea şi tragica dramă a alianţei puterilor creştine împotriva necredincioşilor se încheiase în umilinţă. Constantin se aruncase în luptă după dezastrul încă mai mare de la Varna. Dar puterile creştine fuseseră prea fărîmiţate ca să-l sprijine. Numai Filip de Burgundia îi sărise în ajutor. Veneţienii, care aveau corăbii de luptă ancorate la Modon, ar fi putut pleca în sprijinul său. Dar nu puteau uita cum le atacase Constantin posesiunile din Grecia. În februarie 1446, flota lor din Mediterana a primit ordin să revină acasă. Punînd afacerile înaintea gloriei, veneţienii şi-au reînnoit armistiţiul cu sultanul otoman. Mai tîrziu, avea să fie răspîndită o poveste potrivit căreia Constantin fusese de acord să ia în căsătorie o fiică a dogelui Veneţiei, Francesco Foscari (1429-1457), simţind că putea căpăta astfel oarece autoritate asupra aşezămintelor veneţiene din Morea[2]. Cu siguranţă, în această poveste nu există nici o fărîmă de adevăr. Sursele veneţiene ale epocii sînt

1. Chalkokondyles, II, pp. 118-119. Un izvor mai tîrziu indică numărul de 22.000 de morţi ; Lambros, *NE*, 4, 1907, pp. 25-26. Zakythinos, *Despotat*, I, pp. 232-235.
2. D.M. Nicol, *Byzantium and Venice. A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge, 1988, pp. 385-387. Lambros, *NE*, 4, 1907, pp. 431-433, consideră povestea adevărată.

bogate. Nici una nu menţionează însă o asemenea propunere, iar Francesco Foscari era destul de abil pentru a-şi da seama de orice şiretlic grecesc menit să submineze controlul veneţian în Grecia. El se îndoia de greci. A fost mai interesat de păstrarea bunelor raporturi cu sultanul, ca să se asigure că pieţele veneţiene din Constantinopol nu aveau să fie închise în cazul – de acum aşteptat aproape zi de zi – în care turcii ar fi cucerit cetatea. Constantin şi fratele său, Toma, nu erau în situaţia de a-i cere sultanului încheierea unui armistiţiu. Au fost obligaţi să-l accepte ca stăpîn al lor şi să-i plătească un tribut anual pentru privilegiul de a le fi salvat rămăşiţele pămînturilor şi posesiunilor ; şi au trebuit să jure că nu vor reface niciodată ruinele zidului Hexamilion.

Ajutorul care nu a venit niciodată sau care a venit prea tîrziu a fost un laitmotiv trist al vieţii lui Constantin. Poate că i-a adus oarece mîngîiere, în ceas de răscruce, primirea unei scrisori pline de laudă şi măgulire din Comuna Florenţa, unde fratele său, împăratul Ioan, devenise o figură bine cunoscută şi respectată la vremea Conciliului din 1439. Conducerea, cetăţenii şi negustorii Florenţei se declarau a fi întotdeauna la dispoziţia lui Constantin. Era o acţiune neobişnuită, de vreme ce ei trebuie să fi ştiut că despotul îl înlăturase de curînd pe ultimul duce florentin al Atenei. Scrisoarea este datată 3 mai 1446. A fost o promisiune deşartă şi, oricum, a venit prea tîrziu. Turcii şi-au făcut apariţia în Morea în luna decembrie a aceluiaşi an[1].

În ultimul său an de cîrmuire ca despot la Mistra, Constantin a fost vizitat de umanistul şi colecţionarul de antichităţi italian Ciriaco d'Ancona[2]. Ciriaco era un neobosit călător şi autor de însemnări despre expediţiile sale. Aceste expediţii îi mai îndreptaseră o dată paşii spre Morea, în 1437, cînd fusese primit de fratele lui Constantin, despotul Teodor al II-lea. S-a întors zece ani mai tîrziu, venind dinspre nord, pe uscat, prin Corint şi Leondari, unde s-a întîlnit cu despotul Toma. La sfîrşitul lui iulie 1447 a ajuns la poalele Muntelui Taiget şi a sosit la Mistra, unde a fost întîmpinat cu bucurie de Constantin, pe care-l numeşte „Constantin pe nume Dragaş, din casa imperială a Paleologilor, actualul despot". La curtea din Mistra l-a întîlnit pe bătrînul – pe atunci – Gheorghe Gemistos Plethon, „cel mai învăţat savant dintre greci", pe care îl cunoscuse în precedenta sa vizită. L-a întîlnit şi pe Nicolae (zis şi Laonic)

1. Scrisoare din Florenţa : Lambros, *NE*, 4, 1907, p. 31.
2. Despre Ciriaco (Cyriacus) d'Ancona : R. Sabbadini, „Ciriaco d'Ancona e la sua descrizione autografa del Peloponneso trasmessa da Leonardo Botta", *Miscellanea Ceriani*, Milano, 1910, pp. 180-247 ; E.W. Bodnar, *Cyriacus of Ancona and Athens* (Collection Latomus, XLIII), Bruxelles, 1960.

Chalcocondil, viitorul istoric, pe al cărui tată, Gheorghe Chalcocondil, întemniţat de sultan cu un an în urmă, îl cunoscuse la Atena. Tînărul Laonic l-a condus cu plăcere pe Ciriaco să viziteze din nou ruinele şi monumentele anticei Sparta, din cîmpia de la poalele Mistrei. Pentru că venise să vadă şi să înregistreze vestigiile Greciei antice, nu clădirile a ceea ce era, pentru el, oraşul modern Mistra. La începutul lui octombrie şi-a continuat călătoria spre Messenia, în căutarea palatului lui Nestor din Pylos. A trecut pe mare de la Coron pînă la fortăreaţa de la Vitylo, pe promontoriul de la Tainaron, unde s-a întîlnit cu Ioan Paleologul, guvernatorul lui Constantin în acea regiune. Din portul Gythion s-a întors, străbătînd dealurile, la Mistra, unde şi-a petrecut iarna anilor 1447-1448. Acolo, în februarie 1448, a întocmit o prezentare a calendarului roman antic pentru despotul Constantin, pe care-l caracteriza drept „Constantin Paleologul Porfirogenet şi cel mai grozav împărat (*basilea*) din Lacedemonia"[1]. În martie, Ciriaco era la Nauplia şi pînă în aprilie la Corint, unde a fost primit de Ioan Cantacuzino, prietenul lui Constantin şi guvernator al oraşului, pe care-l cunoscuse mai înainte, la Patras.

Lumea îi rămîne îndatorată lui Ciriaco d'Ancona pentru atenta strîngere a informaţiilor despre ruinele şi vestigiile antichităţii greceşti, a inscripţiilor şi reperelor pentru identificarea siturilor antice. A fost numit fondatorul arheologiei moderne. Într-adevăr, el trăia în trecut şi rareori îşi îndrepta atenţia spre situaţia din Grecia sau din Morea secolului al XV-lea. Şederea sa la Mistra i-a dat satisfacţia de a scruta, de sus, aşezarea anticei Sparta şi de a cugeta la schimbarea sorţii acesteia. A scris o epigramă despre strălucirea eroică de odinioară a Spartei, redusă acum la proporţiile mici ale Mistrei sub Constantin („Misythra sub Constantino")[2].

Turcii veniseră în Morea, înainte de vizita lui Ciriaco, precum lupii iarna. Distruseseră zidul Hexamilion pentru totdeauna. Prădaseră şi jefuiseră oraşele aflate în drumul lor. Dar vremea de iarnă salvase Mistra de ravagiile turcilor; şi tot iarna salvase semănăturile şi îngăduise oamenilor să supravieţuiască. În vara anului 1447, Ciriaco a fost impresionat de recolta îmbelşugată. Părea că mai putea fi o speranţă pentru viitor. Constantin şi-a păstrat mereu această speranţă. În orice caz, el ştia că viitorul despotatului, ca şi al Constantinopolului, depindea de perpetuarea casei domnitoare a Paleologilor. Fratele său, împăratul

1. Ed. Lambros, *PP*, IV, pp. 98-99; Bodnar, *Cyriacus*, pp. 57-59, 61; A. Diller, „The Autographs of Georgius Gemistus Plethon", *Scriptorium*, 10, 1956, pp. 27-41; Woodhouse, *Gemistos Plethon*, pp. 227-228.
2. Epigrama a fost tradusă în greacă, probabil de Plethon. Lambros, *PP*, IV, pp. 99-101. Woodhouse, *Gemistos Plethon*, p. 227.

Ioan al VIII-lea, nu avusese niciodată copii care să-i urmeze şi, din 1447, sănătatea lui se şubrezise. Fraţii săi, Teodor şi Dimitrie, au avut doar cîte o fată fiecare. Numai Toma avea să aibă fii, pe Andrei şi Manuel – dar pe atunci încă nu se născuseră. Cele două căsătorii ale lui Constantin se încheiaseră neaşteptat şi tragic. Familia şi sfătuitorii erau dornici ca el să-şi ia o a treia soţie. Încă din 1444 avuseseră loc discuţii despre căsătoria cu Isabella Orsini, sora prinţului de Taranto, ale cărei legături ereditare cu insulele şi cu Grecia continentală erau puternice. N-a ieşit nimic din acest proiect[1]. În august 1447, credinciosul Gheorghe Sphrantzes a fost trimis la Constantinopol să cerceteze posibilităţile aranjării unui contract de căsătorie pentru stăpînul său, fie în Imperiul de Trapezunt, fie în Regatul Georgiei. Tratativele au luat timp şi au fost depăşite de evenimente[2].

În iunie 1448, Teodor, fratele lui Constantin, a murit în principatul său de la Selymbria. La 31 octombrie în acelaşi an a murit şi împăratul Ioan al VIII-lea[3]. Posibilii urmaşi la tronul Constantinopolului se reduseseră la trei: Constantin şi fraţii săi, Dimitrie şi Toma. Toţi ştiau că pretendentul cel mai favorizat de răposatul împărat era Constantin. Acesta o declarase chiar şi pe patul de moarte. Toţi ştiau, de asemenea, că mama sa, împărăteasa văduvă Elena Paleologhina, era de aceeaşi părere. În cele din urmă, dorinţa ei a prevalat.

1. Lambros, *NE*, 4, 1907, p. 431.
2. Sphrantzes, *Chron. minus*, p. 70.
3. *Ibidem*, p. 72; Doukas, p. 279; Chalkokondyles, II, pp. 111-113, 140; Schreiner, *Chron. brev.*, II, pp. 470-474.

Capitolul 3

Constantin : împărat la Constantinopol

Vestea morţii împăratului l-a ajuns pe Constantin la Mistra. El trebuie să fi ştiut că fraţii săi, Toma şi Dimitrie, erau mai aproape de locul acţiunii şi că amîndoi puteau să i-o ia înainte, în încercarea de a prelua succesiunea la tron. Toma a ajuns în Constantinopol la 13 noiembrie ; Dimitrie se grăbea spre capitală, venind din Selymbria. Toma nu era, probabil, un rival serios. Dar Dimitrie, pentru că reprezenta sau pretindea că reprezintă interesele puternicei facţiuni antiunioniste, aflată în căutarea unui împărat care să spele ruşinea unirii de la Florenţa, avea mulţi susţinători. Aceştia îl vor fi întîmpinat ca pe un împărat, întrucît politica sa declarată era aceea de a refuza recunoaşterea unirii Bisericilor, care pricinuise atîta amărăciune şi adusese aşa de puţină răsplată. Însă acţiunea hotărîtă a împărătesei-mame Elena a evitat o criză şi a prevenit posibilitatea unui război civil. Elena, văduva lui Manuel al II-lea, şi-a afirmat dreptul de a fi regentă pînă cînd Constantin, cel mai mare dintre fiii săi supravieţuitori, avea să ajungă la Constantinopol. Constantin fusese întotdeauna favoritul ei şi fusese întotdeauna mîndru să-i poarte numele sîrbesc de familie, Dragaş ori Dragases, la fel de bine ca şi numele de Paleologul, al tatălui său. Toma a acceptat cu dragă inimă hotărîrea împărătesei, iar Dimitrie a fost redus la tăcere. Amîndoi i s-au alăturat ca să-l proclame pe Constantin noul împărat al romanilor. Primul care trebuia informat era sultanul otoman Murad al II-lea ; în decembrie, împărăteasa l-a trimis pe Sphrantzes să se asigure de asentimentul lui pentru desemnarea lui Constantin[1].

Chestiunea succesiunii fiind rezolvată pe cale paşnică, împărăteasa a ales doi reprezentanţi care să pornească de îndată spre Morea, pentru a-l învesti pe Constantin ca împărat şi a-l însoţi la Constantinopol. Aceştia erau Alexie Philantropenos Lascaris şi Manuel Paleologul Iagros, care l-au luat

1. Sphrantzes, *Chron. minus*, p. 72 ; Doukas, p. 279 ; Chalkokondyles, II, p. 141.

cu ei şi pe fratele lui Constantin, Toma. Ei fuseseră împuterniciţi, desigur, să supravegheze proclamarea şi învestirea noului împărat, dar nu şi să-l încoroneze. Fără îndoială, armata, poporul şi conducătorii din Mistra ar fi fost încîntaţi să li se ceară să ia parte la obişnuita aclamaţie care preceda încoronarea unui împărat de către patriarh. Dar la Mistra nu era nici un patriarh şi nu există vreo dovadă care să susţină punctul de vedere potrivit căruia ierarhul locului ar fi luat asupra sa săvîrşirea unei ceremonii de încoronare, în una dintre biserici. Titlul de împărat al romanilor i-a fost conferit lui Constantin Paleologul într-o ceremonie civilă, probabil în palatul despoţilor, la 6 ianuarie 1449. Din acest motiv, cronicarul Ducas subliniază că el n-a fost niciodată încoronat ca împărat şi-şi exprimă convingerea că Ioan al VIII-lea a fost ultimul împărat al romanilor[1].

Existau precedente istorice pentru o asemenea practică. Împăratul Manuel I Comnenul fusese proclamat şi învestit de tatăl său, aflat pe moarte, în Cilicia, departe de capitală. Ioan al VI-lea Cantacuzino, străbunicul lui Constantin, a fost proclamat prima oară şi învestit cu veşmîntul imperial şi cu boneta la Didymotika, în Tracia, la 26 octombrie 1341. Nu i s-a pus pe cap nici o coroană. El şi-a aşezat, cu propriile mîini, boneta (*pilon*), aflată în faţa unei icoane a Maicii Domnului[2]. Poate că o ceremonie la fel de simplă a fost organizată şi pentru Constantin, la Mistra. Totuşi, atît Manuel I, cît şi Ioan al VI-lea avuseseră grijă să aranjeze ca patriarhul Constantinopolului să facă o ceremonie de încoronare completă, imediat ce au dobîndit controlul asupra oraşului. În cazul lui Constantin Paleologul, ritualul bisericesc al încoronării n-a fost celebrat niciodată. Desfăşurarea lui ar fi produs o periculoasă dezordine. Noul împărat nu dăduse nici un semn că n-ar recunoaşte unirea de la Florenţa. Apoi, nu era nici un patriarh care să-l încoroneze la Mistra şi mulţi credeau că nu exista un patriarh adevărat nici la Constantinopol. Patriarhul Grigorie al III-lea era un unionist militant. Din pricina lui, confirmarea definitivă, de către Biserică, a lui Constantin prin încoronarea ca împărat în catedrala Sfînta Sofia i-ar fi putut stîrni pe antiunionişti la revoltă.

În orice caz, cei mai mulţi dintre aceştia n-au vrut să mai intre în catedrală atîta vreme cît patriarhul Grigorie rămînea în funcţie. Printre ei se afla Ioan Eugenikos, fratele lui Marcu, fanaticul mitropolit ortodox al Efesului, cel care refuzase să semneze decretul de unire de la Florenţa. Într-un memoriu către

1. Doukas, p. 293. Sphrantzes, *Chron. minus*, p. 72, spune doar că cei doi emisari trimişi la Mistra „l-au proclamat împărat pe despotul chir Constantin". Doar mai tîrziu, Phrantzes, *Chron. maius*, pp. 348-350, spune că l-au încoronat.
2. Kantakouzenos, II, pp. 165-166; Gregoras, II, pp. 611, 625.

împăratul Constantin, din 1450, Ioan a explicat de ce atît de mulţi oameni refuzau cu consecvenţă să-i pomenească numele în biserică. Un împărat, spunea el, ar trebui să fie stîlp de susţinere pentru supuşii săi, apărător al dreptei credinţe în Biserica lor şi luptător pentru aceasta. În momentul încoronării şi al ungerii cu sfîntul mir, el trebuia să facă o mărturisire scrisă a credinţei sale şi să jure solemn că va susţine ortodoxia. Dar cine, întreba el, mai poate să te încoroneze sau să te miruiască, sau să-ţi primească, acum, mărturisirea de credinţă? Avem un împărat fără coroană, unul al cărui cap se distinge numai datorită unui soi de pălărie (*pilon*) lipsită de semnificaţie; şi avem o cîrmuire care preţuieşte corăbiile, banii şi ajutorul din Apus mai mult decît puritatea credinţei, punînd frica umană mai presus decît frica de Dumnezeu. Ioan Eugenikos îi reamintea lui Constantin statornicia în credinţă a strămoşilor săi, Teodora, văduva lui Mihail al VIII-lea, şi a fiului ei, Andronic al II-lea, şi, la fel, a mult respectatului său tată, Manuel al II-lea; şi îl îndemna să le urmeze pilda şi să fie un urmaş demn al primului Constantin, cel întocmai cu Apostolii, în mărturisirea şi apărarea dreptei credinţe, necontaminată de greşelile latinilor[1].

Alţii erau însă pregătiţi să-l accepte pe Constantin ca împărat legiuit, datorită descendenţei sale şi, de asemenea, pentru că nu exista nici o alternativă evidentă; el îşi avea sprijinitori elocvenţi, dintre care unii căutau, fără îndoială, să-i atragă bunăvoinţa prin linguşeala lor. Ioan Dokeianos, cărturarul şi bibliofilul de la Mistra, care odinioară îl comparase pe Constantin cu Temistocle, i-a compus un encomion. Redactat aproape în întregime într-un stil retoric bombastic, elogiul preamăreşte dibăcia lui Constantin ca vînător, călăreţ şi militar, evocînd strălucitoarea sa campanie de la Patras şi lunile încununate de succes ale regenţei la Constantinopol, în timpul lungii absenţe a fratelui său, plecat în Italia. Dokeianos i-a mai transmis lui Constantin şi un

1. Ioan Eugenikos, *Memoriu* către împăratul Constantin, ed. Lambros, *PP*, I, pp. 123-134. *PLP*, III, nr. 6189. Despre Teodora Paleologhina, văduva lui Mihail al VIII-lea, vezi *PLP*, IX, nr. 21380. Problema încoronării lui Constantin este discutată de: I. Bogiatzides, Τὸ ζήτημα τῆς στέψεως Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου, *Laographia*, 7, 1923, pp. 449-456; Aikaterini Christophilopoulou, Ἐκλογὴ, ἀναγόρευσις καὶ στέψις τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, Atena, 1956, pp. 204-206; Margaret Carroll, „Constantine XI Palaeologus: Some Problems of Image", *Maistor. Classical, Byzantine and Renaissance Studies for Robert Browning*, ed. Ann Moffatt, Canberra, 1984, pp. 329-343, în special pp. 333-338; *idem*, *A Contemporary Greek Source for the Siege of Constantinople 1453: The Sphrantzes Chronicle*, Amsterdam, 1985, pp. 94-96.

memoriu, la urcarea pe tron[1]. Ioan Argyropoulos, un cărturar mai tînăr, a compus o oraţie pentru Constantin, cînd acesta a sosit la Constantinopol să „ia sceptrul" de la răposatul său frate, precum şi un memoriu care, înainte de toate, este un elogiu la adresa lui Ioan al VIII-lea ; puţin cam obraznic, el i-a dăruit noului împărat un eseu despre domnie (*Basilikos*), probabil ultimul de acest fel din literatura bizantină. Acolo îl descrie pe Constantin ca fiind „cel mai mare dintre împăraţi şi acum, printr-o întîmplare fericită, împărat al elenilor". Se prea poate ca alegerea cuvintelor să trădeze influenţa lui Gemistos Plethon[2]. Mihail Apostolis, un elev al lui Argyropoulos şi al lui Plethon, i-a trimis împăratului Constantin un memoriu, adăugînd o mărturisire a propriei sale credinţe. Pe de altă parte, Constantin Lascaris, un alt discipol al lui Argyropoulos, prins de turci în 1453 şi refugiat în Italia, era mai puţin sigur de legitimitatea lui Constantin şi declara că acesta fusese proclamat, dar niciodată încoronat ca împărat[3]. Pe cîtă vreme Dimitrie Katadoukinos, cunoscut altminteri drept Katablattas, l-a salutat pe Constantin ca împărat cu ocazia venirii la Constantinopol, în martie 1449[4].

Opiniile despre statutul de împărat al lui Constantin erau divizate. Împărţirea îi privea mai ales pe cei care aprobau şi pe cei care condamnau politica sa de unire cu Biserica Romei, deşi existau, bineînţeles, unii care-l lăudau doar pentru a-i cîştiga protecţia. În mod sigur, Argyropoulos era un unionist militant ; mai tîziu, el va călători peste tot prin Apus, obţinînd un doctorat la Padova şi predînd limba greacă la Florenţa. Era unul dintre cei îndrăgostiţi de noul umanism din Italia, întocmai ca Bessarion şi Apostolis. Ioan Eugenikos adopta punctul de vedere opus. Dar, în egală măsură, îl înfăţişa pe Constantin drept „cel mai bun şi mai sfînt dintre împăraţi" – şi o dată, poate din neatenţie, ca „împăratul de Dumnezeu încoronat". Totuşi, ierarhii Bisericii Ortodoxe (care, în general, erau de aceeaşi părere cu Eugenikos) nu aveau să confirme

1. Ioan Dokeianos, *Elogiu* şi *Memoriu*, ed. Lambros, *PP*, I, pp. 221-231, 232-235. *PLP*, III, nr. 5577.
2. Ioan Argyropoulos, *Opere*, ed. Sp.P. Lambros, Ἀργυροπούλεια, Atena, 1910, pp. 8-28, 29-47. Memoriul lui către Constantin, ed. Lambros, *PP*, IV, pp. 67-82, este aici atribuit greşit lui Mihail Apostolis. *PLP*, I, nr. 1267.
3. Mihail Apostolis, *Memoriu*, ed. Lambros, *PP*, IV, pp. 83-87. *PLP*, I, nr. 1201 ; Constantin Laskaris, *Cronica*, ed. Sp.P. Lambros, in Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς. Ἐθνικὸν Πανεπιστήμιον, III, 1906-1907, Atena, 1909, pp. 150-227, în special p. 226.
4. Katablattas a fost ţinta invectivei compuse de Ioan Argyropoulos, ed. P. Canivet şi N. Oikonomides, „[Ioan Argyropoulos] La Comédie de Katablattas. Invective byzantine du XVe siècle", *Diptycha*, 3, 1982-1983, pp. 85-86.

ori să sancţioneze poziţia constituţională a noului împărat atît timp cît el nu trecuse prin ceremonia obişnuită a încoronării religioase. Însă aceasta nu putea fi săvîrşită fără riscuri de către patriarhul unionist Grigorie al III-lea; şi, nemaiacţionînd în această direcţie, Constantin s-a dovedit înţelept. Totuşi în mintea sa era convins că proclamarea şi investitura de la Mistra erau suficiente pentru a-i da drepturile constituţionale ale singurului împărat legitim – nu al elenilor, ci al romanilor. Primul său document oficial cunoscut ca atare este un hrisobul emis în februarie 1449, înainte de plecarea de la Mistra spre Constantinopol, prin care acorda privilegii fiilor lui Gemistos Plethon. El poartă semnătura lui Constantin Paleologul, în Hristos credinciosul împărat şi autocrator al romanilor. Era cel mai impunător dintre toate titlurile imperiale, şi Constantin al XI-lea a fost ultimul care l-a purtat[1].

La începutul lunii ianuarie 1449, Constantin îi scrisese lui Antonio Diedo, ducele veneţian al Candiei, în Creta, să-i anunţe moartea fratelui său, Ioan al VIII-lea, precum şi faptul că el îi urmase la tron. I-a cerut privilegiul unei călătorii sigure spre Constantinopol, pe o corabie veneţiană. Ducele de Candia a răspuns prompt şi curtenitor, la 9 ianuarie, adresîndu-se lui Constantin corect, cu formula *„illustrissime et serenissime imperator"* şi exprimîndu-i condoleanţe pentru moartea fratelui său. Întîmplător, căpitanul veneţian al golfului, comandantul flotei din Adriatica, era atunci la Candia şi ducele l-a asigurat pe Constantin că, în scurtă vreme, acesta avea să plece la Modon, în Morea, unde putea obţine de la autorităţile veneţiene mandatul necesar pentru a satisface, cît de curînd posibil, cererea împăratului[2]. A fost un schimb agreabil de amabilităţi, date fiind relaţiile încordate dintre despoţii Moreii şi veneţieni. Totuşi, Constantin se pare că a călătorit spre capitală pe o navă catalană. Probabil că n-a putut să-i aştepte pe veneţieni să-şi îndeplinească formalităţile. Cu toate acestea, faptul că noul împărat a trebuit să ceară ajutor de la străini pentru a merge din Grecia la Constantinopol dă măsura stării şubrede în care se găsea Imperiul Bizantin[3].

Constantin a sosit la 12 martie 1449. Două săptămîni mai tîrziu, a făcut primul şi cel mai important pas spre întărirea poziţiei sale, trimiţîndu-l pe Andronic Iagaris ca emisar la sultan, pentru stabilirea unui armistiţiu cu turcii.

1. Textul din J. şi P. Zepos (eds.), *Jus Graecoromanum*, I, Atena, 1931, pp. 705-707. *DR*, V, nr. 3521. Zakythinos, *Despotat*, I, p. 240. Este demn de remarcat faptul că cele cîteva sigilii şi monede păstrate din vremea lui Constantin îl înfăţişează încoronat ca împărat. Vezi *infra*, pp. 85-86.
2. *DR*, V, nr. 3520.
3. Sphrantzes, *Chron. minus*, p. 74.

Armistiţiul era proiectat să-i includă şi pe fraţii împăratului, astfel încît Morea să fie protejată cel puţin o vreme de alte atacuri[1]. În unele privinţe, lui Constantin îi era mai uşor să trateze cu turcii decît cu opoziţia bizantină autohtonă, cu antiunioniştii. A fost răbdător cu ei şi a încercat în mai multe rînduri să-i aducă la punctul lui de vedere, împiedicînd discuţiile. Ioan Eugenikos i-a trimis minuta unei asemenea întîlniri, sub forma unei apologii din partea conducătorilor comunităţii antiunioniste din Constantinopol. Ei se organizaseră într-un *synaxis* sau sinod, în opoziţie cu sinodul condus de patriarh, pe care refuzau să-l recunoască[2]. Constantin nu era un apărător fanatic al unirii de la Florenţa. Dar rămăsese convins că aceasta oferea speranţa supravieţuirii. El şi poporul său puteau spera să obţină, din partea creştinătăţii apusene, ajutorul concret de care aveau nevoie disperată, numai dacă erau recunoscuţi ca sprijinitori ai unirii. Antiunioniştii socoteau că acesta era un argument materialist josnic. Era limpede pentru ei, cum spusese Ioan Eugenikos, că împăratul şi dregătorii săi ar fi făcut mai bine să creadă în Dumnezeu decît să-şi agaţe speranţele de salvarea din partea latinilor. Cei care-şi trădaseră credinţa părinţilor de dragul răsplăţilor materiale aveau să piardă, în mod sigur, binecuvîntarea şi ajutorul lui Dumnezeu.

Gheorghe Scholarios, fost elev al lui Marcu Eugenikos, era de departe cel mai cult membru al sinodului antiunionist. El dedicase comentariile sale la Aristotel lui Constantin, pe vremea cînd acesta era încă despot la Mistra[3]. Fusese un membru proeminent al delegaţiei bizantine la Conciliul de la Florenţa şi se dovedise el însuşi un sprijinitor elocvent al unirii Bisericilor, redactînd tratate în favoarea teologiei şi doctrinei latine. După conciliu, a continuat să-l slujească pe împăratul Ioan al VIII-lea ca secretar şi, timp de cîţiva ani, a evitat întreaga controversă. Dar, sub influenţa fostului său dascăl, Marcu Eugenikos, a început să-şi schimbe punctul de vedere ; şi, cînd Marcu a murit, în aprilie 1445, Scholarios i-a moştenit rolul de purtător de cuvînt al partidei antiunioniste. Moartea lui Ioan al VIII-lea l-a afectat profund, aşa încît după ce Constantin a ajuns în capitală, Scholarios s-a călugărit. Şi-a anunţat intenţia de a proceda astfel într-o predică pe care a ţinut-o înaintea împăratului, pe cînd era încă mirean, la 21 noiembrie 1449[4]. Şi-a explicat motivele unei asemenea retrageri din lume într-o lungă scrisoare

1. Doukas, p. 279. *DR*, V, nr. 3524.
2. Ioan Eugenikos, ed. Lambros, *PP*, I, pp. 151-153.
3. Gheorghe Scholarios (Ghenadie), *Œuvres complètes de Gennade Scholarios*, ed. L. Petit, X.A. Siderides, M. Jugie, Paris, 1928-1936, VII, pp. 1-6.
4. Scholarios, I, pp. 161-172.

către Constantin[1]. A intrat în una dintre mănăstirile din oraş şi şi-a luat numele călugăresc de Ghenadie. În calitate de călugăr, a avut mai multă tihnă şi mai multă influenţă. A întocmit încă mai multe tratate şi broşuri, expunînd, de data aceasta, nu virtuţile, ci greşelile teologiei latine, la început în particular şi discret, mai tîrziu cu mai multă vîlvă şi mai mare implicare. Ca monah, Ghenadie a întreţinut, pentru un timp, o corespondenţă amicală cu împăratul Constantin[2]. După căderea cetăţii sub turci, în 1453, el avea să devină, la momentul potrivit, primul patriarh al Constantinopolului sub cîrmuire otomană*. Dar, în cei din urmă ani ai Constantinopolului bizantin, devenise stînjenitor pentru ultimul împărat creştin. Spre deosebire de alţii care-i împărtăşeau convingerile, Ghenadie nu era un adversar necondiţionat al unirii cu Biserica Romei, a cărei doctrină o înţelegea mai bine decît cei mai mulţi dintre greci. Dar credea că unirea trebuie făurită prin împăcare şi raţiune, prin toleranţă şi convingere, nu silită de împrejurări şi presiuni politice din partea latinilor[3]. Asupra statutului de împărat al lui Constantin n-a exprimat nici o îndoială, în ciuda faptului că acesta nu fusese niciodată încoronat de un patriarh.

O dată ce Constantin a fost instalat ca împărat, problema perpetuării dinastiei domnitoare a Paleologilor a devenit mai urgentă ca niciodată. S-a intensificat căutarea unei soţii şi a unei împărătese care ar fi putut să-i dăruiască un fiu. În februarie 1449, pe cînd era încă la Mistra, Constantin a trimis un sol în Italia ca să-l întîlnească pe regele Alfons al V-lea al Aragonului şi Neapolelui, cu care avusese şi mai înainte legături. Curierul, Manuel Dishypatos, era însărcinat să ceară ajutor împotriva turcilor, dar şi să sondeze terenul pentru o alianţă matrimonială. Propunerea era ca împăratul Constantin să o ia în căsătorie pe Beatrice, o fiică a lui Pedro, regele Portugaliei, nepotul lui Alfons. În plus, s-a sugerat că fratele lui Pedro putea să se însoare cu fiica lui Ioan al II-lea de Lusignan, regele Ciprului. Aceasta era nepoata lui Constantin. A doua propunere s-a realizat în 1456, cînd Carlotta, fiica lui Ioan al II-lea de Lusignan, a devenit soţia lui Juan, duce de Coimbra şi fiu al lui Pedro al Portugaliei. Dar, din motive necunoscute, planul lui Constantin de a-şi lua soţie din casa regală a Portugaliei nu s-a înfăptuit[4].

1. *Ibidem*, IV, pp. 463-473.
2. *Ibidem*, pp. 474-475.
* Steven Runciman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge University Press, 1968 (n.tr.).
3. Woodhouse, *Gemistos Plethon*, pp. 116-117.
4. Sp.P. Lambros, Ὁ Κωνσταντίνος Παλαιολόγος ὡς σύζυγος ἐν τῇ ἱστορίᾳ καὶ τοῖς θρύλοις, *NE*, 4, 1907, pp. 417-466, în special pp. 433-440.

Erau însă şi alte doamne bune de măritat, mai aproape de lumea bizantină. În august 1447, Gheorghe Sphrantzes fusese trimis de la Mistra la Constantinopol pentru a examina posibilităţile unui contract de căsătorie fie cu Regatul Georgiei, fie cu Imperiul de Trapezunt[1]. Prinţese din familia imperială de Trapezunt se căsătoriseră şi mai înainte cu membri ai familiei Paleologilor – ceea ce putea fi totuşi un impediment, de vreme ce Biserica bizantină, pe care Constantin nu putea să rişte ofensînd-o, era foarte severă în privinţa gradelor interzise la căsătorie. În octombrie 1449, Sphrantzes a plecat din Constantinopol să viziteze atît Georgia, cît şi Trapezuntul şi să ia o hotărîre cu privire la familia domnitoare care putea să-i ofere împăratului său mireasa cea mai potrivită. A fost plecat aproape doi ani. În amintirile lui, el face o lungă şi fascinantă descriere a călătoriilor efectuate în slujba stăpînului. N-a plecat singur. A fost însoţit de o suită impresionantă, formată din tineri aristocraţi, oşteni, preoţi, călugări, medici, cîntăreţi şi muzicanţi cu instrumentele lor, şi a dus cu sine felurite daruri scumpe. Georgienii au fost uimiţi de instrumentele muzicale şi au venit de pretutindeni să le audă cîntînd. Sphrantzes fusese însărcinat să trimită rapoarte scrise despre calităţile şi defectele fiecărei presupuse mirese, aşa încît Constantin să poată lua, el însuşi, decizia finală şi să i-o poată comunica printr-un mesager[2].

Sphrantzes a mers mai întîi la curtea lui Gheorghe al VIII-lea al Georgiei (Iberia), care a domnit ca rege *de facto* din 1446 pînă în 1465. Nu s-a consemnat numele fiicei sale, care trebuia cercetată, spre a se vedea dacă întruneşte condiţiile necesare[3]. Din nefericire, sistemul de comunicaţii s-a întrerupt în momentul în care mesagerul lui Constantin a naufragiat pe la Amisos, iar Sphrantzes a fost silit să aştepte alte porunci, prin înlocuitorul acestuia. La Trapezunt, a vizitat curtea împăratului Ioan al IV-lea Comnenul (1429-1458), el însuşi înrudit prin căsătorie cu regele Georgiei şi, de asemenea, cu răposatul frate al lui Constantin, Ioan, căci sora lui, Maria, fusese a treia soţie a lui Ioan al VIII-lea[4]. La Trapezunt a auzit Sphrantzes pentru prima dată despre recenta moarte a sultanului otoman Murad al II-lea, în februarie 1451. Împăratul Trapezuntului credea că e o veste bună. Dar Sphrantzes era

1. Sphrantzes, *Chron. minus*, p. 70.
2. *Ibidem*, p. 74. Carroll, „Constantine XI", *Maistor*, pp. 337-338, sugerează că împăratul Constantin şi-a amînat încoronarea pînă avea să găsească o împărătească care să-i fie consoartă.
3. C. Toumanoff, „The Fifteenth-Century Bagratids and the Institution of Collegial Sovereignty in Georgia", *Traditio*, 7, 1949-1951, pp. 169-221.
4. Nicol, *Byzantine Family of Kantakouzenos*, nr. 62.

îngrijorat pentru viitor. Murad fusese bătrîn şi obosit. Renunţase la orice gînd de cucerire a Constantinopolului. Dorise numai pace şi prietenie cu bizantinii. Pe de altă parte însă, fiul şi moştenitorul lui, Mehmed al II-lea, era tînăr, puternic şi ambiţios şi era cunoscut ca duşmănos faţă de cauza creştină. Lui Sphrantzes i-a trecut prin minte că singura cale de a-l ţine pe noul sultan în şah era să insinueze că mama lui vitregă, văduva lui Murad, avea să se căsătorească acum cu Constantin[1].

Văduva lui Murad – sau *amerissa*, cum o numeşte Sphrantzes – era Maria sau Mara Brancovici, fiica despotului sîrb Gheorghe Brancovici*. Se căsătorise în 1436[2]. Nu avusese copii. Cînd soţul ei a murit la Adrianopol, a cerut să fie lăsată să se întoarcă la părinţi, în Serbia. Era deja acolo cînd Sphrantzes a conceput planul de a-i cere mîna pentru căsătoria cu împăratul Constantin. Lui Sphrantzes i-a venit ideea să pună acest plan pe hîrtie şi să-l trimită împăratului, la Constantinopol, împreună cu raportul despre activităţile sale din Georgia şi Trapezunt. A declarat că vedea doar patru posibile obiecţii faţă de căsătorie: Maria Brancovici putea fi considerată inferioară împăratului din punct de vedere social; Biserica putea obiecta pe temeiul înrudirii şi consangvinităţii lor; Maria era deja văduvă; era înaintată în vîrstă şi putea avea dificultăţi în naşterea unui copil. Prima obiecţie a socotit-o nejustificată, întrucît chiar mama lui Constantin era din aceeaşi stirpe sîrbească; era mai probabil ca Biserica să sprijine căsătoria împăratului cu prinţesa sîrboaică decît cu o prinţesă din Trapezunt, de vreme ce despotul Gheorghe Brancovici era unul dintre cei mai cucernici binefăcători ai Bisericii, ai mănăstirilor şi aşezămintelor de caritate. Pentru a contracara cea de-a treia obiecţie, exista un precedent, căci chiar bunicul lui Constantin, Constantin Dragaş, se căsătorise cu o văduvă, Evdochia, al cărei soţ răposat fusese o căpetenie turcă măruntă, cu care mai avusese şi copii. Spre deosebire de aceasta, Maria Brancovici era văduva unui monarh puternic şi era răspîndită credinţa că

1. Sphrantzes, *Chron. minus*, pp. 76-78.

* Despre sultana Mara: P.Ş. Năsturel, „Sultana Mara, Vlad vodă Călugărul şi începutul legăturilor Ţării Româneşti cu mănăstirea Hilandar (1492)", *Glasul Bisericii*, 19, 1960, 5-6, pp. 498-502; Donald M. Nicol, *The Byzantine Lady: Ten Portraits (1250-1500)*, Cambridge University Press, 1994, pp. 110-119; Boško I. Bojović, *L'idéologie monarchique dans les hagio-biographies dynastiques du Moyen Age serbe*, Roma, 1995, pp. 121-122, 127, 131, 137 (n.tr.).

2. Despre Maria-Mara Brancovici, vezi Nicol, *Byzantine Family of Kantakouzenos*, nr. 92; I.A. Papadrianos, „The Marriage-Arrangement between Constantine XI Palaiologos and the Serbian Mara (1451)", *Balkan Studies*, 6, 1965, pp. 131-138.

însoţirea lor nici nu se consumase. În ceea ce privea şansa ei de a naşte copii, numai Dumnezeu putea hotărî[1].

Constantin a fost încîntat cînd a primit scrisoarea şi raportul lui Sphrantzes, la sfîrşitul lui mai 1451. Începuse să creadă că sluga sa, credincioasă îndeobşte, tăia frunze la cîini în timpul acestei călătorii. Familia lui Constantin era deja înrudită cu casa sîrbească Brancovici, pentru că nepoata împăratului, Elena, fiica fratelui său Toma, se căsătorise, în 1446, cu Lazar, fiul lui Gheorghe şi fratele Mariei[2]. Constantin a trimis imediat un sol în Serbia ca să înfăţişeze planul lui Gheorghe Brancovici şi soţiei sale, Irina. I-a încredinţat misiunea lui Manuel Paleologul, înrudit cu familia Cantacuzino, căreia îi aparţinea Irina. Unii dintre sfetnicii de la Constantinopol ai lui Constantin erau de părere că ar face bine dacă s-ar căsători cu văduva sultanului. Alţii, precum marele său domestic, Andronic Cantacuzino, credeau că ar face şi mai bine dacă s-ar uni cu familia imperială de Trapezunt. Propunerea a fost bine primită de Gheorghe Brancovici şi soţia sa, care au întrevăzut, pentru nefericita lor fiică, un viitor măreţ ca împărătească a Constantinopolului. Dar s-au împiedicat de obiecţiile Mariei înseşi, care jurase că va duce o viaţă de celibat şi castitate pentru tot restul zilelor dacă Dumnezeu o va elibera vreodată din mîinile necredincioşilor.

Nimic nu avea să-i schimbe gîndurile. Din motive pe care nu le lămureşte, Sphrantzes decisese, între timp, că împăratul său ar trebui să se căsătorească mai degrabă cu doamna din Georgia decît cu prinţesa din Trapezunt, şi începuse să redacteze contractul de căsătorie cu regele georgian. Înarmat cu schiţa documentului, s-a întors la Constantinopol pe o corabie veneţiană; a sosit la 14 septembrie 1451, aducînd cu el un sol georgian. Părea că, în cele din urmă, căutarea unei împărătese luase sfîrşit. Constantin i-a mulţumit cu generozitate lui Sphrantzes pentru eforturile sale neobosite şi i-a promis felurite răsplăţi. A pregătit fără întîrziere un document oficial, pe care solul georgian să-l ia cu el, semnat, sigilat cu aur şi confirmat cu trei cruci în cerneală roşie, potrivit obiceiului georgian. S-a căzut de acord ca Sphrantzes să se întoarcă în Georgia, în primăvara următoare, cu nave, ca s-o însoţească pe viitoarea mireasă a lui Constantin spre capitală. Dar nu s-a mai auzit nimic despre această chestiune. Încă o dată, planurile lui Constantin erau depăşite de evenimente[3].

1. Sphrantzes, *Chron. minus*, pp. 78-80. Despre Constantin Dragaş şi soţia sa, Evdochia, vezi *PLP*, III, nr. 5746, 6229.
2. Nicol, *Byzantine Family of Kantakouzenos*, nr. 96.
3. Sphrantzes, *Chron. minus*, pp. 80-82.

Mama lui, împărăteasa văduvă Elena Paleologhina, a murit la 23 martie 1450[1]. Fusese văduvă 25 de ani şi-şi trăise ultimii 14 ani din viaţă ca monahie, cu numele Hypomoni. Retragerea sa nu însemnase că nu avea să mai joace nici un rol în treburile statului. Ca regentă, după moartea lui Ioan al VIII-lea, acţionase cu fermitate pentru a rezolva conflictul dintre ceilalţi fii. Moartea ei a fost mult deplînsă. Ghenadie Scholarios şi Gemistos Plethon i-au scris, amîndoi, oraţii funerare[2]. Ghenadie şi-a adresat cuvintele de mîngîiere fiului ei, „prealuminatul împărat Constantin". Plethon i-a lăudat curajul arătat la vremuri potrivnice şi inteligenţa, mai presus de a femeilor, iar pentru prudenţa ei, a comparat-o cu Penelopa. I-a mai adus laude şi pentru caracterul fiilor, fără să comenteze pe marginea faptului că, deşi trăiau de obicei în armonie, aceştia aveau neînţelegerile lor. A folosit prilejul pentru o reflecţie filosofică asupra naturii morţii şi a nemuririi părţii dumnezeieşti din om – una dintre cele mai interesante opere minore ale sale. Bessarion compusese mai înainte cîteva versuri adresate fiului ei, Teodor, preamărind virtuţile Elenei şi ale răposatului ei soţ, Manuel al II-lea, atît în vieţile lor de împăraţi şi de laici, cît şi în vieţile de călugări, Manuel murind şi el tot ca monah[3].

Constantin era singurul dintre cei şase fii care adoptase numele sîrbesc de familie al Elenei – Dragaş – şi care o căutase adesea pentru sprijin şi sfat. Îi simţea lipsa. Cîteodată, dregătorii şi sfetnicii săi păreau să fie în dezacord cu el. Gheorghe Sphrantzes lasă impresia că numai el era de nădejde întotdeauna. Marele domestic al lui Constantin sau comandantul său suprem, Andronic Cantacuzino, nu era de acord cu el într-o seamă de privinţe. Era cumnat cu Gheorghe Brancovici al Serbiei, dar nu-i plăceau sîrbii, probabil fiindcă nu-i împărtăşeau entuziasmul pentru unirea de la Florenţa. După părerea lui, împăratul trebuia să o ia în căsătorie pe prinţesa de Trapezunt şi nu pe Maria Brancovici[4]. Vechiul prieten şi confident al lui Constantin, Ioan Cantacuzino, altădată guvernator al Patrasului şi al Corintului, şi care îl însoţise la Constantinopol în 1449, împărtăşea şi el acest punct de vedere, deşi, în alte

1. *Ibidem*, p. 76. Schreiner, *Chron. brev.*, II, p. 478; *PLP*, IX, nr. 21366.
2. Scholarios, I, pp. 262-270, şi Lambros, *PP*, II, pp. 40-51; Plethon, ed. Lambros, *PP*, III, pp. 266-280. Un tribut retoric a mai fost plătit răposatei împărătese şi de Ioan Argyropoulos într-un cuvînt de condoleanţe către Constantin, ed. Lambros, Ἀργυροπούλεια, pp. 48-57.
3. Bessarion, ed. Lambros, *PP*, III, pp. 281-283. Woodhouse, *Gemistos Plethon*, pp. 309-312.
4. Despre Andronic Cantacuzino: Nicol, *Byzantine Family of Kantakouzenos*, nr. 68.

privinţe, era o slugă credincioasă şi valoroasă a împăratului său[1]. Un alt membru al aceleiaşi familii, a cărui moarte, înainte de 1451, a fost deplînsă de Constantin, era Manuel Cantacuzino, *protostratorul*. Văduva sa, *protostratorissa*, a făcut tot ce s-a putut ca să încurajeze căsătoria împăratului cu Maria Brancovici[2]. Cea mai puternică personalitate de la curtea lui Constantin era megaducele sau marele amiral Luca Notaras[3]. Lui Sphrantzes nu-i plăcea de el şi era invidios pe bogăţia, pe poziţia şi influenţa lui. Notaras era un om de stat în vîrstă, cu foarte multă experienţă. Fusese cel dintîi dintre dregătorii lui Ioan al VIII-lea şi devenise megaduce înainte de urcarea pe tron a lui Constantin. Avînd, probabil, un ochi aţintit spre viitor, îşi luase şi cetăţenia genoveză, şi pe cea veneţiană şi-şi păstra o parte din însemnata avere în bănci italiene. În realitate, curtenii de vază se înghesuiau pentru funcţii, competiţie pe care Sphrantzes o consemnează şi la care a luat şi el parte. Constantin era un om hotărît, care ştia ce voia. Însă era greu să ia decizii ferme cînd înşişi sfetnicii săi erau dezbinaţi[4].

Sphrantzes avusese dreptate în privinţa noului sultan otoman Mehmed al II-lea. Era mult mai periculos decît părea. Avea doar 19 ani cînd i-a urmat tatălui său, în februarie 1451, şi, pentru un timp, şi-a ascuns firea agresivă în spatele unei aparente bunăvoinţe. S-a relatat pretutindeni, printre creştinii din Răsărit şi din Apus, că Mehmed era un tînăr imatur şi nepriceput, care putea fi linguşit sau păcălit. Constantin se grăbise să trimită soli ca să şi-l facă prieten şi să pregătească un armistiţiu. Se spune că sultanul i-a primit cu mare respect şi i-a liniştit cu declaraţii teatrale despre gîndurile sale bune. A jurat pe Allah şi pe Profet, pe Coran, pe îngeri şi arhangheli să trăiască în pace cu cetatea Constantinopolului şi cu împăratul ei, Constantin, pentru tot restul vieţii, cultivînd prietenia pe care răposatul său părinte o avusese cu fratele lui Constantin, Ioan al VIII-lea[5]. Constantin n-a putut fi păcălit. A bănuit că starea de spirit a tînărului sultan se putea schimba pe neaşteptate. După cum îl va fi sfătuit Sphrantzes, cel mai înţelept era să se pregătească pentru momentul acela, îngrijindu-se de mijloacele de apărare a Constantinopolului şi solicitînd din nou ajutor prietenilor din Apus.

1. Despre Ioan Cantacuzino: *ibidem*, nr. 80.
2. Despre Manuel Cantacuzino: *ibidem*, nr. 63.
3. Despre Luca Notaras: *PLP*, VIII, nr. 20730.
4. Sphrantzes, *Chron. minus*, pp. 84, 90-94.
5. Doukas, p. 289; Chalkokondyles, II, p. 142; Kritoboulos, *Critobuli Imbriotae Historiae*, ed. D.R. Reinsch (*CFHB*, XXII), Berlin - New York, 1983, p. 18. *DR*, V, nr. 3530.

Veneţienii, cu uriaşa lor colonie comercială din Constantinopol, erau cei mai apropiaţi şi mai îngrijoraţi. Dar îngrijorarea lor era interesată. În primele luni de domnie, Constantin hotărîse perceperea de noi taxe pentru bunurile pe care veneţienii, precum şi alţi negustori le importau în oraş. În august 1450, aceştia au trimis un reprezentant de la Veneţia să protesteze şi să ameninţe cu închiderea cartierului lor din Constantinopol şi cu mutarea afacerilor în altă parte, poate într-un port aflat deja sub control turcesc. În octombrie, Constantin i-a scris dogelui Francesco Foscari ca să-i explice de ce pusese taxe mai mari. Tezaurul imperial era primejdios de redus. Trebuiau găsite alte surse de venit. Veneţienii n-au fost încredinţaţi. Au mai existat şi alte schimburi inflamate de replici, în 1451. Cînd sultanul Murad a murit, dogele a trimis o solie să-l felicite pe fiul său pentru urcarea pe tron; cîteva luni mai tîrziu, între Mehmed al II-lea şi Republica Veneţia s-a semnat un tratat oficial. Constantin trebuie să fi simţit că veneţienii aveau să-şi pună tot timpul propriile interese înaintea acelora ale oraşului care-i îmbogăţise. Ei aveau să intre în joc, dar asigurîndu-se întotdeauna pentru ziua în care oraşul ar fi putut ajunge în mîinile turcilor[1].

Constantin trebuia să caute alţi aliaţi. Cu 20 de ani în urmă, se apropiase de Comuna Ragusa (Dubrovnik). În 1451, le-a oferit negustorilor ragusani un depozit la Constantinopol, cu concesiunea unor taxe limitate şi avînd un consul propriu. A confirmat aceste drepturi într-un hrisobul pentru Ragusa, în iunie[2]. Era o mişcare gîndită mai mult pentru a-i supăra pe veneţieni decît pentru a obţine ajutor militar întru apărarea a ceea ce mai rămăsese din imperiu. În alte părţi din apusul Europei, amintirea dezastrului de la Varna, din 1444, era încă proaspătă în mintea oamenilor, potolindu-le romantica hotărîre de a merge în cruciadă împotriva necredincioşilor. În orice caz, cei mai mulţi dintre suveranii apuseni erau ocupaţi cu propriile războaie şi se liniştiseră la vestea că Murad, călăul de la Varna, murise şi că noul sultan, Mehmed, era tînăr şi nehotărît. Singurul monarh occidental care a continuat să se dovedească preocupat de soarta Constantinopolului era Alfons al V-lea al Aragonului şi Neapolelui. La începutul anului 1451, Constantin a trimis la Alfons un sol ca să-l încurajeze în planurile sale privind o altă cruciadă. S-a abţinut cu mult tact de la a insinua ceea ce trebuie să fi ştiut, cu siguranţă, anume că visul lui Alfons era să devină el însuşi împărat al Constantinopolului[3].

1. Nicol, *Byzantium and Venice*, pp. 390-392.
2. 1449, 1450 şi 1451: *DR*, V, nr. 3524 a, 3526. Krekić, *Dubrovnik*, pp. 59-61, nr. 1144, 1174, 1175, 1193, 1195, 1196, 1197, 1198, 1199, 1216, 1217, 1222. Pentru legăturile lui Constantin cu Ragusa din 1431, vezi *supra*, pp. 29-30.
3. *DR*, V, nr. 3529.

Chiar şi papalitatea pare să se fi lăsat adormită, într-o falsă idee de siguranţă, de ştirile venite din Răsărit. Eugeniu al IV-lea murise în 1447. La începutul lui aprilie 1451, Constantin l-a trimis pe Andronic Bryennios Leontaris să-i facă o vizită urmaşului acestuia, Nicolae al V-lea. Andronic a trecut prin Veneţia, unde, cel puţin, i s-a îngăduit să recruteze pentru împăratul său un număr de arcaşi din Creta. A mers mai departe, la Ferrara, unde i-a prezentat marchizului Borso d'Este o scrisoare din partea lui Constantin[1]. Pînă în august a ajuns la Roma, avînd asupra lui o declaraţie a *synaxis*-ului sau sinodului clerului antiunionist din Constantinopol. Constantin poruncise scrierea ei după ce participase la una dintre discuţii. A sperat că papa o va citi şi-şi va da seama de problemele pe care le întîmpină pentru a face unirea Bisericilor acceptabilă în Bizanţ. Semnatarii declaraţiei anunţau că resping decretul redactat la Florenţa şi propuneau să se ţină un nou conciliu, la Constantinopol, unde ortodocşii nu ar mai fi fost întrecuţi ca număr. Ca pentru a scoate în relief natura problemelor împăratului, scrisoarea ajungea la Roma cam în acelaşi timp în care patriarhul unionist Grigorie al III-lea renunţa la scaunul său. Opoziţia întîmpinată se vădise prea mult pentru el şi luase drumul Italiei. Papa Nicolae a răspuns împăratului la 27 septembrie 1451. Mesajul său era pur şi simplu acela că împăratul putea şi trebuia să-şi dea toată silinţa pentru a-şi convinge clerul şi poporul că preţul ajutorului concret din partea creştinătăţii apusene era acceptarea fără echivoc a unirii de la Florenţa. Patriarhul Grigorie trebuia repus în drepturi, iar numele papei, pomenit cum se cuvine în bisericile greceşti. Grecii care nu puteau fi convinşi să accepte aceşti termeni trebuiau trimişi la Roma pentru o cură de reeducare. Solul împăratului, Andronic Leontaris, şi-a încheiat misiunea trecînd pe la Alfons al V-lea al Neapolelui, dar fără prea mare entuziasm şi cu puţin succes. S-a întors la Constantinopol către sfîrşitul anului[2].

Ultimatumul papei i-a adus o slabă încurajare lui Constantin. El făcuse tot ce putuse ca să pună în aplicare unirea fără a stîrni scandal pe străzile din Constantinopol. Încercase să-l facă pe papă să-i înţeleagă greutăţile, trimiţîndu-i un document conceput şi semnat de oponenţii săi. Papa păruse să-l

1. Textul latin al scrisorii lui Constantin către marchizul de Ferrara se găseşte în Lambros, *PP*, IV, pp. 26-27. Zakythinos, *Despotat*, I, pp. 283-284.
2. Scrisoarea papei Nicolae al V-lea, datată 27 septembrie 1451, ed. G. Hofmann, *Epistolae Pontificiae ad Concilium Florentinum spectantes*, III (*Concilium Florentinum : Documenta et Scriptores*), seria A, I, Roma, 1946, nr. 304, pp. 130-138; de asemenea, ed. Lambros, *PP*, IV, pp. 49-63. *DR*, V, nr. 3532-3535. Gill, *Council of Florence*, p. 376.

ignore. Tensiunea din Constantinopol a crescut şi mai mult cînd s-a răspîndit vestea că papa Nicolae avea de gînd să trimită un legat papal pentru a celebra unirea de la Florenţa la Sfînta Sofia. Zvonul nu era neîntemeiat. A fost prins de Ghenadie Scholarios, care i-a scris o lungă epistolă lui Constantin, în martie 1452. Ghenadie auzise că urma să vină un reprezentant al papei, împuternicit să-i excomunice pe bizantini dacă refuzau public să accepte unirea, să-l recheme pe patriarhul Grigorie şi să pomenească numele papei în slujbele lor. Faptul că excomunicarea avea să fie lansată din colonia genoveză de la Galata, de pe ţărmul opus, era o ofensă în plus[1].

Între timp, cei care-l urmau pe Ghenadie descoperiseră un aliat neaşteptat. Chiar la sfîrşitul anului 1451, un trimis al Bisericii husite din Praga sosise la Constantinopol. Se numea Constantin Platris şi era cunoscut ca „englezul". A atras atenţia, în parte prin înfăţişarea lui şleampătă şi neîngrijită, dar mai ales prin opiniile sale despre papalitate şi Biserica Romană. I-a fost înfăţişat lui Ghenadie, care a avut o întrevedere cu el, l-a catehizat, i-a încuviinţat convingerile şi l-a determinat să adopte credinţa ortodoxă. Apoi l-a invitat pe Platris să se adreseze *synaxis*-ului antiunioniştilor, în biserica de lîngă Sfînta Sofia, unde obişnuiau să se întrunească. A făcut acolo o mărturisire publică a ortodoxiei sale, condamnîndu-l pe papă, Conciliul de la Florenţa şi toate ereziile latinilor. Ascultătorii au fost unşi la inimă. Platris a devenit un erou popular şi un agent potrivit al propagandei antiunioniste. S-a întors la Praga în ianuarie 1452, înarmat cu un document de la „sfîntul sinod ortodox din Constantinopol", în care se explica adevărata credinţă, precum şi cu o scrisoare – care îl denunţa pe papă şi Conciliul de la Florenţa – către ierarhii din Praga, pe care îi invita să se alăture preasfintei Biserici din Constantinopol. Scrisoarea era semnată de şapte episcopi şi clerici antiunionişti, printre care şi smeritul călugăr Ghenadie. Este demn de remarcat că adunarea excepţională a *synaxis*-ului căreia i s-a adresat Platris fusese convocată de împăratul Constantin, iar răspunsul care a venit de la Praga, în limba latină, a fost adresat împăratului Constantin, precum şi lui Ghenadie, pe care, evident, husiţii îl credeau patriarh. Nimeni nu-l putea acuza pe Constantin de slăbiciune în încercările de a-i linişti pe antiunionişti. Dar papa Nicolae, cu viziunea sa mai rigidă asupra toleranţei, se prea poate să fi crezut că împăratul întrecuse măsura[2].

1. Scholarios, III, pp. 152-165 (12 martie 1452).
2. Documente în A. Salač, *Constantinople et Prague en 1452* (Rospravy Československé Akademie Ved, Ročnik 68), Praga, 1958; M. Pavlová, „L'Empire byzantin et les Tchèques avant la chute de Constantinople", *BS*, 14, 1953, pp. 158-225.

Nu cu mult timp înainte, fusese numit un legat papal la Constantinopol. Era cardinalul Isidor, cîndva mitropolit de Kiev; însă va ajunge abia în octombrie 1452. La vremea respectivă, situaţia din Constantinopol şi ameninţarea la adresa supravieţuirii sale ca o cetate creştină din partea ambelor religii deveniseră mai critice ca niciodată. Creştinii nu erau singurii care se amăgeau pe ei înşişi că nu aveau a se teme de noul şi imaturul sultan Mehmed al II-lea. Iluzia era împărtăşită şi de inamicii musulmani, din Asia Mică, ai otomanilor. În toamna anului 1451, cîţiva dintre ei s-au răsculat şi au încercat să-şi recîştige independenţa. Mehmed a înăbuşit revolta cu o viteză şi o forţă care vor fi spulberat mitul incompetenţei sale. Constantin ar fi trebuit măcar să ia aminte. Mai devreme, în acelaşi an, el trimisese un mesaj sultanului, cu o propunere ce părea anume gîndită să-l scoată din sărite. La Constantinopol se afla, trăind în exil, un nepot al răposatului sultan Suleiman, pe nume Orhan. Era singurul reprezentant masculin cunoscut al casei domnitoare otomane, în afara lui Mehmed, iar Mehmed acceptase să-i plătească, în continuare, o rentă pentru întreţinere. Constantin s-a plîns că renta era insuficientă şi că ar trebui dublată. Şi a insinuat, imprudent, că în persoana lui Orhan avea un ostatic, un pretendent la sultanat, pe care se putea simţi tentat să-l elibereze. Jocul acesta se mai jucase şi înainte. Tatăl lui Constantin, Manuel al II-lea, îl jucase cu succes schimbător. Dar era primejdios.

Mesajul a fost primit la Brusa de vizirul lui Mehmed, Halil paşa, un om adesea înclinat să potolească beligeranţa stăpînului său. A fost îngrozit de prostia lui Constantin şi şi-a pierdut cumpătul în faţa solilor:

„O, romei fără de minte şi nesocotiţi – a strigat el –, lucrările pline de viclenie ale cugetului vostru le ştiu de mult [...]. Răposatul sultan era blajin şi prieten neprefăcut faţă de toţi şi un om de treabă şi cu conştiinţa curată. Sultanul nostru de acum, Mahomed, nu are un gînd ca acela în care voi vă puneaţi nădejdea. Şi, dacă din mîinile lui, Constantinopolul va scăpa teafăr, mă gîndesc la firea lui îndrăzneaţă, sălbatică şi impulsivă, atunci cu adevărat voi cunoaşte că Dumnezeu trece încă cu vederea planurile voastre făţarnice şi smintite. Oameni fără de minte, avem acum în mînă un tratat scris cu jurămînt, încheiat cu voi de ieri-alaltăieri şi rîndurile scrise, dacă se poate spune aşa, nici nu s-au uscat încă şi voi acum [...] vreţi să ne speriaţi, arătîndu-ne obişnuitele momîi sperietoare pregătite de acasă? ! Nu sîntem copilandri fără de minte sau fără putere! De puteţi face ceva, faceţi! Dacă vreţi să-l proclamaţi pe Orhan sultan în Tracia, proclamaţi-l! De puneţi trecerea ungurilor peste Dunăre la cale, să vie! Şi dacă şi voi voiţi să năvăliţi şi să luaţi ce-aţi pierdut demult, faceţi-o aceasta! Dar să ştiţi că nu o să izbutiţi cu nimic din acestea, ci mai degrabă vi se va lua de la voi şi ce vi se pare că aveţi".

Răspunsul sultanului la cererile impertinente ale lui Constantin a fost mai laconic. El a promis doar să le cerceteze şi să ţină seama de ele, corect şi cinstit, imediat ce se va întoarce în capitala sa europeană, Adrianopol. Şi a făcut aceasta fără întîrziere. A încheiat pace cu rebelii din Asia Mică şi a trecut Bosforul, în iarna anului 1451. A socotit că împăratul Constantin încălcase termenii înţelegerii lor, din martie 1449. A anulat micile concesii pe care le făcuse atunci. A dat porunci să înceapă încercuirea Constantinopolului. Constantin îşi judecase fatalmente greşit adversarul. Tatăl lui Mehmed mersese la luptă împotriva creştinilor, la Varna, în 1444, cu textul încălcat al tratatului dintre ei ţintuit pe stindardul său. Indignarea morală a lui Mehmed era, probabil, mai puţin bine întemeiată. Dar ceea ce el interpretase drept perfidie a grecilor i-a oferit pretextul pentru a-şi concentra toate energiile şi resursele în asedierea şi cucerirea Constantinopolului. Aceasta fusese ambiţia sa încă din momentul în care ajunsese la putere. Venise timpul să şi-o satisfacă[1].

1. Doukas, pp. 294-295. S. Runciman, *The Fall of Constantinople 1453*, Cambridge, 1965, pp. 65-66; F. Babinger, *Mehmed the Conqueror and His Time*, Princeton, New Jersey, 1978, p. 72.

Capitolul 4

Căderea Constantinopolului

Imediat ce s-a întors la Adrianopol, sultanul a început să plănuiască înălţarea unei fortăreţe pe ţărmul european al Bosforului. Cu 35 de ani în urmă, bunicul său, Baiazid, construise o citadelă pe malul adriatic al strîmtorilor, care avea să se cheme Anadolu Hisar. Mehmed a conceput construirea perechii acesteia, pe partea opusă, ca să poată controla astfel traficul pe mare, dincolo şi dincoace de Bosfor, şi ca să poată supune Constantinopolul unei blocade, pe uscat şi pe apă. În iarna anului 1451, a poruncit să se adune, din toate provinciile sale, zidari pricepuţi şi lucrători şi să se ducă material de construcţie la locul pe care-l alesese, în partea cea mai îngustă a canalului. Locuitorii din Constantinopol s-au temut de ce putea fi mai rău. Au simţit că toate profeţiile despre sfîrşitul lumii lor şi venirea Antihristului erau gata să se împlinească. În primăvara anului 1452, au putut vedea că lucrul la fortăreaţă începuse. Împăratului nu i-a rămas altceva decît să protesteze. A trimis soli la sultan ca să-i reamintească de tratatul lor. A atras atenţia asupra faptului că bunicul lui Mehmed ceruse respectuos permisiunea împăratului Manuel al II-lea înainte de a-şi construi citadela de pe partea asiatică a strîmtorilor, deşi aceasta era, oricum, teritoriu otoman. Mehmed n-a fost dispus nici să explice pentru ce se pregătea, nici să fie împăciuitor. Ca să fie limpede, amele maluri ale Bosforului se aflau sub control otoman. Bunicul său avusese în vedere construirea unei fortificaţii pe ţărmul european, dar n-a mai trăit s-o ducă la bun sfîrşit. Ceea ce sultanul făcea sau plănuia să facă nu era treaba împăratului.

Solii lui Constantin s-au întors să dea de veste. Era clar acum că noua fortăreaţă urma să aibă un scop dublu. Trebuia să păzească – dacă nu chiar să închidă – canalul către şi dinspre Marea Neagră, pentru a lăsa Constantinopolul să moară de foame, în lipsa proviziilor de hrană, şi pentru a-l văduvi pe împărat de taxele obişnuite, plătite de corăbiile italiene care traversau Bosforul în sus şi în jos. Mai rău încă, ea avea să fie baza de pe care urma să se dirijeze

cucerirea Constantinopolului. În oraş s-a instalat panica. Pînă în martie 1452, materialele şi lucrătorii fuseseră adunaţi la locul ales. Construcţia fortăreţei a început la 15 aprilie. S-a terminat în august. A ajuns să fie cunoscută drept citadela europeană, Rumeli Hisar, de pe ţărmul opus lui Anadolu Hisar, citadela Orientului. Turcii au numit-o Boghaz-Kesen, grecii – Laimokopia, „tăietoarea canalului sau a beregatei". Ca să cureţe locul, muncitorii turci au dărîmat cîteva biserici şi alte construcţii care le stăteau în cale. În iunie, unii dintre localnicii greci au cutezat să protesteze. Au fost strînşi laolaltă şi măcelăriţi de turci. Cîţiva ţărani greci de la Epivata, la Marea Marmara, s-au înfuriat cînd turcii şi-au pus caii şi animalele de povară să pască pe pămîntul lor şi să le distrugă recoltele, chiar cînd se apropia vremea secerişului. Sultanul şi-a întors trupele asupra sătenilor şi a omorît 40 dintre ei. Cronicarul Ducas credea că acest episod a declanşat conflictul care avea să se încheie cu „nimicirea bizantinilor". Incidentul l-a provocat pe împărat să-i facă sultanului o declaraţie formală de război. El a închis porţile Constantinopolului şi i-a aruncat în temniţă pe toţi turcii aflaţi înăuntru. Acţiune inutilă : după trei zile, i-a eliberat[1].

Cronicarul turc Tursun bei spune o poveste oarecum similară, despre o încăierare între nişte ciobani şi un grup de oşteni turci. Cei din oraş au crezut că începuse războiul şi au zăvorît porţile. Cîţiva dintre comandanţii sultanului, care merseseră într-o plimbare, s-au pomenit reţinuţi. Împăratul a constatat că fuseseră bine trataţi şi i-a trimis înapoi în tabăra lor, cu o escortă. Dar sultanul s-a mîniat. N-a acceptat nici o scuză şi a trimis o somaţie : „Ori capitularea cetăţii, ori pregătirea pentru luptă"[2]. Singura măsură concretă pe care Constantin putea să o ia acum era să adune toate proviziile pe care reuşea să le găsească, pentru a face faţă, în cel mai bun caz, unei blocade sau, în cel mai rău caz, unui asediu al cetăţii, dinspre uscat şi dinspre mare, îngrijindu-se în acelaşi timp de repararea şi apărarea zidurilor. Concomitent, a adresat apeluri încă mai urgente în Apus, pentru ajutor şi sprijin. La sfîrşitul anului 1451, cînd intenţiile sultanului deveniseră clare, Constantin a adresat un mesaj veneţienilor, avertizînd că, de nu erau trimise imediat întăriri, Constantinopolul va cădea în mîna turcilor. Veneţienii au răspuns în februarie 1452. Se arătau îndoioşaţi de situaţia împăratului, dar erau absorbiţi de un

1. Sphrantzes, *Chron. minus*, p. 94 ; Doukas, pp. 295-303 ; Kritoboulos, ed. Reinsch, pp. 18-24 ; Chalkokondyles, II, p. 147. *DR*, V, nr. 3542. Runciman, *Fall of Constantinople*, pp. 65-66 ; Babinger, *Mehmed*, pp. 75-79.
2. *The History of Mehmed the Conqueror by Tursun Beg*, ed. şi traducere de H. Inalcik şi Rhoads Murphey, Minneapolis-Chicago, 1978, p. 34.

război împotriva vecinilor lor din Lombardia. Puteau doar să trimită la Constantinopol iarba de puşcă şi armura pe care împăratul le ceruse. Se părea că veneţienii îşi pierduseră tragerea de inimă pentru salvarea Constantinopolului creştin, a cărui cucerire devenise inevitabilă. Pentru ei, era mai cuminte să nu-şi asume riscul de a-şi afecta interesele acolo, amestecîndu-se în planurile sultanului.

Starea lor de spirit s-a schimbat cîteva luni mai tîrziu. Sultanul Mehmed făcuse cunoscut faptul că, de îndată ce fortăreaţa sa de la Rumeli Hisar avea să fie terminată şi tunurile se vor afla la locurile lor, toate corăbiile care vor traversa Bosforul vor trebui să se oprească şi să plătească o taxă. Cea care refuza avea să fie scufundată cu lovituri de tun trase de pe ziduri. În noiembrie 1452, o navă comercială veneţiană, trecînd pe acolo dinspre Marea Neagră, n-a luat în seamă ordinul de a opri. Tunurile de la Rumeli Hisar au lovit-o. Căpitanul şi 30 dintre marinarii săi au fost arestaţi cînd au coborît pe ţărm. Toţi au fost condamnaţi la moarte. Veneţienii, care se crezuseră protejaţi de tratatul cu turcii, descopereau acum că erau şi ei în război cu sultanul[1].

Pe măsură ce lunile treceau, situaţia devenea din ce în ce mai critică. Constantin a trimis vorbă în Morea, cerînd ca unul dintre fraţii lui să vină imediat la Constantinopol ca să-l ajute. A sperat că putea trezi acum conştiinţa Occidentului creştin, prevenindu-i pe conducătorii de acolo că un asediu turcesc asupra Constantinopolului, pe uscat şi pe mare, era iminent. În disperarea sa, a oferit noi şi neobişnuite stimulente şi răsplăţi oricui avea să aducă sau să trimită întăriri urgente. Pentru Iancu de Hunedoara, care suferise o a doua înfrîngere din partea turcilor la Kossovo, în 1448, a emis un hrisobul imperial, promiţîndu-i fie Selymbria, fie oraşul Mesembria, pe ţărmul Mării Negre. Pentru regele Alfons al V-lea al Aragonului şi Neapolelui, a emis un alt hrisobul, oferindu-i insula Lemnos. A căutat sprijin la conducătorii genovezi ai Chiosului, promiţîndu-le să le plătească pentru ajutor. Şi-a repetat apelul către Veneţia şi a trimis un alt sol într-un turneu, la Ragusa, în diverse oraşe italiene şi, mai presus de toate, la papă. Răspunsul concret la rugăminţile sale stăruitoare a fost modest[2]. Papa, Nicolae al V-lea, era bine intenţionat şi

1. Nicol, *Byzantium and Venice*, pp. 393-395.
2. Phrantzes, *Chron. maius*, p. 374. *DR*, V, nr. 3545-3547. R. Guilland, Αἱ πρὸς τὴν Δύσιν ἐκκλήσεις Κωνσταντίνου ΙΑ' τοῦ Δραγάση πρὸς σωτηρίαν Κωνσταντινουπόλεως, *EEBS*, 22, 1952, pp. 60-74; *idem*, „Les appels de Constantin XI Paléologue à Rome et à Venise pour sauver Constantinople (1452-1453)", *BS*, 14, 1953, pp. 226-244.

înţelegător. Dar avea alte priorităţi. Ca toţi predecesorii săi, el credea că papalitatea nu putea merge în ajutorul creştinilor din Răsărit pînă cînd aceştia nu vor înţelege să se căiască pentru greşelile lor şi nu vor accepta unirea cu Biserica Romei. Ordinea priorităţilor, şi pentru o parte, şi pentru cealaltă, este bine surprinsă de Edward Gibbon:

> „Grecii puneau un accent deosebit pe trei măsuri succesive: un ajutor, un conciliu şi o întrunire finală, în vreme ce latinii o ocoleau pe a doua şi o promiteau doar pe prima, ca o recompensă consecutivă şi voluntară a celei de-a treia"[1].

În 1455, pe patul de moarte, Nicolae al V-lea, înconjurat de toţi cardinalii, s-a justificat spunînd că intenţionase întotdeauna să facă tot ce-i stătea în putere ca să-l ajute pe împăratul Constantin. Dar ştiuse încă de la început că el singur nu va putea aduna niciodată forţele necesare pentru a se opune formidabilei puteri a turcilor. Prin urmare, împăratul a trebuit să se apropie de alţi conducători catolici din Apus. Veneţienii i-au dat acelaşi răspuns. Ei au declarat că vin în ajutorul Constantinopolului dacă şi alte puteri creştine vor proceda la fel. Răspunsul era vag[2].

În octombrie 1452 s-a petrecut lucrul de care Ghenadie se temuse. Acţionînd potrivit ordinii sale de priorităţi, papa Nicolae numise un legat care a plecat la Constantinopol în luna mai a acelui an, ca să ratifice şi să celebreze unirea Bisericilor printr-o ceremonie la catedrala Sfînta Sofia. Era vorba de cardinalul Isidor, fost mitropolit de Kiev, al cărui devotament faţă de unirea de la Florenţa îi adusese răsplata de a fi făcut, ca şi Bessarion, prinţ al Bisericii Romane. Isidor a trecut prin Neapole şi a ajuns în Constantinopol la 26 octombrie. Cu el a venit şi Leonardo din Chios, arhiepiscopul genovez de Lesbos. Isidor a adus cu el de la Neapole o companie de 200 de arcaşi. Un corp de oaste aşa de mic putea însemna ceva mai mult decît un gest. Însă pentru grecii neliniştiţi era mai uşor de apreciat acest gest decît scopul efectiv al misiunii lui Isidor. Căci el venise să le salveze sufletele şi nu să-i ajute să-şi salveze cetatea în faţa turcilor[3]. Sosirea lui Isidor în mijlocul lor i-a îndemnat pe antiunionişti la o activitate şi o propagandă frenetică. La 1 noiembrie, conducătorul lor, Ghenadie, care devenise pătimaş în denunţarea unirii, s-a

1. E. Gibbon, *Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. J.B. Bury, VII, Londra, 1900, p. 97.
2. Guilland, „Les appels...", p. 237.
3. Gill, *Council of Florence*, p. 383; Runciman, *Fall of Constantinople*, p. 69.

retras în chilia sa de monah şi a ţintuit pe uşă o declaraţie, depunînd mărturie în faţa lui Dumnezeu că mai curînd ar muri decît să-şi calce jurămîntul faţă de ortodoxia strămoşilor lui. Unirea era o faptă afurisită, care prevestea pierirea celor care întorseseră spatele lui Dumnezeu[1]. La 13 septembrie 1452, cu o lună înainte de sosirea lui Isidor, Teodor Agallianos, un jurist din Constantinopol, odinioară prieten al lui Marcu Eugenikos şi membru al *synaxis*-ului, aşternuse pe hîrtie prima schiţă a unei cronici scurte despre evenimentele contemporane. Încheiase cu următoarele cuvinte: „S-a scris în cel de-al treilea an al domniei lui Constantin Paleologul, care rămîne neîncoronat pentru că Biserica nu are conducător şi este foarte în neorînduială din pricina dezordinii şi a tulburării stîrnite de greşit numita unire, pe care fratele şi înaintaşul său, Ioan Paleologul, a pus-o la cale [...]. Această unire a fost afurisită şi neplăcută lui Dumnezeu şi mai degrabă a separat Biserica şi i-a despărţit pe fiii săi şi ne-a nimicit pe de-a-ntregul. Ca să spun drept, acesta este izvorul tuturor celorlalte nenorociri ale noastre"[2].

Megaducele Luca Notaras a slujit ţelului urmărit de împărat, încercînd să păstreze spiritele calme. El a convins o adunare a poporului de bunele intenţii cu care venise cardinalul şi de faptul că celebrarea unirii la Constantinopol avea să fie spre folosul lor. Dar aristocraţii din oraş n-au fost convinşi atît de repede şi au propus o formă oarecare de compromis. Împăratul a refuzat. Ostaşii pe care cardinalul îi adusese cu el de la Neapole constituiau un factor de convingere. Ei puteau fi avangarda altora, care aveau să vină. Ortodocşii ale căror conştiinţe nu erau aşa de fin acordate ca acelea ale lui Ghenadie şi adepţilor săi erau gata să plătească un preţ spiritual pentru o răsplată materială. Dacă şi cînd va veni ajutorul şi va fi salvată cetatea de pericolul imediat erau probleme la care aveau timp să se gîndească din nou, într-o atmosferă mai liniştită. Cardinalul Isidor, bizantin, era bine familiarizat cu intensitatea sentimentelor printre ortodocşi. Atunci cînd, după Conciliul de la Florenţa, se întorsese la scaunul său de la Kiev, ca nunţiu papal în Rusia, credincioşii refuzaseră să-l primească şi fusese aruncat în temniţă. Învăţase să fie abil şi dibaci cu adversarii şi-l avea pe Constantin drept sprijin. Gheorghe Sphrantzes era de părere că împăratul trebuia să-l facă pe Isidor patriarh de Constantinopol, în locul absentului Grigorie al III-lea, a cărui întoarcere era puţin probabilă. Numirea lui Isidor avea să-l încînte pe papă şi putea să atragă mai mult ajutor din partea puterilor catolice din Apus. Dar Constantin şi-a dat seama,

1. Scholarios, *Œuvres complètes*, ed. Petit *et al.*, III, pp. 165-166.
2. Teodor Agallianos, ed. Schreiner, *Chron. brev.*, II, pp. 635-636. Phrantzes, *Chron. maius*, p. 318, îşi susţine punctul de vedere folosind cam aceleaşi cuvinte.

cu înţelepciune, că aceasta nu ar fi făcut decît să stîrnească şi mai multă neplăcere şi tulburare[1].

Cînd a devenit clar că alte întăriri din Occident nu mai erau de aşteptat, antiunioniştii au recîştigat ceva din terenul pierdut. S-au produs tulburări de stradă. Arhiepiscopul latin de Lesbos, pe care Isidor îl adusese cu el, i-a spus lui Constantin că era mult prea îngăduitor. Ar fi trebuit să-i aresteze pe conducătorii antiunioniştilor. Ca şi papa Nicolae al V-lea, el credea că împăratul putea şi trebuia să-şi dea toată osteneala pentru înăbuşirea opoziţiei. Constantin a refuzat să ţină seama de sfatul său. În schimb, i-a convocat pe clericii din *synaxis* la o întîlnire, la palat, în ziua de 15 noiembrie şi le-a cerut să conceapă şi să semneze un document în care să-şi formuleze din nou obiecţiunile faţă de unirea de la Florenţa. Ei au fost încîntaţi să facă acest lucru şi, fără îndoială, atenţia prevenitoare a împăratului acordată punctului lor de vedere a dăunat mai puţin decît arestarea şi transformarea lor în martiri[2]. Este greu să fim siguri de sinceritatea lui Constantin cînd acesta pleda pentru unirea Bisericilor, în chiar inima lumii creştine ortodoxe, deşi ştia bine că restul acelei lumi o refuzase cu dispreţ. Cronicarul Ducas credea că devotamentul împăratului faţă de unire nu era decît o prefăcătorie. Ioan Eugenikos îi amintise de refuzul neclintit al tatălui său, Manuel al II-lea, de a-şi compromite ortodoxia de dragul salvării imperiului. Dar Constantin avea înainte exemplul fratelui său, Ioan al VIII-lea, şi poate că-şi reamintise şi cum strămoşul lui din veacul al XIII-lea, Mihail al VIII-lea, în împrejurări asemănătoare, recursese la întemniţarea şi persecutarea oponenţilor atunci cînd încercase să-i silească să accepte unirea cu Biserica Romei. Drept urmare, murise excomunicat de ambele Biserici, condamnat ca un cîrpaci perfid la Roma şi ca un trădător al credinţei sale la Constantinopol. Constantin nu era un mare teolog, dar era neobişnuit de răbdător cu cei care erau obsedaţi de teologie. Singura sa obsesie era salvarea, cu orice chip, a cetăţii sale, a Constantinopolului. Întru aceasta, era susţinut cu credinţă de megaducele său, Luca Notaras. Notaras a rămas în istorie ca un antiunionist înrăit, din pricina unei replici întîmplătoare, pusă pe seama lui, anume că ar fi mai bine să se vadă în oraş turbanul sultanului decît tiara latină. Cu toate acestea, avea mulţi prieteni şi legături

1. Phrantzes, *Chron. maius*, pp. 471-472. Un cronicar rus anonim, scriind pe la 1461-1462, l-a acuzat pe „blestematul de Isidor" (de Kiev) că ar fi provocat căderea Constantinopolului. A. Pertusi (ed.), *La Caduta di Costantinopoli*, II, Verona, 1976, pp. 252-253 (citat ca Pertusi, *Caduta*, I, II).
2. Runciman, *Fall of Constantinople*, pp. 70-71 ; Nicol, *Last Centuries of Byzantium*, pp. 397-399.

printre latini şi-i trimisese pe unii dintre copiii săi să se stabilească în Italia. Poate că intoleranţa unora dintre italienii din Constantinopol îl provocase să facă o asemenea remarcă necumpătată. Dar el era de aceeaşi părere cu împăratul în problema apărării şi salvării, prin orice mijloc posibil, a Împărătesei Cetăţilor[1].

La zece zile după întrevederea de împăcare dintre Constantin şi *synaxis*-ul antiunionist, tunurile de la Rumeli Hisar scufundau corabia veneţiană în Bosfor. Incidentul a atras atenţia oamenilor din Constantinopol, legaţi între ei de teama şi panica unanimă. Strigătul de ajutor, în schimbul oricărui preţ, devenea tot mai puternic. În ziua următoare, Ghenadie a lansat o proclamaţie ca să întărească hotărîrea celor şovăitori. Dar, după cum el însuşi a recunoscut, era ca şi cum ai fi încercat să stingi un foc dintr-o pădure[2]. Zgomotul tunurilor turceşti trăgînd dincolo de zidurile cetăţii era mai convingător decît tiradele lui Ghenadie. Proclamaţia sa era redactată sub forma unei mărturisiri personale, care să dovedească faptul că el, cel puţin, rămînea la adevărul credinţei sale strămoşeşti, deşi mulţi alţii îl trădau la ceas de nevoie. Documentul era mai degrabă plin de afectare. La sfîrşitul lui noiembrie 1452, cardinalul Isidor a simţit că atmosfera din Constantinopol îi îngăduia, în cele din urmă, să-şi îndeplinească misiunea încredinţată de papă. Împăratul a fost de acord şi, la 12 decembrie, în catedrala Sfînta Sofia s-a oficiat o liturghie solemnă. Constantin şi curtea sa erau de faţă. Au fost pomenite numele papei Nicolae şi al patriarhului Grigorie. S-a citit decretul de unire, aşa cum fusese el prezentat la Florenţa. Dimensiunile şi onestitatea adunării au fost apreciate în chip diferit. Isidor susţinea că toată populaţia Constantinopolului a fost acolo. Ducas era de părere că majoritatea celor prezenţi se prefăceau doar că sărbătoresc un eveniment pe care, de fapt, îl dezaprobau. Era, probabil, încurajator ca, într-un asemenea moment de primejdie, să te afli în mijlocul unui grup – şi o parte a adunării simţea că, indiferent ce fel de unire fusese proclamată, ea nu era decît de scurtă durată, o temă de cercetare atentă şi de revizuire o dată ce criza avea să se termine. Bineînţeles că Ghenadie nu se afla printre cei care celebrau. După ce şi-a lansat proclamaţia, el s-a retras din luptă şi a făgăduit să nu-şi mai stînjenească împăratul. Avea să vină şi vremea lui[3].

1. Despre Luca Notaras, vezi *PLP*, VIII, nr. 20730. Celebra sa remarcă despre tiară şi turban este consemnată de Ducas, p. 329. Ducas, p. 315, îşi exprimă scepticismul în legătură cu devotamentul lui Constantin faţă de unirea de la Florenţa.
2. Scholarios, III, pp. 171-174, 177.
3. Isidor de Kiev, *Scrisoare către papa Nicolae al V-lea* (15 iulie 1453), ed. Pertusi, *Caduta*, I, p. 92. Doukas, pp. 317-319. Gill, *Council of Florence*, pp. 386-387.

Constantin ceruse ca unul dintre fraţii săi, fie Toma, fie Dimitrie, să vină din Morea pentru a spori rîndurile apărătorilor. Sultanul prevăzuse această posibilitate. Ca să-i ţină pe loc, a poruncit bătrînului Turahan să invadeze din nou Morea, în octombrie 1452, luînd cu el o oaste considerabilă şi pe fiii săi, Umur şi Ahmed. Zidul Hexamilion nu le mai stătea în cale, aşa încît au prădat întregul Pelopones, de la Corint pînă la Messenia. O singură piedică le-a stricat victoria. Într-o ciocnire cu oastea despotatului, fiul lui Turahan, Ahmed, a fost capturat de Matei Asan, unul dintre comandanţii lui Dimitrie. A fost dus ca prizonier la Mistra. Era un succes mic, dar încurajator. Regele Alfons de Aragon, care era foarte de acord ca un alt neam să se bată cu necredincioşii, i-a scris despotului Dimitrie, ca să-l felicite[1]. Asemenea dovezi de conlucrare între fraţii din Morea ai lui Constantin erau jalnic de rare. Ei îşi consumau cea mai mare parte a timpului disputîndu-şi hotarele la care Constantin renunţase în favoarea lor, cînd devenise împărat. Şi-au mai atras şi duşmănia Veneţiei, încurajîndu-i pe tîlharii albanezi să prade pămînturile din jurul coloniilor veneţiene. Cînd turcii s-au hotărît în cele din urmă să încheie cucerirea şi ocuparea Moreii, au găsit treaba mult prea uşoară.

Constantin nu avea să primească nici un ajutor de la membrii familiei sale. Şi-a agăţat ultimele speranţe de Veneţia, de papă şi de Alfons de Aragon. Chiar pe cînd Turahan şi trupele sale devastau Morea, senatorii veneţieni cumpăneau rugămintea urgentă a ultimului sol venit la ei de la Constantinopol. I-au răspuns la 16 noiembrie 1452. Au pretins că făcuseră deja, pe cont propriu, planuri pentru împrejurări neprevăzute vizînd apărarea Constantinopolului. L-au îndemnat pe împărat să i se adreseze papei pentru organizarea unei coaliţii a tuturor puterilor creştine apusene şi au promis să-şi folosească bunele oficii pe lîngă papa Nicolae şi cardinalii veneţieni din Curie ca aceştia să se îngrijească de întreprinderea unei acţiuni urgente. Scrisoarea veneţienilor se afla în drum spre împărat cînd s-a petrecut incidentul scufundării uneia dintre corăbiile lor, în Bosfor. A trebuit ceva timp ca vestea să ajungă la Veneţia. Dar veneţienii din Constantinopol au reacţionat fără întîrziere, nemaiaşteptînd ordine de acasă. Pentru ei, pericolul era evident. Bailul lor, Girolamo Minotto, a convocat o întrunire de urgenţă a consiliului. Împăratul şi cardinalul Isidor au fost de faţă. Cei mai mulţi dintre conducătorii veneţieni din oraş au votat să rămînă şi să participe la apărarea lui. Cei ale căror corăbii trebuiau să plece spre casă au ales să nu se mai supună ordinelor de la Veneţia. Toţi au fost de

1. Sphrantzes, *Chron. minus*, p. 96; Chalkokondyles, II, p. 148. Zakythinos, *Despotat*, I, p. 246.

acord că nici o corabie veneţiană nu va părăsi portul fără permisiunea bailului, sub pedeapsa unei amenzi de 3.000 de ducaţi[1].

Informaţiile primite de la propriii cetăţeni din Constantinopol au avut asupra conducerii Veneţiei un efect mai mare decît toţi solii pe care-i trimisese împăratul. În februarie 1453, dogele a poruncit să fie pregătite nave de război şi să se recruteze soldaţi care să fie gata să pornească la începutul lui aprilie. În acelaşi timp, i-a scris papei, lui Alfons de Aragon, lui Ladislau al Ungariei şi împăratului din Apus, Frederic al III-lea, alarmîndu-i cu ultimele veşti din Constantinopol. Dacă nu era trimis imediat un ajutor, cetatea avea să cadă în mîinile păgînilor. Efervescenţa activităţii diplomatice din Veneţia era impresionantă, dar venea prea tîrziu. Erau întîrzieri de neîngăduit în echiparea flotei veneţiene. Papa, care trimisese deja trei corăbii genoveze, a făgăduit să pregătească încă cinci, care să fie armate la Veneţia. Dar şi acestea erau reţinute din cauza tocmelilor la cheltuielile pentru echipament şi la plata echipajelor. Între timp, la începutul anului 1453, împăratul a trimis alţi soli spre Veneţia şi spre regele Alfons, rugîndu-i să expedieze nu numai arme, soldaţi şi corăbii, ci şi alimente, pentru că populaţia din Constantinopol începuse să sufere de pe urma blocadei turceşti. Alfons a trimis o corabie cu provizii. Pe de altă parte, singura contribuţie a împăratului Frederic a fost o scrisoare teribil de prostească, pe care i-a adresat-o sultanului Mehmed, ameninţîndu-l cu un atac din partea tuturor conducătorilor şi forţelor creştinătăţii dacă nu va dărîma fortăreaţa de la Rumeli Hisar şi nu-şi va abandona planurile de asediere a Constantinopolului. Scrisoarea lui este elocventă pentru atitudinile uşuratice ale atîtor cruciaţi de salon din Occident[2].

Sultanul şi-a început pregătirile pentru asediul şi cucerirea Constantinopolului în iarna anului 1452. Prestigiul lui nu trebuia să aibă de suferit, aşa încît trebuia să fie sigur de succes. Prin urmare, a plănuit operaţiunea cu mare grijă şi fără să se uite la preţ. În tot cursul acelei ierni lungi, împăratul Constantin şi-a îndemnat poporul, bărbaţi şi femei deopotrivă, să lucreze zi şi noapte pentru repararea zidurilor şi stivuirea armelor. A trimis corăbii în insule pentru a aduna provizii. Amintirea bombardamentului asupra zidului Hexamilion îi era proaspătă în minte. Propria sa armură putea să nu reziste în faţa noii tehnici de război pe care sultanul o poseda. Dar dacă va fi avut asemenea

1. Nicol, *Byzantium and Venice*, pp. 394-396.
2. Guilland, 'Εκκλήσεις, pp. 68-70. *DR*, V, nr. 3548-3549, 3551. Nicol, *Byzantium and Venice*, pp. 397-398. Replica lui Frederic al III-lea, datată 22 ianuarie 1453, se găseşte la Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, II, Paris, 1899, pp. 481-482.

dubii, le-a păstrat pentru sine. Mai devreme, în acelaşi an, fusese abordat de un meşter ungur, pe nume Urban, care şi-a oferit serviciile de turnător de tunuri. El a fost cel care va construi uriaşul tun de pe meterezele de la Rumeli Hisar. Leafa pe care a cerut-o era mult prea departe de ceea ce Constantin putea să-şi îngăduie. Urban a plecat în tabăra sultanului de la Adrianopol, unde şi-a vîndut meşteşugul pentru un preţ mult mai mare. Într-un răstimp de cîteva luni, s-a ştiut că un tun enorm fusese montat în turnătoria sultanului. A trebuit să fie tîrît tot drumul către zidurile dinspre uscat ale Constantinopolului, împreună cu un număr de tunuri mai mici[1].

Constantin era îngrijorat, dar nu vizibil disperat. Pentru a admite teama, trebuia admisă posibilitatea înfrîngerii – or el n-a făcut asta niciodată. Curajul lui era contagios şi comandanţii săi militari îl imitau. Megaducelui Luca Notaras i-a fost încredinţată comanda apărării zidurilor dinspre ţărmul Cornului de Aur. Diverşi fii din familiile Paleologilor şi Cantacuzinilor, ale căror dispute din trecut contribuiseră mult la declinul imperiului, au luat comanda altor puncte strategice din cetate. Erau şi mulţi străini care, în al doisprezecelea ceas, au venit cu nobleţe la apărarea cetăţii, a cărei bogăţie o exploataseră şi o subminaseră atîta vreme. Erau veneţienii, cei mai mulţi dintre ei mai degrabă din întîmplare decît cu intenţie. Împăratul avea mare încredere în ei. Le-a cerut să se arate pe creasta zidurilor, aşa încît inamicul să poată vedea cît de mulţi erau; şi cînd veneţienii s-au oferit să stea de pază la cele patru porţi ale zidului dinspre ţărm, el le-a încredinţat cheile. Erau, de asemenea, bărbaţi din Genova, chiar dacă negustorii genovezi care trăiau în colonia lor fortificată de la Galata, dincolo de Cornul de Aur, nutreau speranţa că, dovedindu-şi neutralitatea, vor fi salvaţi, împreună cu proprietăţile lor. Cel mai vestit dintre genovezi era Giovanni Giustiniani Longo, care a sosit la Constantinopol, ca voluntar, în ianuarie 1453, aducînd cu el o companie de 700 de luptători. Era un oştean profesionist cu experienţă şi renumit pentru priceperea sa la asedii. Împăratul i-a încredinţat cu dragă inimă comanda generală a apărării zidurilor dinspre ţărm[2].

În cursul primăverii anului 1453, sultanul şi-a mutat oastea şi tunurile de la Adrianopol. Luni, 2 aprilie, de Paşti, avangarda sa şi-a instalat tabără lîngă zidurile dinspre uscat ale Constantinopolului: împotriva acestei masive linii

1. Doukas, pp. 307-309, 321.
2. Kritoboulos, ed. Reinsch, p. 40; Phrantzes, *Chron. maius*, p. 386; Doukas, p. 331; Nicolò Barbaro, *Giornale dell'assedio di Costantinopoli 1453*, ed. E. Cornet, Viena, 1856, p. 35. *DR*, V, nr. 3550. Runciman, *Fall of Constantinople*, pp. 83-84; Nicol, *Byzantium and Venice*, p. 400.

triple de fortificaţii avea de gînd să-şi dirijeze focul. Nici un duşman nu izbutise vreodată să pătrundă în oraş din partea aceea. Trei zile mai tîrziu, sultanul a sosit cu restul trupelor şi şi-a ridicat tabăra aproape de bătaia tunului de la Poarta Sfîntului Roman, la jumătatea lungimii zidurilor. Bombardamentul a început aproape imediat. În acelaşi timp, flota turcească din Bosfor încerca să-şi croiască drum înspre portul din Cornul de Aur. Dar împăratul se aşteptase la aceasta şi întinsese un lanţ peste intrare. Trei zile mai tîrziu, la adăpostul întunericului, lanţul a fost ridicat pentru scurt timp, ca să îngăduie venirea a trei dintre corăbiile genoveze armate de papă şi a unui vas mare, încărcat cu grîu, furnizat de Alfons de Aragon. Mehmed ştia că trebuie să găsească o cale pentru ca o parte a flotei sale să pătrundă în Cornul de Aur, astfel încît să poată ataca zidurile dinspre mare. Cu o ingeniozitate temerară, tehnicienii săi au izbutit să construiască făgaşe, pornind din Bosfor, în susul dealului şi peste dealul din spatele Galatei. În dimineaţa zilei de 23 aprilie, împăratul şi poporul său au fost îngroziţi să vadă că în jur de 70 dintre cele mai mici corăbii turceşti erau coborîte în apă mult în spatele lanţului de apărare. O încercare a veneţienilor de a le da foc s-a terminat cu un dezastru[1].

Era clar acum că numărul apărătorilor nu avea să fie niciodată suficient pentru a acoperi nevoile la zidurile dinspre ţărm, ca şi la cele dinspre uscat. Rezervele de hrană se micşorau şi cei care nu-şi puteau îngădui să plătească preţurile umflate erau chinuiţi de foame. Constantin a poruncit dregătorilor săi să adune bani de la casele particulare, de la biserici şi mănăstiri ca să cumpere mîncare pentru săraci. A decis ca argintăria bisericească să fie strînsă şi topită, promiţînd să plătească împătrit proprietarilor ei după ce vor trece vremurile grele. Între timp, turcii n-au contenit bombardamentul zidurilor exterioare şi, nu mult după aceea, au făcut o spărtură care i-a lăsat descoperiţi pe apărătorii dinăuntru. Cum zidurile dinspre uscat se prăbuşeau sub ochii săi, Constantin a început să-şi piardă curajul. A trimis un mesaj sultanului, rugîndu-l să se retragă şi să facă pace, propunîndu-i să-i dea ca tribut orice sumă ar fi cerut. Mehmed era prea aproape de victorie ca să renunţe: „Sau iau eu oraşul – a răspuns –, sau oraşul mă ia pe mine, viu sau mort. De vrei să te retragi din el cu pace, îţi dau Peloponesul şi, cît despre înşişi fraţii tăi, le voi da alte ţinuturi şi vom fi prieteni. Dacă însă nu mă vei lăsa să intru cu pace şi o să-mi fac intrarea prin luptă, pe toţi marii tăi dregători şi pe tine vă voi trece prin sabie, iar întreg poporul celălalt îl voi lăsa pradă oricui vrea

1. Runciman, *Fall of Constantinople*, pp. 100-108; Nicol, *Byzantium and Venice*, pp. 400-402.

din armata mea; mie mi-i de ajuns oraşul gol". Constantin nu s-a ostenit să răspundă. Pentru el, ideea abandonării Constantinopolului era de neînchipuit[1].

Cîteva zile mai tîrziu, a venit un sol al sultanului să-i sfătuiască pe oamenii din Constantinopol să se predea şi să se salveze de la o robie sau de la o moarte sigură. Puteau rămîne unde erau, plătind un tribut anual de 100.000 de monede de aur sau, dacă preferau, puteau părăsi oraşul nevătămaţi şi cu toate bunurile lor. Constantin şi-a consultat sfatul. Unii dintre curteni şi dintre clerici l-au rugat fierbinte să se salveze cît mai putea. Risca să moară, stînd acolo. Dacă fugea şi oraşul era cucerit, avea să trăiască pentru a continua lupta şi avea să-l redobîndească. Putea pleca în Morea sau în vreo altă provincie, unde putea întemeia un imperiu în exil. Dar nu acestea erau cuvintele pe care dorea el să le audă. Era atît de epuizat, încît a leşinat. Dacă Împărăteasa Cetăţilor cădea în mîinile turcilor, avea să fie din voia lui Dumnezeu. Constantin Paleologul nu va rămîne în istorie ca împăratul care a fugit. Va sta şi va muri împreună cu poporul său. Răspunsul pe care l-a dat solului trimis de sultan a fost acelaşi. Mehmed putea avea tot ce-şi dorea, mai puţin cetatea Constantinopolului. Împăratul nu o va părăsi. Mai curînd va muri. A fost ultima comunicare între un împărat bizantin şi un sultan otoman[2].

Mai rămînea o singură speranţă: ca flota promisă de Veneţia să sosească la timp. Însă şi această speranţă a fost spulberată cînd o corabie veneţiană, care ieşise pe furiş în recunoaştere, s-a întors să comunice că nu se vedea nici o flotă. Distrus, Constantin a izbucnit în plîns. Părea că întreaga creştinătate îl abandonase în lupta împotriva duşmanilor Crucii. S-a încredinţat pe sine şi cetatea sa lui Hristos, Maicii Sale şi celui dintîi împărat creştin, Sfîntul Constantin cel Mare[3]. Vestea că trebuiau să lupte singuri i-a demoralizat pe unii dintre aliaţii italieni. Printre apărătorii genovezi şi veneţieni a izbucnit violenţa. Constantin a trebuit să intervină, să le reamintească faptul că aveau un conflict mult mai important de care să se preocupe[4]. Semne şi prevestiri ciudate se adăugau tensiunii dintre asediaţi. La 24 mai, pe lună plină, a fost o eclipsă cu trei ceasuri de întuneric. Unii şi-au amintit de profeţia potrivit căreia Constantinopolul va fi cucerit cînd luna va fi în descreştere. Sfîrşitul părea aproape. Constantin a poruncit ca icoana cea mai sfîntă a Maicii

1. Doukas, pp. 345-347.
2. Doukas, p. 351; Kritoboulos, ed. Reinsch, pp. 41-42; Chalkokondyles, II, pp. 155-157. *DR*, V, nr. 3554. Runciman, *Fall of Constantinople*, pp. 123-124; Babinger, *Mehmed*, pp. 89-90.
3. Barbaro, *Giornale*, p. 35.
4. Phrantzes, *Chron. maius*, p. 402.

Domnului, protectoarea cetăţii, să fie scoasă şi purtată în procesiune pe străzi. Pe neaşteptate, icoana a alunecat din rama în care fusese înălţată şi aproape imediat străzile au fost înecate de torente de grindină şi ploaie. Procesiunea a fost abandonată. În ziua următoare, cetatea a fost învăluită într-o ceaţă groasă. La căderea serii, cînd ceaţa s-a ridicat, s-a văzut cupola bisericii Sfînta Sofia luminată de o scînteiere misterioasă, care se ridica încet de la bază spre marea cruce aurită din vîrf. Turcii au văzut-o şi ei din tabăra lor de dincolo de ziduri. Nu putea fi decît un semn: de speranţă pentru turci şi de deznădejde pentru greci.

Luni, 28 mai, grecii au ştiut că venise momentul adevărului. În tabăra turcească domnea o linişte nefirească. Sultanul dăduse o zi de odihnă înaintea asaltului final. Aceia din oraş care puteau fi scutiţi de apărarea şi cîrpirea zidurilor deteriorate au pornit pe străzi, în rugăciune. Constantin a poruncit ca icoanele şi moaştele din biserici şi mănăstiri să fie purtate de-a lungul zidurilor, în timp ce clopotele bisericilor vor bate. Mulţimea de greci şi italieni, ortodocşi şi catolici, şi-a uitat neînţelegerile, unindu-se în cîntări şi rugăciuni. Constantin a condus procesiunea în marşul ei solemn[1]. Cînd aceasta a luat sfîrşit, şi-a strîns dregătorii, comandanţii şi oştenii şi le-a vorbit. Sînt trei consemnări ale cuvintelor sale. Prima şi cea mai scurtă dintre ele este cuprinsă într-o scrisoare a lui Leonardo din Chios, arhiepiscopul latin de Lesbos, adresată papei Nicolae al V-lea, la 19 august 1453. Leonardo fusese de faţă în cursul ultimelor săptămîni ale Constantinopolului bizantin şi l-a informat pe papă la vreo şase săptămîni după cucerirea cetăţii, pe cînd amintirile îi erau încă proaspete. Celelalte două versiuni – mai lungi – ale discursului lui Constantin sînt mai cu seamă prelucrări şi augmentări ale textului lui Leonardo. S-ar părea că una a ieşit de sub pana lui Gheorghe Sphrantzes, care va fi auzit, cu siguranţă, discursul, deşi nu-l menţionează în amintirile sale. Acesta poate fi citit numai în versiunea extinsă a amintirilor, compilată în secolul al XVI-lea de Macarie Melissenos. Cea de-a treia versiune este dată în *Cronica grecească a sultanilor turci*, tot din veacul al XVI-lea[2].

1. Runciman, *Fall of Constantinople*, pp. 120-132.
2. Scrisoarea lui Leonardo către papa Nicolae al V-lea despre cucerirea Constantinopolului de către Mehmed al II-lea se găseşte în *MPG*, CLIX, col. 923-944; cuvîntarea lui Constantin este la col. 938-939; Pertusi, *Caduta*, I, pp. 120-171. Există o traducere în engleză, făcută de J.R. Melville Jones, *The Siege of Constantinople 1453. Seven Contemporary Accounts*, Amsterdam, 1972, pp. 34-35. *Cf.* Phrantzes, *Chron. maius*, pp. 414-422; Χρονικὸν τῶν Τούρκων Σουλτάνων, ed. G.T. Zoras, Atena, 1958, pp. 88-89. Zoras, Περὶ τὴν

Aşadar relatarea făcută de Leonardo din Chios este cea mai demnă de încredere, chiar dacă retorica discursului poate fi imaginară. Întrucît este ultimul discurs public al lui Constantin, poate că merită să fie redat în întregime, el putînd servi, după cum a observat Gibbon, ca „oraţie funerară a Imperiului Roman"[1].

„Nobili mari, iluştri conducători de oaste şi preacreştini tovarăşi ai noştri de arme: vedem acum ceasul bătăliei apropiindu-se. Pentru aceea, am hotărît să vă adun aici, ca să fie limpede că trebuie să rămîneţi împreună, cu o hotărîre mai fermă ca niciodată. Aţi luptat întotdeauna cu cinste împotriva duşmanilor lui Hristos. Acum, apărarea patriei voastre şi a cetăţii cunoscute în întreaga lume, pe care necredincioşii şi ticăloşii turci o supun asediului de 52 de zile, este încredinţată sufletelor voastre alese. Să nu vă fie teamă că zidurile au căzut de pe urma loviturilor de tun ale duşmanilor. Căci puterea voastră se află în paza Domnului şi trebuie s-o dovediţi cu braţele voastre fremătînd şi cu spadele voastre învîrtindu-se împotriva duşmanului. Ştiu că această hoardă în neorînduială se va arunca, după obicei, asupra voastră, cu răcnete mari şi cu potop neîncetat de săgeţi. Acestea nu vă vor pricinui nici o stricăciune trupească, fiindcă văd că sînteţi bine acoperiţi în armură. Vor lovi zidurile, platoşele şi scuturile noastre. Numai nu urmaţi pilda romanilor care, atunci cînd cartaginezii au intrat în luptă împotriva lor, şi-au lăsat cavaleria să se îngrozească de căutătura teribilă şi de răgetele elefanţilor. În această luptă, trebuie să staţi neclintiţi şi să nu aveţi nici o teamă, nici un gînd de fugă, ci să fiţi însufleţiţi ca să rezistaţi cu o tărie chiar mai mult decît herculeană. Animalele pot fugi de animale. Dar voi sînteţi bărbaţi, bărbaţi cu inima neînfricată şi veţi ţine la distanţă aceste dobitoace necuvîntătoare, înfigîndu-vă suliţele şi spadele în ele, aşa încît vor cunoaşte că luptă nu împotriva celor deopotrivă cu ele, ci împotriva stăpînilor animalelor.

Înţelegeţi că necredinciosul şi ticălosul duşman a tulburat pe nedrept pacea. A încălcat jurămîntul şi tratatul pe care-l făcuse cu noi; pe ţăranii noştri i-a tăiat la vremea secerişului; a ridicat o cetate pe Propontida ca să-i înghită pe creştini; a înconjurat Galata sub pretextul păcii. Acum ameninţă să ia cetatea lui Constantin cel Mare, patria voastră, locul de refugiu pentru toţi creştinii, paza tuturor grecilor, şi să pîngărească sfintele altare ale lui Dumnezeu, prefăcîndu-le în grajduri pentru caii săi. O, domnii mei, fraţii mei, fiii mei, faima veşnică a creştinilor este în mîinile voastre. Voi, bărbaţi din Genova, oameni curajoşi şi vestiţi pentru victoriile voastre nenumărate, voi care întotdeauna aţi

---

ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Atena, 1959, pp. 71-101, este înclinat să respingă chiar şi versiunea lui Leonardo, considerînd-o retorică născocită.

1. Gibbon, *Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. Bury, VII, p. 188.

apărat această cetate, mama voastră, în multe războaie cu turcii, dovediţi-vă acum, cu putere, faţă de ei, bărbăţia şi firea bătăioasă. Voi, bărbaţi din Veneţia, viteji de mare preţ, ale căror spade au făcut de multe ori să curgă sîngele turcesc şi care, în vremea noastră, sub comanda lui Loredano, cel mai grozav căpitan al flotei noastre, au trimis atîtea corăbii, atîtea suflete de necredincioşi în adîncuri, voi care aţi împodobit această cetate ca şi cînd ar fi fost a voastră, cu bărbaţi nobili şi de seamă, înălţaţi-vă sufletele acum pentru luptă. Voi, tovarăşii mei de arme, daţi ascultare comenzilor conducătorilor, ştiind că aceasta este ziua gloriei voastre – o zi în care, dacă veţi vărsa fie şi numai o picătură de sînge, vă veţi cîştiga cununile de martiri şi slava veşnică."

Indiferent de forma în care va fi rostit-o, cuvîntarea lui Constantin a dat un nou impuls acelora care îl ascultaseră. Cînd umbrele înserării au început să cadă, poporul s-a îndreptat, călăuzit parcă de instinct, către biserica Sfînta Sofia. Ostaşii au rămas la posturile lor, pe ziduri. Dar ceilalţi, greci şi latini deopotrivă, s-au îngrămădit în marea biserică spre a se ruga împreună pentru salvarea lor. Teama comună şi pericolul comun făceau mai multe minuni decît toate conciliile Bisericii. Episcopi ortodocşi, preoţi şi călugări care protestaseră zgomotos că nu vor mai pune niciodată piciorul în catedrala lor pînă cînd aceasta nu va fi curăţată de murdăria romană veneau acum la altar să li se alăture fraţilor lor catolici în sfînta liturghie. Printre cei care oficiau era cardinalul Isidor, pe care mulţi credincioşi îl stigmatizaseră ca trădător şi eretic. Împăratul Constantin a venit să se roage şi să ceară iertare şi dezlegare de păcate de la fiecare dintre episcopii prezenţi, înainte de a primi împărtăşania la altar. Preotul care i-a dat sfînta taină nu putea să ştie că administra ultima împărtăşanie ultimului împărat creştin al romanilor. Apoi s-a întors la palatul său de la Blacherne, să ceară iertare de la cei ai casei şi să-şi ia rămas-bun de la ei, înainte de a porni călare, în noapte, pentru o ultimă inspecţie a oştenilor de la zid.

Atacul a început fără avertisment, în primele ore ale zilei de marţi, 29 mai. Valuri-valuri, trupele din prima linie ale sultanului au atacat zidurile dinspre uscat. Timp de aproape două ceasuri, au lovit porţiunea cea mai vulnerabilă, unde tunurile îşi împliniseră deja distrugătoarea lor misiune. Dar Giustiniani şi oamenii săi, ajutaţi de Constantin, i-au ţinut în loc şi turcii au început să se retragă. Locul lor a fost imediat luat de cîţiva dintre cei mai experimentaţi, mai bine înarmaţi şi mai disciplinaţi soldaţi ai sultanului, susţinuţi cu foc de acoperire de către artileria turcească. Cu toate acestea, apărarea a rezistat. În acelaşi timp, zidul dinspre mare, de-a lungul Cornului de Aur, era supus unui atac greu, deşi şi acolo apărătorii păstrau iniţiativa. Strategia sultanului era

aceea de a nu le da creştinilor nici un răgaz. De-abia îşi reveniseră după al doilea asalt asupra zidurilor dinspre uscat, cînd ienicerii, trupele de elită, au avansat pe două rînduri, odihniţi şi înverşunaţi. Cu puţin înainte de ivirea zorilor, Giustiniani, care rămăsese pe poziţii în punctul critic mai bine de şase ore, a fost grav rănit. Împăratul l-a rugat să rămînă la post, dar era prea slăbit ca să continue. Garda lui de corp l-a dus în port şi l-a urcat pe o corabie genoveză.

Cînd s-au văzut părăsiţi de conducătorul lor, oamenii lui Giustiniani şi-au pierdut curajul. Apărarea ezita. Ienicerii şi-au întrezărit şansa. Constantin şi trupele sale luptau cu disperare, dar fără prea multă speranţă, după ce aliaţii lor genovezi îi lăsaseră să se descurce singuri. Ienicerii au preluat controlul asupra zidului exterior, după care au escaladat şi zidul interior. Între timp, un grup de circa 50 de turci a pătruns înăuntru printr-o mică poartă din zidul numit Kerkoporta. Au fost primii din oastea sultanului care au intrat în cetate. S-au urcat în turnul de deasupra porţii şi au înălţat steagul otoman. Tovarăşii lor au înţeles semnalul şi au repetat strigătele din interior, cum că cetatea fusese cucerită. S-au năpustit înăuntru prin spărturile făcute de tunuri în ziduri. Apărătorii au început să fie cuprinşi de panică, văzîndu-se încercuiţi, fără scăpare. Împăratul a făcut tot ce a putut ca să-i reînsufleţească. În cele din urmă, se lupta corp la corp. Cea mai aprigă confruntare se desfăşura la poarta numită Sfîntul Roman, unde zidul interior fusese spart şi probabil că acolo a fost văzut în viaţă, pentru ultima oară, Constantin Paleologul. Îşi scosese însemnele imperiale. A fost omorît luptînd ca un ostaş de rînd, ca să stăvilească puhoiul de păgîni revărsat în cetatea sa creştină[1]. Cel mai elocvent epitaf închinat lui îi aparţine cronicarului Critobul :

> „Împăratul Constantin [...] moare luptînd [...], fiind în viaţa lui om cuminte şi conducîndu-se în cel mai înalt grad de înţelepciune şi virtute, avînd parte şi de o aleasă cultură şi în trebile politice şi ale domniei n-a fost mai prejos de nici unul dintre împăraţii dinaintea lui, ager să-şi dea seama de ce trebuie, mai mult ca oricine, mai ager însă în hotărîrile ce le lua, iscusit la cuvînt, iscusit însă şi la chibzuinţă, mai iscusit însă cînd se apuca de lucru, asupra situaţiilor prezente părerile îi erau nimerite, ceea ce spunea cineva despre Pericle, iar asupra celor viitoare mai mult decît probabile, pentru patria şi poporul peste care domnea, gata să facă şi să sufere orice"[2].

1. Runciman, *Fall of Constantinople*, pp. 133-144. Despre Poarta Sfîntului Roman, vezi R. Janin, *Constantinople byzantine*, ediţia a II-a, Paris, 1964, p. 280.
2. Kritoboulos, ed. Reinsch, pp. 80-82 ; traducere de C.T. Riggs, *History of Mehmed the Conqueror by Kritovoulos*, Princeton, New Jersey, 1954, p. 81.

Istoricii greci de mai tîrziu au fost convinşi că împăratul Constantin murise ca un erou şi ca un martir. Convingerea lor n-a fost niciodată pusă sub semnul îndoielii în lumea vorbitorilor de greacă. Tragica sa domnie a durat numai patru ani, patru luni şi 24 de zile. În acest timp scurt, a acţionat întocmai ca un împărat. Numai cîteva surse occidentale sugerează că şi-ar fi neglijat întotdeauna îndatoririle. Însă nu poate fi nici o îndoială cu privire la demnitatea, curajul şi tăria sa de caracter. Pe de altă parte, despre înfăţişarea sa fizică nu ştim aproape nimic. Una dintre datoriile unui împărat era aceea de a-şi pune, pe documentele de stat, sigiliul care, uneori, purta propria sa efigie. Constantin a emis mai multe asemenea documente, dar numai două dintre sigiliile lui s-au păstrat. Cel mai mare dintre ele a fost aplicat odinioară pe bula de aur trimisă Comunei Ragusa, în iunie 1451, şi care se găseşte acum la Dubrovnik[1]. Celălalt a fost pus pe o epistolă trimisă marchizului de Ferrara, Borso d'Este, cu prilejul misiunii lui Andronic Leontaris la papa Nicolae al V-lea, în luna aprilie a aceluiaşi an[2]. Ambele sigilii conţin portretul lui Constantin ca împărat, pe o parte, şi chipul lui Hristos, pe cealaltă parte. Îl înfăţişează pe cînd avea 40 de ani, pentru că el n-a mai apucat să atingă vîrsta de 50 de ani. Dar portretele sînt stilizate şi departe de a fi realiste. Precum cele mai multe de acest fel, ele prezintă mai degrabă simbolul decît persoana majestăţii imperiale. Amîndouă înfăţişează un împărat bărbos, avînd în mîna dreaptă crucea şi, în stînga, o carte sau un pergament. Fiecare are o legendă, cu neînsemnate variaţii, conţinînd numele lui Constantin Paleologul autocrator întru Hristos şi, în fiecare, acesta poartă o coroană imperială, ceea ce pare să marcheze numai simbolul, căci Constantin n-a fost niciodată încoronat oficial.

O altă datorie a unui împărat era să bată monede cu propria sa efigie. Se obişnuia ca asemenea monede să fie puse în circulaţie cu prilejul încoronării. Constantin n-a avut niciodată şansa s-o facă. Dar, cu siguranţă, a emis ceva monede proprii – oricum, într-o cantitate limitată. Doi martori ai asediului Constantinopolului, Nicolò Barbaro şi Leonardo din Chios, atestă că, în lunile de criză, Constantin a poruncit ca vasele sfinte să fie scoase din biserici şi topite pentru a produce monede cu care să-şi plătească soldaţii, săpătorii şi zidarii care lucrau la repararea zidurilor[3]. Nu se ştie cîte au fost bătute; însă

1. F. Dölger, *Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden*, München, 1931, nr. 67, planşa XIV (manuscrisul) şi XXV (sigiliul).
2. *Ibidem*, nr. 58 (text latin), planşa XXII (manuscrisul). Vezi şi Sp.P. Lambros, Σφραγίδες τῶν τελευταίων Παλαιολόγων, *NE*, I, 1904, pp. 416-432, fig. 2. Zakythinos, *Despotat*, I, p. 240, nota 8.
3. Leonardo Chiensis, ed. Pertusi, *Caduta*, I, pp. 146-147; Barbaro, *Giornale*, ed. Cornet, p. 66 (notă adiţională de Marco Barbaro).

ele trebuie să fi fost, pentru turci, o pradă uşor de adunat, după cucerire. Aceasta poate explica raritatea de astăzi a monedelor cunoscute ale lui Constantin. În adevăr, s-a crezut că nu există nici una – pînă cînd, în 1974, o piesă de argint mică şi tocită a fost identificată ca aparţinînd domniei sale. Înfăţişează un bust grosolan al unui împărat bărbos, încoronat şi nimbat, şi poartă legenda: „Const(antin) Pal(eolog)". Aversul înfăţişează bustul lui Hristos. Valoarea sa este aceea a unui sfert de *hyperpyron* sau un sfert din moneda universală de aur de odinioară a Imperiului Bizantin. În secolul al XV-lea, *hyperpyron*-ul nu mai era bătut de mult, fiind înlocuit cu moneda mare de argint, echivalentă cu jumătate din valoarea sa şi cunoscută drept *stavraton*. În anii din urmă au ieşit la iveală mai multe monede de argint ale lui Constantin al XI-lea, mai cu seamă într-un tezaur de 154 de piese paleologe tîrzii, dintre care nu mai puţin de 86 sînt din domnia lui. Ele reprezintă cele trei valori – *stavraton*-ul, jumătatea de *stavraton* şi optimea de *stavraton*. Înfăţişează bustul împăratului bărbos şi încoronat, iar legenda de pe *stavrata*, deşi nu întotdeauna vizibilă în totalitate, este următoarea: „Constantin despot Paleolog, cu mila lui Dumnezeu împărat al romanilor"[1]. Titlul este exact, dar imaginea rămîne mînjită şi nedesluşită. Raritatea monedelor le poate da o valoare crescută în condiţiile moderne. Dar ele sînt indicii jalnic de grăitoare pentru prăbuşirea unei civilizaţii care, cîndva, fusese sprijinită de o economie monetară avansată.

Un manuscris din veacul al XV-lea al *Cronicii bizantine* a lui Zonaras, aflat acum în Biblioteca Estense din Modena, este împodobit cu portretele în miniatură ale tuturor împăraţilor bizantini, de la primul pînă la ultimul Constantin, precum şi al tatălui lui Constantin cel Mare, Constantius Chlorus. Constantin Paleologul este indicat aici ca frate al împăratului Ioan al VIII-lea, zugrăvit alături de el. Toate portretele din această galerie imperială sînt mai mult sau mai puţin inventate şi stilizate. Pe de altă parte, se poate ca artistul să fi avut în faţă unele reprezentări contemporane ale ultimilor împăraţi. Cel

1. ΚΩΝCΤΑΝΤΙΝΟCΔΕCΠΟΤΗCΟΠΑΛΕΟΛΟΓ
ΘΥΧΑΡΙΤΙΒΑCΙΛΕΥCΡΩΜΕΩΝ.
Sînt în mod special îndatorat domnului Simon Bendall, care mi-a îngăduit să văd textul şi ilustraţiile studiului său despre noul tezaur de monede paleologe, care va fi publicat în *Revue Numismatique*. Despre celelalte monede cunoscute ale lui Constantin al XI-lea, vezi D.R. Sear, *Byzantine Coins and their Values*, Londra, 1974, p. 410, nr. 2260; S. Bendall şi P.J. Donald, *The Later Palaeologan Coinage*, Londra, 1979, p. 176. *Antike Münzen*. Auktion 50 am 25. April 1990, Zürich, p. 80, nr. 423-425.

al lui Ioan al VIII-lea prezintă oarece asemănări cu alte portrete cunoscute ale lui, pictate pe cînd se afla în Italia. Acela al lui Constantin al XI-lea poate să fi avut ca model sigiliul său, care se găseşte încă la Modena. Oricum, el este înfăţişat ca un bărbat cu faţa rotundă, cu o barbă mai scurtă decît aceea a fratelui său, Ioan, şi mult mai puţin bogată decît aceea a tatălui său, Manuel al II-lea[1].

Încercările de mai tîrziu de a zugrăvi portretul ultimului împărat bizantin merg de la fantastic pînă la absurd[2]. Un cuvînt special de laudă pentru ingeniozitate postbizantină ar trebui acordat pictorului cretan de icoane din secolul al XVI-lea Gheorghe Klontzas (cca 1540-1608). În 1590, Klontzas a alcătuit ceea ce el a numit o cronică (*Chronographia*), ilustrată cu 410 miniaturi. Este un amestec ciudat de realitate şi ficţiune, istorie şi mit; multe dintre ilustraţii prezintă scene din viziunile şi prezicerile profetului Daniel, ale lui Leon cel Înţelept şi ale lui Methodios din Patara[3]. Manuscrisul se află la Veneţia[4]. Conţine patru portrete imaginare ale lui Constantin Paleologul. Unul dintre ele este un portret impresionant al împăratului cu mama sa, Elena, alături de primii Constantin şi Elena. Altul îl înfăţişează pe împărat aşezat pe tron, în adîncă tristeţe, cu figura morţii stînd lîngă el; altul îl prezintă culcat în mormînt, cu sabia alături, arătînd mai curînd ca un cruciat occidental decît ca un împărat bizantin[5].

Acestea sînt avînturi ale fanteziei şi imaginaţiei, nu portrete. Ele aparţin fondului de mituri şi legende postbizantine despre ultimul împărat al romanilor. Căci Constantin Paleologul a fost cinstit după moartea sa mai mult decît fusese vreodată în timpul scurtei şi nefericitei sale domnii.

1. Biblioteca Estense, Modena, Cod. a. S. 5, 5 (= Gr. 122), f. 294 v; reprodus în Lambros, *NE*, I, pp. 239-240 şi planşa IV, nr. 3; Lambros, Λεύκωμα Βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων, Atena, 1930, planşa 91; Barker, *Manuel II*, p. 387.
2. Vezi Sp.P. Lambros, Αἱ εἰκόνες Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου, *NE*, 3, 1906, pp. 229-242; Νέαι εἰκόνες Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου, *NE*, 4, 1907, pp. 238-240.
3. Pentru oracole şi profeţii, vezi *infra*, pp. 115-124.
4. Marcianus Cod. CL. VII. nr. 22 (= 1466). A.D. Paliouras, Ὁ ζωγράφος Γεώργιος Κλόντζας (1540-1608) καὶ αἱ μικρογραφίαι τοῦ Κώδικος αὐτοῦ, Atena, 1977.
5. Paliouras, planşele 180, 183, 189, 190, pp. 217-219.

Capitolul 5

Moartea lui Constantin

Căderea Constantinopolului şi moartea împăratului său au fost interpretate, foarte curînd după aceea, ca fiind împlinirea uneia sau alteia dintre profeţii. Călugărul Ghenadie, care-i pricinuise împăratului atît de multe necazuri şi al cărui nume nu apare în rapoarte oficiale din vremea apărării cetăţii, a fost luat prizonier, împreună cu monahii din preajma lui, şi vîndut ca rob de turci. Sultanul Mehmed era bine informat cu privire la disensiunile religioase dintre creştinii ortodocşi, acum biruiţi. Ştia că mulţi dintre ei atribuiau făţiş unirii de la Florenţa înfrîngerea lor şi mai ştia că patriarhul unionist Grigorie al III-lea îşi abandonase – dacă nu chiar îşi pierduse – scaunul. În calitatea sa de succesor al împăratului roman creştin de la Constantinopol, sultanul s-a simţit dator să numească un nou patriarh, care avea să fie răspunzător în faţa lui pentru păstorirea tuturor creştinilor din teritoriile sale. Alegerea s-a oprit la Gheorghe Scholarios, călugărul Ghenadie. În general, acesta era respectat de ortodocşi, iar în particular, era acceptabil pentru sultan, ca unul în care se putea avea încredere că va denunţa orice mişcare pe care creştinii din Apus ar fi făcut-o pentru a răsturna cursul istoriei. S-a întreprins o cercetare şi Ghenadie a fost găsit şi adus la Constantinopol, unde sultanul l-a învestit patriarh, în ianuarie 1454, cu tot ceremonialul tradiţional, specific momentului[1].

Ghenadie n-a lăsat o relatare detaliată despre cucerirea turcească a cetăţii sale şi despre moartea împăratului ei, Constantin. Dar a făcut, pe parcurs, o serie de observaţii cronologice, în care se putea vedea că evenimentele teribile din timpul vieţii sale fuseseră influenţate de braţul providenţei*. A consemnat

1. Runciman, *Fall of Constantinople*, pp. 154-157.

* Textul lui Ghenadie a fost publicat mai nou (în limbile greacă şi franceză), împreună cu o introducere explicativă, de Marie-Hélène Congourdeau, „Byzance et la fin du monde. Courants de pensée apocalyptiques sous les Paléologues", in *Les traditions apocalyptiques au tournant de la chute de Constantinople*, Actes de la Table Ronde

că imperiul creştin al romanilor se trăgea de la împăratul Constantin şi mama lui Elena şi că se sfîrşise pe cînd era împărat un alt Constantin, fiu al Elenei, ucis în timpul cuceririi cetăţii. Între primul şi ultimul Constantin nu mai fusese un alt împărat cu acelaşi nume, a cărui mamă să fi fost o Elena. Ghenadie a observat că primul patriarh al Constantinopolului, sub Constantin I, a fost Mitrofan şi că ultimul patriarh, care murise în 1443, s-a numit tot Mitrofan, căci succesorul acestuia, patriarhul Grigorie al III-lea, pe care Ghenadie nu l-a recunoscut niciodată, plecase la Roma şi murise acolo. Între cel dintîi şi cel din urmă nu mai fusese nici un alt patriarh cu numele Mitrofan. Ghenadie a mai notat că cetatea Constantinopolului a fost întemeiată la 11 mai (330), fusese terminată la 3 mai, într-un alt an, şi fusese cucerită la 29 mai (1453), aşa încît toate evenimentele legate de naşterea şi moartea ei s-au petrecut în luna mai. În sfîrşit, el a consemnat profeţia potrivit căreia cînd un împărat şi un patriarh ale căror nume începeau cu literele *Io-* aveau să cîrmuiască în acelaşi timp, atunci sfîrşitul imperiului şi al Bisericii va fi aproape. Precum se şi întîmplase. Căci oamenii care au distrus Biserica în Italia (la Conciliul de la Florenţa) au fost împăratul Ioan şi patriarhul Iosif. Ghenadie era un cărturar desăvîrşit, dar păstra o credinţă naivă în profeţii. Se spusese de mult că lumea se va sfîrşi cu a doua venire a lui Hristos, care, după calculul bizantin, era stabilită să se petreacă în anul 7000 de la Facerea Lumii (5509-5508 î.Hr.), sau în anul de la Hristos 1492. În consecinţă, lui Ghenadie i-a adus ceva consolare credinţa că nu mai era mult din 1453 pînă atunci[1].

Ghenadie şi-a aşternut în scris notele cronologice la ceva timp după moartea patriarhului Grigorie al III-lea, petrecută în 1459. Prin urmare, nu a fost primul care a remarcat coincidenţa de nume dintre primii şi ultimii Constantin şi Elena. Medicul veneţian Nicolò Barbaro a însemnat, în jurnalul său despre căderea Constantinopolului, că Dumnezeu a hotărît căderea cetăţii atunci cînd s-a întîmplat ca să se împlinească vechile profeţii, dintre care una spunea că cetatea Constantinopolului va fi pierdută de către creştini în timpul domniei unui împărat numit Constantin, fiul Elenei[2]. Cardinalul Isidor, care a reuşit să scape din ruinele cetăţii deghizat în cerşetor, l-a transmis mai degrabă ca pe un fapt decît ca pe o profeţie, într-o epistolă pe care a scris-o papei Nicolae al V-lea, la 6 iulie 1453 : „La fel cum cetatea a fost întemeiată de Constantin,

---

d'Istanbul (13-14 aprilie 1996), Benjamin Lellouch şi Stéphane Yerasimos (eds.), L'Harmattan, Paris-Montréal, 1999, pp. 55-97 (n.tr.).

1. Scholarios, *Œuvres complètes*, IV, pp. 510-512. A. Pertusi, *Fine di Bisanzio e fine del mondo*, Roma, 1988, pp. 60-61 ; D.M. Nicol, *Church and Society in the Last Centuries of Byzantium*, Cambridge, 1979, pp. 104-105.
2. Barbaro, *Giornale*, ed. Cornet, p. 61 ; ed. Pertusi, *Caduta*, I, pp. 29-30.

fiul Elenei, tot aşa este acum pierdută, în chip tragic, de alt Constantin, fiul Elenei"[1]. Critobul din Imbros, unul dintre principalii cronicari ai evenimentului, se minuna de coincidenţa de nume din lunga istorie a cetăţii: „Căci Constantin, împărat fericit, fecior al Elenei, a ridicat acest oraş şi l-a dus la culmea bunei stări şi fericiri şi iar sub Constantin, împărat nefericit, fecior tot al unei Elene, a fost cucerit şi dus la culmea nenorocirii şi a robiei"[2]. Coincidenţa a fost remarcată de mai mulţi dintre autorii aşa-numitelor „cronici scurte" şi de către autorul măcar al unuia dintre multele cîntece de jale despre căderea Constantinopolului[3]. În afară de cazul cînd, după cum credea Barbaro, Dumnezeu ar fi menit să se întîmple astfel, nu avem de-a face decît cu o întîmplătoare – deşi tristă – potrivire de nume îndrăgită de pedanţii iubitori de antichităţi. Dar ea nu răspunde nici uneia dintre întrebările privind soarta ultimului împărat Constantin.

Cucerirea turcească a Constantinopolului, în 1453, a fost un eveniment care a şocat lumea creştină. A fost vestită peste tot la momentul acela şi deplînsă pentru mulţi ani, de atunci înainte. Veştile au fost înfrumuseţate şi povestea a crescut, pe măsură ce era spusă. Cîntecele de jale şi bocetele au devenit un nou gen al literaturii greceşti şi au îmbogăţit faptele cu legende. Dar chiar şi expunerile cele mai sobre şi aproape contemporane – în greacă, latină, turcă, slavonă sau în alte limbi europene – sînt contradictorii în privinţa sorţii împăratului Constantin. Unele nu fac nici o menţiune despre moartea sa. Altele înregistrează doar că a fost ucis în luptă. Cîteva spun că a scăpat[4]. Omul cel mai potrivit să cunoască faptele era Gheorghe Sphrantzes, prietenul de o viaţă al lui Constantin, care se afla acolo la 29 mai 1453. Dar, după cum spune în amintirile sale, el nu era alături de împărat, pentru că se supusese poruncilor de a inspecta apărarea în altă parte a cetăţii. Tot ce a putut scrie, respectînd realitatea, a fost că stăpînul său fusese ucis sau, mai curînd, martirizat în timpul cuceririi cetăţii[5]. Cei mai vechi martori oculari ai cuceririi,

1. Isidor de Kiev, ed. Pertusi, *Caduta*, I, p. 60.
2. Kritoboulos, ed. Reinsch, p. 80.
3. Schreiner, *Chron. brev.*, I, 52/4, p. 370; 115/1, p. 684. *Anonymi Monodia de capta Costantinopoli*, ed. A. Pertusi, *Testi inediti e poco noti sulla caduta di Costantinopoli*, ed. A. Carile, Bologna, 1983, p. 326 (citat mai departe ca Pertusi-Carile, *Testi*).
4. Sursele sînt adunate, în mod convenabil, la Pertusi, *Caduta*, I, II, şi Pertusi-Carile, *Testi*.
5. Sphrantzes, *Chron. minus*, pp. 96-98. Sphrantzes a fost luat prizonier şi, după cîteva luni de robie, a fost răscumpărat, la 1 septembrie; a părăsit Constantinopolul şi a plecat la Mistra.

chiar dacă nu şi ai morţii împăratului, manifestă o nesiguranţă generală asupra sorţii sale. Arhiepiscopul Leonardo din Chios – care a fost luat prizonier, dar a reuşit să scape – şi-a aşternut pe hîrtie relatarea către papă la 16 august 1453. El dă de ştire că, o dată ce viteazul căpitan genovez Giustiniani a fost rănit şi obligat să se retragă din luptă, pe Constantin l-a părăsit curajul. El l-a rugat fierbinte pe unul dintre tinerii săi comandanţi să-l străpungă cu sabia, aşa încît să nu fie capturat viu. Dar nimeni nu a fost suficient de curajos – şi cum turcii se revărsau cu duiumul prin ziduri, împăratul a fost prins în încăierare şi doborît. S-a ridicat numai pentru a cădea din nou şi a fost călcat în picioare[1].

Veneţianul Nicolò Barbaro, care a izbutit şi el să scape, a scris în jurnalul său că nimeni nu ştia cu adevărat dacă împăratul era viu sau mort. Unii spuneau că trupul îi fusese văzut printre cadavre şi s-a zvonit că împăratul se spînzurase în momentul cînd turcii au trecut de Poarta Sfîntului Roman. O notă marginală la textul jurnalului lui Barbaro repetă afirmaţia lui Leonardo, anume că împăratul s-a rugat în zadar să fie tăiat cu sabia. Apoi s-a prăbuşit în înghesuială, s-a ridicat din nou, a căzut încă o dată şi astfel a murit[2]. Cardinalul Isidor îi scria din Creta colegului său Bessarion, la 6 iulie 1453, şi-l informa că împăratul fusese rănit şi ucis luptînd la Poarta Sfîntului Roman, înainte de bătălia finală. Dar a adăugat poveştii un detaliu nou: auzise că lui Constantin îi fusese retezat capul, care i-a fost oferit în dar sultanului – iar acesta, încîntat să-l vadă, l-a supus la insulte şi injurii şi l-a purtat în triumf, ca pe un trofeu, cînd s-a întors la Adrianopol. Evident, acest detaliu înspăimîntător a fost pus în circulaţie, printre supravieţuitorii din Apus ai cuceririi, la o dată mai timpurie. El avea să fie cules şi prelucrat, mai tîrziu, de cronicarii bizantini Ducas şi Chalcocondil. Un neguţător florentin pe nume Jacopo Tedaldi, care luase parte la apărarea cetăţii şi scăpase cu o corabie veneţiană imediat după cucerire, a înregistrat tristul fapt că împăratul fusese ucis şi a adăugat: „Unii spun că i-a fost tăiat capul; alţii, că a pierit în îmbulzeala de la poartă. Se prea poate ca ambele istorisiri să fie adevărate". În epistola pe care i-a scris-o papei Nicolae al V-lea, în aceeaşi zi cu scrisorea către Bessarion, cardinalul Isidor nu spune nimic despre omorîrea împăratului, notînd doar că sufletul lui Constantin, ultimul dintre împăraţii romani, fusese încununat cu un martiriu neaşteptat şi se înălţase la Ceruri. Probabil că nici Isidor nu era sigur în privinţa adevărului[3].

1. Leonardo Chiensis, *Scrisoare către papa Nicolae al V-lea*, ed. Pertusi, *Caduta*, I, pp. 162-164.
2. Barbaro, *Giornale*, ed. Pertusi, *Caduta*, I, p. 35.
3. Jacopo Tedaldi, ed. Pertusi, *Caduta*, I, pp. 60, 74-75.

Nesiguranţa se reflectă şi în alte relatări contemporane. Unul dintre cei care s-au aflat la Constantinopol în acea perioadă a fost Benvenuto, consulul anconiţilor din oraş. El auzise de la un soldat că împăratul fusese ucis, iar capul lui retezat, fixat într-o suliţă, fusese înfăţişat suveranului turcilor. Franciscanii din Constantinopol, scriind la Bologna, către sfîrşitul lui noiembrie, informau doar că împăratul se număra printre cei morţi[1]. La fel au scris şi cavalerii Sfîntului Ioan din Rodos, într-o epistolă din 30 iunie trimisă margrafului de Brandenburg, la Ierusalim; iar un pelerin din Basel a auzit ştirea despre cucerirea Constantinopolului şi moartea împăratului pe cînd era în călătorie, în 1453. Un jurist din Padova, Paolo Dotti, scriind din Creta, în luna iunie, a transmis aceleaşi veşti triste[2]. Doi aristocraţi greci, care fuseseră în Constantinopol la acea vreme, povesteau, nu mult după eveniment, într-o relatare păstrată în traducere germană, că atunci cînd Giustiniani a fost rănit şi şi-a părăsit postul, împăratul a strigat către Dumnezeu că fusese trădat şi a fost ucis în înghesuială[3]. Pe de altă parte, Marele Maestru al Cavalerilor din Rodos scria în Germania, priorului ordinului său, la 6 iulie 1453, aducîndu-i la cunoştinţă zvonul că trupul împăratului, descoperit printre grămezile de cadavre, fusese decapitat[4].

Poate cardinalul Isidor a avut grijă să nu-l neliniştească pe papa Nicolae cu zvonuri fără temei despre mutilarea trupului împăratului martirizat. Dar Aeneas Sylvius, pe atunci episcop de Siena, devenit mai tîrziu papa Pius al II-lea, n-a fost aşa de precaut. El avea să ajungă un apărător înfocat al cauzei creştine din Răsărit, dar cînd era deja prea tîrziu şi era pregătit să creadă tot ce era mai rău despre necredincioşii turci. Într-o epistolă către papă, din 12 iulie, Aeneas scria că ştia de la refugiaţii sau dezertorii din Serbia că împăratul Constantin Paleologul fusese decapitat şi că fiul său scăpase şi fusese asediat în Galata. I-a transmis acelaşi lucru şi lui Nicolae din Cusa, o lună mai tîrziu[5]. Relatarea lui este greşită în cel puţin o privinţă: Constantin n-a avut nici un fiu. Dar dacă informatorii săi au fost sîrbi, aceasta poate însemna că ei erau mai obişnuiţi cu versiunea turcească asupra evenimentelor. Pentru că sîrbii formaseră contingentul de 150 de cavaleri pe care despotul Gheorghe Brancovici fusese obligat să-l trimită la Constantinopol, în

1. Pertusi-Carile, *Testi*, pp. 4, 25.
2. Pertusi, *Caduta*, II, p. 56; Pertusi-Carile, *Testi*, pp. 51, 54.
3. Toma Eparchos şi Iosua Diplovatatzes (?), *Povestire despre cucerirea Constantinopolului*, ed. Pertusi, *Caduta*, I, p. 237.
4. Ioan de Lastic, ed. N. Iorga, *Notes et extraits...*, II, p. 520.
5. Aeneas Sylvius Piccolomini, ed. Pertusi, *Caduta*, II, pp. 44, 50-52.

calitatea sa de vasal al sultanului[1]. Ei luptaseră alături de soldaţii turci, şi cei care s-au întors în Serbia au dus cu ei mai degrabă o versiune turcească decît una grecească. În mod sigur, toate relatările turceşti timpurii care s-au păstrat despre căderea Constantinopolului înregistrează tăierea capului împăratului.

Unul dintre luptătorii sîrbi a lăsat propria sa relatare. Este vorba despre Constantin Mihailovici din Ostroviţa, care mai tîrziu s-a convertit la islam şi a putut deveni ienicer în slujba sultanului. Amintirile sale sînt, uneori, greşit socotite drept jurnalul unui ienicer polonez. Le-a încredinţat hîrtiei abia la 40 de ani după cădere, pe cînd trăia în Polonia, aşa încît povestea sa are şi episoadele ei fanteziste. Dar se prea poate să fie exactă în ceea ce priveşte moartea împăratului. Potrivit acestui autor, Constantin a fost ucis pe cînd lupta la spărtura din zid. Capul i-a fost tăiat de un ienicer pe nume Sarielles, care i l-a dus sultanului şi i l-a aruncat la picioare, spunînd că este capul celui mai înverşunat duşman al său. Mehmed l-a întrebat pe unul dintre prizonierii săi, un prieten apropiat al împăratului, cui îi aparţinea acel cap şi el a confirmat că era într-adevăr al împăratului (Constantin) Dragaş. Apoi sultanul l-a răsplătit cu mărinimie pe ienicer şi i-a acordat provincia Aydin şi Anatolia[2]. Numele ienicerului poate fi născocit. Dimensiunile recompensei sale sînt, în mod sigur, exagerate. Dar restul poveştii este foarte posibil să fie adevărat; el este repetat şi în relatări turceşti, deşi unele dintre ele prezintă o altă variantă în privinţa locului unde Constantin şi-a aflat moartea.

Tursun bei, care se afla în oastea sultanului la 1453, a scris mai tîrziu o *Istorie a sultanului Mehmed han, părintele cuceritor*. El înfăţişează comportarea împăratului, în ultimele sale ore de viaţă, într-un chip mai puţin eroic şi favorabil. Povesteşte cum Constantin „necredinciosul" şi oamenii săi au fost cuprinşi de panică şi au fugit, apucînd drumul spre mare, în speranţa de a găsi o corabie cu care să se salveze. Au dat însă peste un detaşament de marinari turci, schimbaţi în uniformă de ieniceri, ca să poată lua parte şi ei la pradă, care se pierduseră pe străzile dosnice ale oraşului. Împăratul, în şaua calului, l-a atacat pe unul dintre ei şi l-a trîntit la pămînt. Turcul, deşi mort pe jumătate, s-a apărat şi i-a tăiat împăratului capul. Tovarăşii săi au fost prinşi sau ucişi, caii lor au fost luaţi şi marinarii turci, care rataseră jefuirea cetăţii, au fost din belşug despăgubiţi cu bogăţia de aur, argint şi nestemate pe care

1. Despre contingentul sîrbesc, vezi Sphrantzes, *Chron. minus*, p. 102. *Cf*. Pertusi, *Caduta*, I, p. xl.
2. Constantin Mihailovici, ed. Pertusi, *Caduta*, I, p. 259. I. Dujčev, „La Conquête turque et la prise de Constantinople dans la littérature slave de l'époque", in *Medioevo bizantino-slavo*, III, Roma, 1971, pp. 478-487.

le-au găsit asupra leşurilor creştine[1]. Într-o relatare turcească de mai tîrziu, Ibn Kemal se apropie de Tursun bei, dar adaugă unele detalii interesante. El povesteşte că împăratul şi suita sa, abandonînd lupta, au luat-o spre Yedi Kule, Cetatea celor Şapte Turnuri. Lîngă Poarta de Aur, au dat peste un grup de luptători, dintre care unul, un uriaş, l-a doborît pe împărat şi i-a retezat capul fără să-şi dea seama cine este[2]. În chip ciudat, celelalte relatări turceşti care s-au păstrat sînt dezamăgitoare. Mehmed Neşri, scriind pe la 1492, notează doar că împăratul a fost decapitat. Cam pe la aceeaşi vreme, Aşîk Paşa-Zade consemnează pur şi simplu că a fost ucis, în timp ce Khodja Sa'ad Ed-Din, care a murit în 1599, urmează îndeaproape, în *Coroana istoriilor*, versiunea lui Tursun bei, deşi îmbogăţită cu ceva mai multă vărsare de sînge, violenţă şi licenţă poetică[3].

Potrivit unei relatări despre căderea cetăţii, scrisă de un Niccolò Tignosi da Foligno, înainte de noiembrie 1453, împăratul, numit „Dragaş", a fost văzut pe cînd era capturat de un otoman, care i-a tăiat capul[4]. Acest detaliu a fost prelucrat de veneţianul Filippo da Rimini într-o epistolă către Francesco Barbaro, procurator al Veneţiei, scrisă în Corfu, la sfîrşitul anului 1453 sau la începutul lui 1454. Într-o povestire foarte tendenţioasă, retorică şi pro-veneţiană, Filippo consemnează că fusese găsit şi dus sultanului capul împăratului, iar sultanul, impresionat de spectacolul sinistru, le-a spus celor din jurul său: „Era tot ce-mi lipsea ca să dovedesc gloria pe care am cîştigat-o". Această întîmplare este repetată, cuvînt cu cuvînt, în povestirea lui Giacomo Langhusci, foarte diferită de celelalte, inserată în cronica veneţianului Zorzi Dolfin, care nu datează mai devreme de aprilie 1454[5]. Potrivit unei versiuni germane scrise de Heinrich de Soemern – probabil un funcţionar la Curia papală –, sultanului i-au fost aduse, pentru cercetare, trei capete înfipte în trei suliţe. Unul era al împăratului, unul era al unui turc care luptase împotriva creştinilor şi al

1. Tursun Beg, *The History of Mehmed the Conqueror*, ed. şi trad. de H. Inalcik şi R. Murphey, Minneapolis-Chicago, 1978, pp. 36-37; ed. Pertusi, *Caduta*, I, pp. 324-326 (traducere în limba italiană).
2. Ibn Kemal, ed. Pertusi, *Caduta*, I, pp. 463-465, nota 59 (traducere în limba italiană).
3. Mehmed Neshri, ed. Pertusi, *Caduta*, II, p. 265; Ashik Pasha-Zade, ed. Pertusi-Carile, *Testi*, p. 241 (traducere în limba italiană); Sa'ad Ed-Din, traducere de E.J.W. Gibb, *The Capture of Constantinople*, Glasgow, 1879, p. 31; Pertusi, *Caduta*, II, pp. 287-288 (traducere în limba italiană).
4. Pertusi-Carile, *Testi*, p. 118.
5. Pertusi-Carile, *Testi*, pp. 141, 176. Povestirea lui Dolfin este tradusă în parte de J.R. Melville Jones, *The Siege of Constantinople 1453*, Amsterdam, 1972, pp. 125-130.

treilea era al unui călugăr bătrîn şi bărbos, despre care au spus că aparţinea cardinalului Isidor – dar cel puţin acest lucru nu corespunde adevărului, de vreme ce Isidor fugise[1].

Bineînţeles că sultanul dorea să se asigure că împăratul Constantin era fie mort, fie prizonier, pentru că, dacă scăpase cumva, ar fi putut – aşa cum unii dintre curtenii săi îi propuseseră – să trăiască pentru a lupta altcîndva şi să stîrnească solidaritatea creştinătăţii apusene pentru un scop mai înalt. Acest punct de vedere este susţinut în una dintre cele mai literare naraţiuni ale evenimentelor, scrisă nu mult după desfăşurarea lor. Nicola Sagundino, sau Secundinus, era un veneţian din Negroponte (Eubeea). Fusese luat prizonier în 1430, cînd turcii cuceriseră Tesalonicul. A servit ca traducător la Conciliul de la Ferrara-Florenţa şi a fost trimis, mai tîrziu, în diferite misiuni diplomatice pentru Republica Veneţia. La 25 ianuarie 1454, i-a trimis la Neapole, regelui Alfons al V-lea al Aragonului, o oraţie în care a făcut o menţiune specială despre soarta împăratului Constantin – pentru că, spunea el, merita să fie consemnată şi reamintită tot timpul. În ultimele ceasuri ale apărării Constantinopolului, comandantul genovez Giustiniani Longo a fost rănit de două ori. El i-a spus împăratului că totul era pierdut şi că ar trebui să se retragă. S-ar fi putut găsi, pentru el, o corabie cu care să călătorească spre un loc sigur. Constantin nici n-a vrut să audă şi l-a certat pe Giustiniani pentru laşitatea sa. Căci, dacă imperiul cădea, el nu putea să mai trăiască. Prefera să moară o dată cu el. A plecat spre locul unde duşmanii păreau a fi foarte numeroşi, ca să afle dacă aceştia puseseră deja stăpînire pe o spărtură din zid. Ar fi fost nedemn, pentru un principe creştin, să fie capturat viu, aşa încît a cerut cîtorva dintre însoţitorii lui să-i facă favoarea de a-l ucide. Nici unul n-a fost destul de curajos. Ca urmare, împăratul şi-a lepădat însemnele imperiale, pentru ca turcii să nu-l recunoască, şi, nedeosebindu-se de un soldat obişnuit, s-a aruncat în luptă cu sabia în mînă. A fost doborît de un turc şi şi-a pierdut viaţa în ruinele cetăţii şi ale imperiului său, „principe vrednic de nemurire". După cucerire, i s-a spus sultanului, care-l voia pe împărat prizonier, că era prea tîrziu. A poruncit să i se caute corpul. A fost găsit în mormanele de cadavre şi dărîmături, iar sultanul a cerut să-i fie tăiat capul, care, înfipt într-un par, să fie purtat în jurul taberei. Mai tîrziu, a dat instrucţiuni unor soli să ducă acest cap sultanului Egiptului, dimpreună cu 40 de tineri şi 20 de fecioare, aleşi dintre prizonieri[2].

1. Pertusi, *Caduta*, II, p. 86.
2. Sagundino, ed. Pertusi, *Caduta*, II, pp. 134-136.

Relatări asemănătoare sînt făcute şi de alţi autori din veacul al XV-lea. În 1453, Ubertino Pusculo din Brescia se afla la Constantinopol, ca învăţăcel care studia greaca. A fost ţinut prizonier de turci pînă cînd un neguţător florentin i-a plătit răscumpărarea. Apoi a fost capturat de piraţi, care l-au dus la Rodos. În sfîrşit, prin Creta, a ajuns la Roma şi acolo, prin 1455-1457, a scris un poem despre căderea Constantinopolului. Este o compoziţie în hexametri latini, prolixă şi elaborată. Pusculo povesteşte că pe împăratul Constantin, epuizat după ceasuri de luptă, l-a apucat somnul. A fost trezit de larma din jurul lui şi a ieşit din cort, cu sabia în mînă. A ucis trei ieniceri înainte de a fi culcat la pămînt de altul dintre ei, care i-a retezat capul cu o sabie mare, l-a dus sultanului şi a fost bogat răsplătit pentru osteneala sa[1]. Un cronicar polonez, Jan Długosz, scriind în latină înainte de 1480, relatează că împăratul Constantin a fost decapitat pe cînd lupta pentru ţara sa. Capul său a fost fixat într-o suliţă şi a fost purtat spre a fi văzut de toţi, înainte de a fi prezentat sultanului[2].

Mărturia că împăratul Constantin a fost ucis în luptă este aproape unanimă şi pare foarte probabil că trupul său a fost găsit şi decapitat. Doar trei surse pretind că ar fi scăpat din cetate. Samile sau Samuel – un episcop grec care, prins de turci, şi-a plătit răscumpărarea şi a fugit în Transilvania – îi scria *bürgermeister*-ului din Hermannstadt (Sibiu), la 6 august 1453. Scrisoarea sa, în germană, vesteşte că „împăratul nostru" (Constantin), împreună cu alţi cîţiva, a izbutit să fugă cu o corabie[3]. Un poet armean, pe nume Abraham din Ankara, a compus un cîntec de jale despre căderea Constantinopolului, în care spune că împăratul şi aristocraţii de la curtea sa au scăpat pe mare[4]. În sfîrşit, în *Cronaca di Viterbo*, Nicola della Tuccia face o relatare cît se poate de inexactă a evenimentelor, în care consemnează că împăratul a scăpat pe o corabie mică, împreună cu 18 însoţitori[5].

Acestor versiuni nu li se poate da crezare. Toate celelalte surse sînt de acord că împăratul a murit la datorie. Totuşi, o povestire occidentală îl acuză

1. *Ubertini Pasculi Brixiensis Constantinopoleos Libri IV*, ed. A. Ellissen, *Analekten der mittel- und neugriechischen Literatur*, III, Anhang, Leipzig, 1857, p. 81.
2. Jan Długosz, *Historiae Polonicae*, lib. XII, ed. Pertusi-Carile, *Testi*, p. 234.
3. Samile, ed. Pertusi, *Caduta*, I, p. 231 (traducere în limba italiană).
4. Abraham din Ankara, ed. Pertusi, *Caduta*, II, p. 414 (traducere în limba italiană); ed. M.B. Krikorian şi W. Seibt, *Die Eroberung Konstantinopels im Jahre 1453 aus Armenischer Sicht* (Byzantinische Geschichtsschreiber, XIII), Graz-Viena-Köln, 1981 (traducere în limba germană).
5. Nicola della Tuccia, *Cronaca di Viterbo*, ed. Pertusi-Carile, *Testi*, p. 97.

de laşitate şi dezertare. Este ciudat că învinuirea pare să fi fost inventată de Aeneas Sylvius, viitorul papă Pius al II-lea, care, în expunerile sale mai timpurii despre moartea împăratului, nu formulase o asemenea acuzaţie. Nu se cunoaşte sursa informaţiilor sale, dar, şi de data aceasta, se poate ca el să le fi primit de la sîrbi. În *Cosmografia* pe care a alcătuit-o în 1456-1457, Aeneas Sylvius scrie că, în confuzia care a urmat retragerii lui Giustiniani, „împăratul n-a luptat cum se cădea unui suveran, ci a luat-o la sănătoasa, s-a prăbuşit în îmbulzeala de la poarta îngustă şi a murit călcat în picioare. Cînd i s-a găsit cadavrul, capul a fost tăiat, a fost înfipt într-o suliţă şi a fost purtat în jurul cetăţii şi în jurul taberei, ca să fie batjocorit de toţi"[1]. Această denigrare a împăratului a fost preluată de Christophorus Richerius, sau Richer, în *Istoria turcilor*, pe care i-a dedicat-o lui Francisc I al Franţei, în 1540. El îl învinuieşte pe Constantin că şi-a abandonat ruşinos datoria de împărat fugind, dar şi-a aflat moartea printre laşii care se îmbulzeau, făcînd şi el acelaşi lucru. Povestirea lui Richerius, tradusă din latină în italiană, a fost integrată, în 1654, în *Istoria universală* a turcilor de Francesco Sansovino[2].

Dacă Aeneas Sylvius a auzit această poveste de la sîrbi, se poate presupune că ea provenea de la turcii alături de care aceştia luptaseră. Ea poate fi asemănată cu povestirile lui Tursun bei şi Ibn Kemal, potrivit cărora Constantin

1. Aeneas Sylvius Piccolomini, *Cosmographia. Historia de Europa*, VII (in *Opera quae extant omnia*), Basel, 1571, pp. 400-402. Pare să fi fost tipărită pentru prima dată în *Pii II pontificis maximi de captione urbis Constantinopolitanae tractatulus*, Roma, Steph. Plannck, fără an (cca 1470): *„Imperator non ut regem decuit pugnando sed fugiens : in ipsis porte angustiis cum cecidisset oppressus : calcatusque obiit"*. Editată cu modificări neînsemnate de P.A. Déthier, *Monumenta Hungariae Historica*, XXI, 1, Pera, 1875, pp. 678, 682. Această relatare a fost tradusă în limba italiană, fără a-l indica pe Aeneas Sylvius, de Andrea Cambini, *Commentario di Andrea Cambini fiorentino della origine de Turchi et imperio della casa Ottomana*, publicat la Veneţia, în 1538.
2. *Christophorus Richerius ad Franciscum Gallorum Regem Christianiss. Libri quinque, De Rebus Turcorum*, Paris, 1540, pp. 96-97; Francesco Sansovino, *Historia Universale dell'Origine, Guerre et Imperio de Turchi*, Veneţia, 1654, pp. 270-271. O traducere în limba engleză a versiunii lui Sansovino este publicată de J.R. Melville Jones, *Siege of Constantinople 1453*, p. 122 (şi p. x), sub numele „Cristoforo Riccherio", ca şi cum ar fi o povestire contemporană. Christophore Richer, şambelan al lui Francisc I, a fost ambasador francez la Stockholm şi apoi la Copenhaga. Despre plagierea lui Aeneas Sylvius, vezi B. Unbegaun, „Les relations vieux-russes de la prise de Constantinople", *Revue des études slaves*, 9, 1929, pp. 32-32.

şi suita sa au abandonat lupta şi au fugit spre mare sau către Cetatea celor Şapte Turnuri şi Poarta de Aur, unde împăratul a fost ucis şi decapitat. Numai o singură sursă identifică această parte a cetăţii ca loc al morţii lui Constantin. Este vorba despre versiunea rusească, atribuită lui Nestor Iskinder, care, însă, este atît de fantezistă în alte cîteva privinţe, încît nu putem fi siguri de temeinicia ei în acest punct[1]. Dar tradiţia grecească este extrem de consecventă în menţionarea Porţii Sfîntului Roman ca loc unde a fost ucis împăratul. Din rîndul surselor greceşti minore, 42 dintre aşa-numitele „cronici scurte" înregistrează căderea Constantinopolului la 1453. Doar cinci dintre ele consemnează moartea împăratului şi numai una decapitarea sa[2]. Un singur cronicar notează că acesta nici nu a fost împărat, ci numai despot, de vreme ce nu fusese niciodată încoronat[3]. Celelalte trei sînt foarte asemănătoare în variantele lor, în sensul că împăratul Constantin a fost ucis, împreună cu toţi comandanţii săi, la spărtura din zid de la Poarta Sfîntului Roman şi şi-a cîştigat coroana de martir, dispreţuind şansele pe care le avea, de a se preda păgînilor sau de a fugi[4]. Nici una dintre cronicile scurte nu menţionează Poarta de Aur ca loc al morţii lui Constantin.

Este lesne de imaginat că ultimii cronicari bizantini, pe ale căror mărturii s-au bazat foarte multe povestiri de mai tîrziu, nu fac nici o aluzie la faptul că împăratul a putut să-şi piardă curajul şi că şi-a părăsit postul de la ziduri. Numai că ei nu sînt unanimi în privinţa faptelor şi nici a locului morţii eroice ori al martiriului lui Constantin. Ducas, scriind după 1462, face următoarea relatare, din care o parte nu se poate afla în alte surse :

„Atunci împăratul, istovit de tot, stînd cu sabia şi cu scutul în mîini, a spus un cuvînt de durere vrednic : «Nu e, oare, nici un creştin să-mi ia capul?». Căci rămăsese singur-singurel. Atunci unul din turci, dîndu-i una în faţă şi lovindu-l, şi el i-a întors turcului alta ; dar alt turc, venind din urmă, i-a dat o lovitură de moarte, încît a căzut la pămînt ; căci nu ştiau că este împăratul, ci l-au ucis şi l-au lăsat ca pe un soldat de obşte. Mai tîrziu, sultanul l-a întrebat pe Luca Notaras, care supravieţuise, ce s-a întîmplat cu împăratul şi el a spus că nu ştie, pentru că se afla la Poarta Împărătească atunci cînd turcii îl înconjuraseră pe împărat, la Poarta Charisios. Şi au ieşit din mijlocul taberei doi tineri şi

1. Vezi *infra*, pp. 102-103.
2. Schreiner, *Chron. brev.*, I. 69/5, p. 529.
3. *Ibidem*, I. 69/39, p. 535.
4. *Ibidem*, I. 14/107, p. 155 ; 34/21, pp. 271-272 ; 51, IV/17, p. 369 (= Pertusi-Carile, *Testi*, nr. II, IV, V, pp. 31-32, 34-36, 38).

unul a spus tiranului: «Doamne, eu l-am ucis pe acesta; şi, fiind grăbit cu cei ce erau cu mine să intru în oraş la pradă, l-am lăsat mort în urma mea». Iar celălalt a spus: «Eu l-am lovit întîi». Atunci tiranul i-a trimis pe amîndoi şi le-a poruncit să-i aducă de îndată capul aceluia; iar ei, alergînd repede, l-au aflat şi, tăindu-i capul, l-au adus în faţa sultanului. Iar tiranul a spus către marele duce: «Spune-mi adevărat dacă acesta este capul împăratului tău». Atunci, uitîndu-se bine la el, a spus: «Al lui este, doamne». Şi l-au văzut şi alţii şi l-au cunoscut. Atunci l-au pironit pe coloana din piaţa Augusteon şi a rămas pînă seara. După aceea, jupuindu-i pielea, l-a împăiat şi [sultanul] l-a trimis peste tot locul, arătîndu-l domnului perşilor şi al arabilor şi altor turci ca semn al biruinţei"[1].

Cu toate că şi-a dedicat *Istoria* sultanului Mehmed, Critobul din Imbros a admirat curajul împăratului:

„Împăratul Constantin, scrie el, a murit luptînd vitejeşte dimpreună cu cei ce erau cu dînsul, în îmbulzeala de la Poarta lui Iustin [Kerkoporta?]... Cînd a văzut că duşmanii îl biruie şi că intră în valuri, prin zidul surpat, în oraş, cu glas mare a spus, se zice, acest ultim cuvînt: «Oraşul e cucerit şi mie mi-e dat încă să trăiesc». Şi aşa, s-a năpustit în mijlocul duşmanilor şi a fost ucis. Aşa vrednic bărbat a fost şi oblăduitor al obştei, urmărit însă mult, în toată viaţa lui, de nenoroc, dar cel mai nenorocit la sfîrşit"[2].

Laonic Chalcocondil – care s-a aflat, din 1449, în slujba lui Constantin şi care şi-a terminat istoria cîndva după 1480 – povesteşte următoarele:

„După ce Giustiniani a fost rănit şi s-a retras, împăratul, întorcîndu-se către [Dimitrie] Cantacuzino şi alţi cîţiva puţini care erau cu dînsul, le-a spus: «Să mergem, bărbaţi, în contra barbarilor!». Şi acel Cantacuzino, care a fost un bărbat viteaz, şi-a găsit moartea. Şi însuşi împăratul Constantin a fost respins şi, năvălind asupra lui şi urmărindu-l, l-au rănit la umăr; şi a murit [...]. Dar capul împăratului elinilor, unul din ieniceri aducîndu-l după aceea sultanului, a luat şi daruri [...]. Care, însă, i-a fost moartea nici unul din ieniceri nu i-a putut-o spune. Căci, lîngă poartă [a Sfîntului Roman] şi-a găsi moartea ca un soldat de rînd, în acelaşi loc cu mulţi alţii, după ce a stat pe tronul împărătesc trei ani şi trei luni"[3].

1. Doukas, pp. 361, 377. Poarta Charisios se găsea puţin mai la nord de aceea a Sfîntului Roman. R. Janin, *Constantinople byzantine*, ediţia a II-a, p. 281 (Edirne kapi).
2. Kritoboulos, ed. Reinsch, pp. 70-71, 81-82.
3. Chalkokondyles, II, pp. 159, 163. Sphrantzes, *Chron. minus*, p. 98, dă o cifră ceva mai exactă pentru durata domniei lui Constantin, anume de „patru ani, patru

Macarie Melissenos, compilator al versiunii extinse a amintirilor lui Gheorghe Sphrantzes, scriind în veacul al XVI-lea, relatează că împăratul a pricinuit grele pierderi duşmanului, înainte de a fi ucis, undeva aproape de Poarta Sfîntului Roman:

„De îndată ce oraşul a fost cucerit şi sultanul a intrat înăuntru, în grabă a început a face cercetare cu toată silinţa asupra împăratului şi la alta nimic nu se gîndea decît să afle dacă trăieşte sau e mort împăratul. Şi unii, venind, îi spuneau că a fugit, alţii, însă, spuneau că este ascuns în oraş, iar alţii că a murit în luptă. Şi voind să se încredinţeze cu adevărat, a trimis unde trupurile celor ucişi, creştini şi păgîni, stăteau grămadă; şi foarte multe capete de-ale celor ucişi le-au spălat, poate s-ar întîmpla să-l cunoască pe al împăratului. Şi n-a putut fi recunoscut, decît numai trupul împăratului, după moletierele şi pantofii împărăteşti, pe care se aflau cusute cu fire de aur chipurile de vulturi, cum era obiceiul la împăraţi. Şi sultanul, auzind, era foarte bucuros şi vesel, şi din ordinul lui, creştinii care l-au găsit au înmormîntat cu cinste împărătească trupul mort al împăratului"[1].

Aceasta este singura povestire care vorbeşte despre înmormîntarea creştinească a lui Constantin.

Alţi cronicari din secolul al XVI-lea au mai adăugat cîte ceva, dar în direcţia fanteziei, nu a realităţii. Autorul anonim al aşa-numitei *Ekthesis Chronike*, alcătuită la mijlocul acelui veac, face următoarea relatare, destul de sobră:

„Cîţiva turci s-au năpustit asupra împăratului, la locul Sfîntul Roman. Împăratul n-a vrut să fie înrobit de ei şi li s-a împotrivit. Ei i-au tăiat capul, precum şi capetele tovarăşilor săi, fără să-şi dea seama că era împăratul. Mai tîrziu, s-a încins o căutare îndîrjită a trupului său, căci sultanul se temea că putea fi încă în viaţă şi putea fugi ca să se întoarcă aducînd oaste de la franci. Dar capul său a fost aflat şi identificat de Mamalis şi de ceilalţi arhonţi şi sufletul sultanului s-a liniştit"[2].

---

luni şi 24 de zile", şi vîrsta de „49 de ani, trei luni şi 20 de zile". Dar despre felul şi locul morţii sale nu dă nici o informaţie, remarcînd doar că acest binecuvîntat stăpîn şi împărat a fost ucis şi că el nu-i era alături în acel moment.

1. Phrantzes, *Chron. maius*, pp. 428-430, 432.
2. Anonimo russo, *Despre căderea Ţarigradului (Constantinopol)*, ed. Pertusi, *Caduta*, II, p. 406 (traducere în limba italiană). Ἔκθεσις Χρονική, ed. Sp.P. Lambros, *Ecthesis Chronica and Chronicon Athenarum*, Londra, 1902, p. 16. Vezi G.T. Zoras, Αἱ τελευταῖαι στιγμαὶ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου καὶ Μωάμεθ τοῦ κατακτητοῦ, in *Idem*, Περὶ τὴν αλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Atena, 1959, pp. 132-133. Despre Mamalis (? Lascaris), vezi *PLP*, VII, nr. 16554.

Cronica în versuri a lui Hierax, marele logofăt al patriarhiei, scrisă pe la 1580, consemnează o poveste – născocită în mod sigur – despre tragica dispariţie a soţiei şi copiilor lui Constantin. Hierax pretinde că, în ceasul său de deznădejde, împăratul şi-a mărturisit păcatele, împreună cu soţia şi familia sa, şi apoi i-a ucis pe toţi, dinaintea ochilor lui, ca să nu fie capturaţi, după care a încălecat, alături de tovarăşii săi, ca să-şi afle propria moarte. Împăratul a fost tăiat în două. *Cronica grecească a sultanilor turci* – care se bazează, altminteri, pe relatările din veacul al XVI-lea ale lui Chalcocondil, Leonardo din Chios, Sansovino şi Pseudo-Dorotei – preia această poveste. Ea a fost înregistrată şi de notarul patriarhal Theodosios Zygomalas într-o scrisoare către Martin Crusius, eruditul profesor de la Tübingen, deşi nici unul dintre aceşti domni n-a putut descoperi numele împărătesei. Nici nu este de mirare, de vreme ce Constantin nu avea soţie la vremea morţii sale şi nu a avut niciodată copii[1].

Una dintre cele mai lungi şi mai ciudate relatări despre căderea Constantinopolului este în slava veche, păstrată în două versiuni. O versiune este atribuită unui oarecare Nestor Iskinder, care pare să fi ţinut un jurnal la vremea respectivă. Mai sînt şi redactări ruseşti, româneşti şi bulgăreşti. Nestor povesteşte despre o singură bătălie între Constantin şi un comandant turc, beglerbegul Orientului, din care împăratul a ieşit învingător. Continuă descriind felul în care Constantin a luptat vitejeşte la spărtura din zid, în timpul ultimului atac turcesc, şi cum ienicerii, ca fiarele sălbatice, l-au căutat peste tot ca să-i ia capul. Înainte de a muri, împăratul a mers la marea biserică şi s-a aruncat la pământ, cerînd îndurare lui Dumnezeu şi iertarea păcatelor sale; şi, luîndu-şi rămas-bun de la patriarh, de la tot clerul şi de la împărăteasă, a ieşit afară plîngînd: „Acela care vrea să moară pentru Biserica lui Dumnezeu şi pentru credinţa ortodoxă, să vină cu mine". Urcîndu-se pe armăsarul lui arăbesc, a apucat-o drept spre Poarta de Aur, ucigînd mulţi turci în drumul său. Dar n-a putut să treacă prin Poartă, din pricina mormanelor de cadavre. Acolo a fost doborît şi ucis.

„Împărăteasa s-a călugărit imediat, iar comandanţii şi aristocraţii care supravieţuiseră au însoţit-o, pe ea şi pe multele ei doamne, la corăbiile lui Giustiniani

1. Hierax, *Threnos*, ed. C.N. Sathas, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, I, Veneţia, 1872, p. 266; ed. Déthier, *Mon. Hung. Hist.*, XXI, 1, p. 387; XXI, 2, p. 418. Χρονικὸν τῶν Τούρκων Σουλτάνων, ed. G.T. Zoras, Atena, 1958, p. 81; Elizabeth A. Zachariadou, Τὸ Χρονικὸ τῶν Τούρκων Σουλτάνων... καὶ τὸ 'Ιταλικό τοῦ πρότυπο, Tesalonic, 1960, pp. 62-63. Martinus Crusius, *Turco-Graeciae libri octo...*, Basel, 1584, Lib. I, p. 96. Vezi G. Kournoutos, Λόγιοι τῆς Τουρκοκρατίας, I (Βασικὴ Βιβλιοθήκη), Atena, 1956, p. 178.

şi apoi la familiile lor, în insule şi în Morea [...]. Mehmed a pornit în căutarea împăratului şi a împărătesei [...]. După ce a cercetat marea biserică şi a interzis orice altă distrugere în ea, a mers la palatul imperial şi acolo un sîrb i-a adus capul împăratului. Sultanul a pus pe cîţiva dintre comandanţii şi aristocraţii greci să-l identifice sub jurămînt şi apoi i l-a trimis patriarhului, ca să-l învelească în aur şi argint şi să-l păstreze ; patriarhul l-a pus într-o cutie aurită şi l-a aşezat sub altarul marii biserici. În schimb, alţii auziseră că unii dintre cei care fuseseră alături de el la Poarta de Aur şi supravieţuiseră au furat capul împăratului în aceeaşi noapte şi l-au dus în Galata, să fie păstrat acolo. Sultanul a căutat-o în zadar pe împărătească, pînă ce i s-a spus că megaducele, marele domestic şi alţii o urcaseră pe o corabie. El i-a muncit pe toţi şi i-a omorît. În acest chip s-au împlinit profeţiile."[1]

În afară de inconsecvenţele evidente din această povestire, precum acelea privind locul în care a murit Constantin – fie la Poarta Sfîntului Roman, fie la Poarta de Aur –, sînt şi multe născociri. La vremea aceea nu era nici un patriarh al Constantinopolului care să primească şi să onoreze capul împăratului sau care să-i dea binecuvîntarea ; nu era nici o împărătească, soţia lui Constantin, care să fie salvată pe corabie ; iar marea biserică a Sfintei Sofia, sub altarul căreia se pretinde că ar fi fost îngropate rămăşiţele pămînteşti ale împăratului, a fost închisă pentru creştini, imediat după cucerire. Se poate ca, la origine, jurnalul lui Nestor Iskinder să fi fost o consemnare corectă a evenimentelor. Dar, o dată cu trecerea anilor, el a acumulat adaosuri plăsmuite şi legendare.

Abundenţa de mărturii contradictorii face imposibilă stabilirea sigură a locului şi a felului în care a murit Constantin. Tradiţia grecească susţine că a fost ucis ca un erou sau un martir, luptînd la sau în apropiere de Poarta Sfîntului Roman, pe cîtă vreme tradiţiile turceşti şi slave situează locul acţiunii la Poarta de Aur, indiferent dacă împăratul şi-a aflat sau nu moartea pe cînd încerca să fugă. Fireşte că nici un cronicar grec nu avea să accepte cu plăcere presupunerea că ultimul împărat bizantin ar fi murit în timp ce încerca să fugă. Pe de altă parte, nici faima şi gloria turcilor nu aveau de cîştigat dacă

1. Nestor Iskinder, *Povestire despre Constantinopol*, ed. Pertusi, *Caduta*, I, pp. 292-298 (traducere în limba italiană). *Cf.* B. Unbegaun, „Les relations vieux-russes...", pp. 13-38. Dujčev, *Medioevo bizantino-slavo*, III, pp. 412-452 ; U.M. Braun şi A.M. Schneider, *Bericht über die Eroberung Konstantinopels nach der Nikon-Chronik übersetzt und erläutert*, Leipzig, 1943. Versiunea românească este tradusă în franceză de V. Grecu, „La Chute de Constantinople dans la littérature populaire roumaine", *BS*, 14, 1953, pp. 55-81.

aceştia ar fi recunoscut – aşa cum sugerau Tursun bei şi Ibn Kemal – că împăratul fusese ucis şi decapitat fără a fi identificat, că însemnele sale imperiale fuseseră pierdute sau furate, iar capul său nu fusese niciodată adus sultanului. Tradiţia grecească este susţinută de faptul că autorii celor mai timpurii relatări contemporane, Leonardo din Chios şi Nicolò Barbaro, erau dispuşi să minimalizeze curajul grecilor. În linii mari, probabil că cel mai bine este să se accepte, cu privire la moartea lui Constantin, una sau alta dintre versiunile ultimilor cronicari bizantini. În mod sigur, este mai favorabil amintirii cuiva care a fost, fără îndoială, un curajos om de acţiune, „un principe vrednic de nemurire", aşa cum l-a numit Sagundino[1]. A murit, după cum spune mai tîrziu un cîntec de jale despre Constantinopol, „fără să se fi bucurat de nici unul dintre roadele înaltei sale demnităţi, cu excepţia aceluia de a fi cunoscut ca împăratul care a pierit în distrugerea generală a imperiului romanilor"[2].

O legendă fascinantă despre moartea lui Constantin este cuprinsă în altul dintre multele cîntece de jale despre căderea cetăţii. Ea povesteşte cum, atunci cînd turcii s-au năpustit la Poarta Sfîntului Roman, nefericitul împărat Constantin apăra zidul, cu cîţiva dintre aristocraţii săi:

> „La dreapta lui era o biserică a Maicii Domnului. El a văzut o împărătească, însoţită de un număr de eunuci, venind către ea. Au intrat înăuntru, iar împăratul, împreună cu aristocraţii săi, s-au grăbit să vadă cine putea fi această împărătească şi au intrat în biserică. [Au văzut-o] deschizînd uşa altarului şi intrînd. S-a aşezat pe tronul ierarhului şi părea foarte tristă. Apoi a deschis sfînta ei gură şi i s-a adresat împăratului: «Această nefericită cetate mi-a fost închinată mie şi de multe ori am salvat-o de la pedeapsa dumnezeiască. Şi acum m-am rugat iarăşi Fiului Meu şi Dumnezeului Meu. Dar, vai, el a hotărît că, de data aceasta, trebuie să fii lăsat în mîinile duşmanilor tăi, pentru că păcatele poporului tău au stîrnit mînia lui Dumnezeu. Aşa că lasă-ţi coroana împărătească aici, ca s-o îngrijesc pînă în vremea cînd Dumnezeu va îngădui altcuiva să vină şi s-o ia». Cînd împăratul a auzit aceasta, s-a întristat foarte. Şi-a luat coroana şi sceptrul pe care-l avea în mînă şi le-a aşezat pe altar şi, cu lacrimi în ochi, a spus: «Împărăteasa mea, întrucît pentru păcatele mele am fost lipsit de majestatea mea împărătească, îmi pun şi sufletul în mîinile Tale, împreună cu coroana mea». Împărăteasa Îngerilor a răspuns: «Domnul Dumnezeu poate să-ţi odihnească sufletul în pace, în tovărăşia sfinţilor Săi».

1. *„Princeps immortalitate dignus"*: Sagundino, ed. Pertusi, *Caduta*, II, p. 136.
2. *Anonymi Monodia*, ed. Lambros, Μονῳδίαι καὶ θρῆνοι ἐπὶ τῇ ἁλώσει τῆς Κωνσταντινουπόλεως, *NE*, 5, 1908, p. 245.

Împăratul s-a închinat şi a mers să-i sărute genunchiul, iar ea a dispărut şi eunucii ei, care erau îngerii ei, au dispărut împreună cu ea. Dar nici coroana, nici sceptrul nu se mai găseau unde fuseseră lăsate, căci Împărăteasa, Maica Domnului, le luase cu ea ca să le păstreze pînă la vremea cînd nenorocitul neam al creştinilor avea să fie iertat. Acestea au fost povestite mai tîrziu de unii care se aflaseră acolo şi fuseseră martori la minune. Apoi împăratul, dimpreună cu aristocraţii săi, a ieşit afară, lipsit de însemnele sale, ca să-i privească pe duşmani de pe ziduri. Şi-au unit forţele şi s-au luptat cu nişte turci pe care-i întîlniseră şi au fost biruiţi. Turcii i-au doborît şi au dus capul împăratului vrednic de milă sultanului, care s-a bucurat mult pentru el"[1].

Această legendă dă o explicaţie divină şi consolatoare a motivului pentru care coroana şi sceptrul lui Constantin n-au fost găsite niciodată. Faptul că el n-a avut o coroană imperială pe care s-o piardă este fără însemnătate în lumea legendelor. Alţii spun că el însuşi şi-a aruncat însemnele imperiale, ca să se piardă în iureşul bătăliei, aşa încît să nu fie recunoscut ca împărat, fie viu, fie mort. Dar Împărăteasa Îngerilor i-a lăsat sabia, despre care s-au spus cîteva poveşti ciudate. În secolul al XIX-lea, un ambasador italian la Constantinopol, pe nume Tecco, a adunat o colecţie particulară de arme şi armament pe care, la un moment dat, a dăruit-o Sălii Regale de Arme (Armeria Regia) din oraşul său natal, Torino. Printre piese se afla o sabie gravată cu chipuri şi simboluri creştine şi purtînd o dedicaţie în greacă pentru un împărat Constantin. În 1857, cercetătorul francez Victor Langlois a studiat-o şi a publicat descrieri ale ei, în trei reviste diferite. El a declarat că era, mai presus de orice îndoială, sabia ultimului împărat bizantin, susţinînd că provenea din mormîntul sultanului Mehmed al II-lea.

Misterul se adînceşte cînd afli că Alexandros Paspatis, primul istoric grec modern al căderii Constantinopolului, credea că o asemenea sabie, purtînd aproape aceeaşi inscripţie grecească, fusese dăruită împăratului Constantin de cardinalul Isidor, în 1452. Din nefericire, Paspatis nu dă nici o trimitere la sursa acestei informaţii. Dar comunică faptul că sabia se păstra la Constantinopol în vremea lui. Cartea sa a fost publicată în 1890. În 1857, Langlois anunţase că sabia se găsea la Torino. Probabil că sabia de la Torino era o copie a aceleia despre care, după mai bine de 30 de ani, avea să se spună că se afla la Constantinopol. În mod sigur, nici un alt expert în domeniu nu pare să fi

1. *Ibidem*, pp. 248-250; ed. Pertusi-Carile, *Testi*, pp. 326-331. Aceeaşi poveste este spusă într-o cronică de la mănăstirea Sfîntul Ioan din Patmos. N.B. Tomadakis, Ἡ ἐν τῷ Πατμιακῷ Κώδικι 287 Μικρὰ Χρονογραφία, *EEBS*, 25, 1955, pp. 28-37.

împărtăşit convingerea domnului Langlois în identificarea sabiei de la Torino ca fiind aceea a lui Constantin Paleologul[1].

În 1886, o delegaţie a comunităţii greceşti din Constantinopol i-a dăruit prinţului Constantin, moştenitor al tronului elenilor, o sabie de ceremonie, cu ocazia majoratului. Descrierea acestei săbii, decoraţia şi inscripţia de pe ea sugerează că era o copie sau un facsimil după cea de la Torino, deşi donatorii săi au putut pretinde că aparţinuse cîndva lui Constantin Paleologul. Un ziar atenian al vremii, relatînd despre acest dar făcut prinţului, publică un desen liniar al sabiei, cu o jumătate din inscripţie, şi exprimă punctul de vedere potrivit căruia, deşi pare a fi în stil bizantin, nu există nici o dovadă că sabia i-ar fi aparţinut cîndva ultimului împărat[2*]. În folclorul Constantinopolului s-a păstrat o poveste interesantă despre o altă sabie a lui Constantin Paleologul. În timpul asediului cetăţii, Dumnezeu a trimis un înger să ducă o sabie de lemn împăratului. Intermediarul îngerului a fost un sfînt sihastru, pe nume Agapios, care s-a grăbit spre palat să-şi împlinească misiunea divină. „Stăpîne, i-a spus el împăratului, iată o sabie trimisă de Dumnezeu ca să-i stîrpeşti pe duşmanii

1. V. Langlois, „Notice sur le sabre de Constantin XI, dernier empereur de Constantinople, conservé à l'Armeria Reale de Turin", *Revue archéologique*, 14 (1), 1857, pp. 292-294 (traducere în limba greacă în *Nea Pandora*, 8, 1858, pp. 302-303, cu un desen al sabiei); *idem*, „Mémoire sur le sabre de Constantin XI Dracosès, dernier empereur grec de Constantinople", *Revue de l'Orient et de l'Algérie et des Colonies*, Paris, 1858, pp. 153-165. A.G. Paspatis, Πολιορκία καὶ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὑπὸ τῶν 'Οθωμανῶν ἐν ἔτει 1453, Atena, 1890, pp. 94-95. Versiunea inscripţiei dată de el este următoarea:
Σὺ βασιλεῦ ἀήττητε λόγε Θεοῦ Παντάναξ,
Νίκης Βραβεῖα δώρησον κατὰ τῶν πολεμίον,
Τῷ ἡγεμόνι καὶ πιστῳ αὐθέντῃ Κωνσταντίνῳ,
Ὥσπερ ποτὲ τῶ βασιλεῖ μεγάλῳ Κωνσταντίνῳ.
Cea mai recentă notă despre sabia de la Torino pare să-i aparţină lui G.A. Sotiriou, în revista grecească Κιβωτός, mai-iunie 1953, nr. 17-18, p. 240, cu un desen, dar fără informaţii suplimentare.

2. *Astu*, anul 2, nr. 64, Atena, 7 decembrie 1886, p. 2, şi nr. 65, 14 decembrie 1886, pp. 6-8; *Deltion tis Estias*, nr. 520, 14 decembrie 1886, p. 3.

* Sabia de la Torino, atribuită lui Constantin al XI-lea, i-a aparţinut de fapt domnului Ţării Româneşti, Constantin Brîncoveanu (1688-1714). Nu este exclus ca şi celelalte două săbii menţionate în text să fi fost nu simple copii, ci tot originale, aparţinînd aceluiaşi principe român, despre care se ştie că a posedat multe asemenea arme de lux: Emil Vîrtosu, „Odoare româneşti la Stambul", extras din *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, XXVIII, 1935, fasc. 83, pp. 9-17 (n.tr.).

tăi, turcii." Cînd Constantin a văzut că era făcută din lemn, s-a supărat şi a strigat: „Ce am să fac cu o sabie din lemn cînd eu am deja minunata sabie a gloriosului David, tatăl lui Solomon, care este lungă de 40 de coţi*?". El l-a alungat pe călugăr, iar acesta, foc şi pară, s-a dus să-i dăruiască sabia sultanului Mehmed, care a primit-o cu dragă inimă. Datorită acestei săbii de lemn, Mehmed a reuşit să cucerească Constantinopolul. Călugărul Agapios a fost atît de tulburat de neîncrederea necuviincioasă a lui Constantin, încît a devenit musulman[1].

De vreme ce, în privinţa felului şi locului morţii lui Constantin, precum şi a sorţii cadavrului său decapitat există atît de multă nesiguranţă, căutarea locului mormîntului său ar putea părea fără rost. Teodor Spandounes sau Spandugnino, în vastul său tratat despre *Originile turcilor*, încheiat în 1538, observă: „Cronicarii turci spun că Mehmed a organizat o căutare a sfîntului trup al împăratului şi, găsindu-l, a plîns deasupra lui şi l-a cinstit şi l-a însoţit la mormîntul său. Dar creştinii tăgăduiesc că ar fi fost vreodată găsit sau recunoscut, pentru că nicăieri în Constantinopol nu i se poate vedea mormîntul"[2]. Macarie Melissenos (Pseudo-Phrantzes) este singurul între cronicarii greci care spune că împăratul a avut o înmormîntare creştinească. Ceea ce este foarte puţin probabil. În mod sigur, sultanul nu ar fi îngăduit ca mormîntul ultimului împărat bizantin să devină un loc sfînt sau de pelerinaj, care să le amintească locuitorilor creştini din oraş de gloria apusă. Astfel, povestea potrivit căreia rămăşiţele sale pămînteşti au fost îngropate în Sfînta Sofia, aşa cum este ea transmisă de Macarie Melissenos, poate fi socotită şi ea o fantezie[3].

Dar mitul că mormîntul lui Constantin avea să fie găsit undeva a mai dăinuit. Călătorul Evlia Celebi, scriind pe la 1660, credea că creştinii îşi înmormîntaseră împăratul în mănăstirea Peribleptos sau, cum o numeau turcii, Sulu Monastir[4]. Peribleptos a rămas în mîinile ortodocşilor pînă în 1643; ea adăpostea, în mod sigur, mormîntul unui împărat, dar dintr-o vreme mult

* Aproximativ 1.800 cm (n.tr.).

1. H. Carnoy şi J. Nicolaides, *Folklore de Constantinople*, Paris, 1894, pp. 74-75.
2. Spandounes (Theodoro Spandugnino), *De la origine deli Imperatori Ottomani...*, ed. C.N. Sathas, Μνημεῖα... *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge*, IX, Paris, 1890, p. 154.
3. Phrantzes, *Chron. maius*, p. 432.
4. Evliya Chelebi, traducere de J. von Hammer, *Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa in the Seventeenth Century by Evliya Efendi*, Londra, 1846, p. 44. H. Turková, „La Prise de Constantinople d'après le Seyahatname d'Evliya Çelebi", *BS*, 30, 1969, pp. 47-72, în special p. 61.

anterioară lui Constantin. În secolul al XIX-lea, un istoric turc a pretins că ultimul împărat fusese ucis lîngă Vefa Meidan, unde era un izvor cu apă sfinţită. Trupul său a fost înmormîntat în mănăstirea Zoodochos Pigi, Izvorul de viaţă dătător, într-un loc împădurit, la Baloukli. În timp ce patriarhul grec de Constantinopol, Constantios de Sinai, făcea cunoscut, în 1844, că moscheea Gül Camii, fosta biserică Sfînta Teodosia, al cărei hram este sărbătorit la 29 mai, găzduia un mormînt creştin despre care mulţi imami turci şi vizitatori creştini credeau că este al împăratului Constantin. Aceste poveşti au fost, fără îndoială, încurajate – dacă nu chiar inventate – de ghizii locali din oraş, dornici să obţină un profit rapid de pe urma străinilor naivi. Turiştilor din secolul al XIX-lea li s-a mai spus că guvernul turc furniza ulei pentru o candelă care ardea deasupra mormîntului împăratului, la Vefa Meidan. Această poveste, pentru care nu există nici o dovadă, ci numai simple vorbe, a fost răspîndită de proprietarul unei cafenele din apropiere. Mormîntul – din care astăzi nu mai este nici o urmă – era, probabil, al unui derviş sau al ostaşului turc Arapis (sau Azapis), care, potrivit legendei otomane, a fost executat de sultan pentru că îl ucisese, în loc să-l captureze viu, pe împărat, în 1453. O altă legendă spunea că era mormîntul uriaşului Hasan, primul dintre ieniceri care a escaladat zidurile cetăţii. Totuşi, pretinsul mormînt de lîngă Vefa Meidan pare să fi rămas neonorat şi necunoscut pînă în secolul al XIX-lea. O altă tradiţie era aceea că împăratul Constantin a fost înmormîntat în biserica Sfinţilor Apostoli, locul de îngropăciune al multora dintre împăraţii de dinaintea sa şi care a servit ca locaş al patriarhiei de Constantinopol timp de cîţiva ani, după cucerire. Se spune că rămăşiţele sale pămînteşti au fost mutate în biserica Sfînta Teodosia (Gül Camii), atunci cînd, pe locul Sfinţilor Apostoli, arhitectul grec Christodoulos a construit moscheea Cuceritorului[1].

1. Diferitele informaţii despre mormîntul şi sabia lui Constantin au fost adunate de X.A. Siderides, Κωνσταντῖνου Παλαιολόγου θάνατος, τάφος καὶ σπάθη, Ἡ Μελέτη, ianuarie-decembrie 1908, pp. 65-78, 129-146. Vezi şi N.G. Politis, *Paradoseis.* Μελέται περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ. Παραδόσεις (Βιβλιοθήκη Μαρασλῆ), 2 vol., Atena, 1904, II, pp. 658-674; E. Pears, *The Destruction of the Greek Empire and the Story of the Capture of Constantinople by the Turks*, Londra, 1903, pp. 354-355; H.J. Magoulias, *Doukas. Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks*, Detroit, 1975, pp. 314-315, nota 289; F.W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, Oxford, 1929, I, pp. 40-41; II, p. 731. Cu privire la afirmaţia că biserica Sfînta Teodosia adăposteşte mormîntul împăratului, vezi A. Van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople*, Londra, 1912, pp. 173-178.

După opinia eruditului dr. Paspatis, exprimată în istoria cuceririi turceşti a Constantinopolului, trupul lui Constantin n-a fost niciodată găsit sau identificat, povestea decapitării sale fiind un mit născocit de Isidor de Kiev. Împăratul trebuie să fi fost înmormîntat într-o groapă comună, împreună cu tovarăşii săi de arme şi cu duşmanii săi; dar la 1890, de locul în care el căzuse, cu atîta nobleţe, încă nu te puteai apropia, din pricina mirosului respingător[1]. Este inutil să mai facem alte speculaţii. Dacă umiliţii creştini din veacul al XV-lea ar fi ştiut unde fusese înmormîntat împăratul lor, ar fi transmis, cu siguranţă, secretul urmaşilor lor. Teodor Spandounes, care se mîndrea cu descendenţa lui din familia Cantacuzino şi care cunoştea bine Constantinopolul, spunea adevărul. În secolul al XVI-lea cel puţin, mormîntul lui Constantin nu era de găsit nicăieri. Nici chiar cîntecele populare greceşti despre moartea nobilului şi eroicului împărat Constantin nu dau vreun indiciu al locului unde a fost îngropat.

„A murit luptînd singur-singurel, pe calul său cu picioare albe. A omorît zece paşale şi 60 de ieniceri înainte ca suliţa să i se rupă şi sabia să-i crape, şi nu era nimeni acolo care să-l ajute. Şi-a înălţat ochii către cer şi a strigat: «Doamne Atotputernic, Făcătorul Lumii, ai milă de poporul tău, ai milă de Constantinopol!». Un turc l-a lovit în cap şi bietul Constantin a căzut de pe cal şi a fost culcat la pămînt, în tot praful şi sîngele. I-au retezat capul şi l-au înfipt în vîrful unei suliţe şi i-au îngropat trupul sub dafin."[2]

Ultimul cuvînt se cuvine a-i fi dat marelui logofăt Hierax, care, la vreo 50 de ani după Spandounes, a scris: „Patria pe care a iubit-o aşa de mult a devenit mormîntul împăratului Constantin şi al tuturor aristocraţilor săi"[3].

1. Paspatis, *Poliorkia*, p. 192.
2. Ὁ Θάνατος τοῦ Κωνσταντίνου Δράγαζη, in E. Legrand, *Recueil de chansons populaires grecques* (Collection de monuments pour servir à l'étude de la langue néo-hellénique, nouvelle série, I), Paris, 1874, nr. 48, pp. 74-76.
3. Hierax, ed. Sathas, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, I, r. 685-686, p. 267; ed. Déthier, *Mon. Hung. Hist.*, XXI, 1, p. 388.

Capitolul 6

Împăratul fără de moarte

Constantin a fost căsătorit de două ori. Prima soţie, Maddalena-Teodora Tocco, a murit în 1429. A doua, Caterina Gattilusio, a murit în 1442. Nici una dintre ele nu i-a dăruit copii. Toate eforturile lui Gheorghe Sphrantzes şi ale altora de a-i găsi o a treia consoartă au fost zadarnice. Ca urmare, Constantin a murit necăsătorit şi fără urmaşi. Acest fapt este confirmat de mărturii documentare. În decembrie 1494, nepotul său, Andrei Paleologul, fiul despotului Toma al Moreii, şi-a cedat formal drepturile la tronul bizantin regelui Carol al VIII-lea al Franţei. În documentul pe care l-a întocmit, Andrei precizează faptul că unchiul său, Constantin, murise fără copii şi fără un moştenitor al titlului său imperial (*Constantini Palaeologi sui patrui sine liberis defuncti*)[1]. Cu toate acestea, mitul că ar fi lăsat o împărătească văduvă şi un fiu sau fiice a dăinuit. Poate că a fost răspîndit prin intermediul versiunilor slavone ale jurnalului lui Nestor Iskinder. Mai fusese sugerat şi în epistola pe care Aeneas Sylvius a scris-o papei Nicolae al V-lea, în iulie 1453, şi a fost păstrat cu sfinţenie în povestirea despre cucerirea cetăţii pe care acelaşi Aeneas a inclus-o în *Cosmographia* sa. Acesta a relatat cum sultanul Mehmed, la sărbătorirea cu libaţii a victoriei sale, adusese dinaintea lui pe soţia împăratului Constantin, pe fiicele sale şi pe cele mai însemnate doamne de la curte, le pîngărise şi apoi le ucisese[2]. În altă parte, Aeneas scrie că fiul lui Constantin fugise la Pera (Galata)[3]. Un cronicar francez, Matthieu de Coucy, care a murit în 1461, pretinde că sultanul a necinstit-o pe văduva lui

1. Lambros, Ὁ Κωνσταντίνος Παλαιολόγος ὡς σύζυγος..., *NE*, 4, 1907, p. 446.
2. Ed. Déthier, *Mon. Hung. Hist.*, XXI, 1, p. 681. Lambros, *NE*, 4, p. 446, a atribuit greşit această mărturie lui Isidor de Kiev.
3. Vezi *supra*, p. 93.

Constantin în biserica Sfînta Sofia şi apoi a închis-o în seraiul lui. Dar Leon Allatius a negat că împăratul Constantin ar fi murit ca om însurat, rigoarea sa în această privinţă fiind lăudată de Du Cange, cîţiva ani mai tîrziu[1]. Soarta soţiei şi a copiilor fictivi ai lui Constantin este povestită, în cea mai teatrală şi mai tragică formă, de marele logofăt Hierax – iar de la el, cum am menţionat deja, a trecut în *Cronica grecească a sultanilor*, precum şi la Martin Crusius, eruditul profesor de la Tübingen.

A trecut şi în folclorul grec modern. Potrivit unei poveşti – care se spunea încă la 1900 –, pretinsa împărătească era însărcinată în luna a şasea cînd Constantin a fost ucis. În vreme ce sultanul era plecat în campaniile sale din Nord, ea a născut un băieţel. Împărăteasa l-a botezat şi l-a numit Panagi. Cînd sultanul s-a întors, a întrebat-o ce nume îi dăduse copilului şi ea a spus „Khan". L-a crescut singură, sultanul fiind plecat foarte des. A găsit dascăli înţelepţi şi sfinţi părinţi care să-l iniţieze în cultura grecească şi în credinţa creştină. Cît a fost mic, el a mers cu regularitate la biserică, dar cînd a crescut, s-a îndreptat către moschee şi a devenit mai priceput la Coran decît la Evanghelii. La timpul cuvenit, a ajuns sultan, întorcîndu-şi apoi toată răutatea împotriva religiei noastre. Cu toate acestea, sultanii care i-au urmat au fost de stirpe creştină[2]. O altă legendă spunea că, atunci cînd turcii au cucerit Constantinopolul, văduva împăratului care fusese ucis s-a închis în palatul ei. Mehmed a încercat să sfărîme uşile, dar n-a izbutit. În cele din urmă, a fost nevoit să accepte cele trei condiţii impuse de ea: o stradă din oraş să fie rezervată numai pentru folosinţa grecilor; trupurile creştinilor morţi trebuiau purtate, în procesiune funebră, cu feţele la vedere şi nu acoperite, după obiceiul turcesc; toate monedele bătute de sultani trebuiau să conţină numele lui Constantin sau al Constantinopolului[3].

Cîţiva cercetători moderni au afirmat că împăratul Constantin a fost logodit – dacă nu chiar căsătorit – cu Anna Paleologhina, fiica megaducelui Luca Notaras, ucis mişeleşte de sultan, după cucerire. Afirmaţia nu este demnă de încredere. Anna însăşi n-a pretins nicicînd că ar fi fost logodnica împăratului. În mod sigur, ea nu s-a căsătorit niciodată şi se ştie că trăise în Italia înainte

1. Lambros, *NE*, 4, p. 447. Leon Allatius, *De ecclesiae occidentalis atque orientalis perpetua consensione*, Coloniae Agrippinae, 1648, col. 955-956; C. du Fresne Du Cange, *Historia Byzantina duplici commentario illustrata*, I: *Familiae Byzantinae*, Paris, 1680, p. 245. Allatius (Allacci) din Chios (1586-1669) a fost bibliotecar la Vatican.
2. Politis, *Paradoseis*, I, pp. 26-27.
3. *Ibidem*, II, pp. 689-690.

de 1453[1]. În sfîrşit, unii cronicari turci au născocit o poveste după care împăratul Constantin fusese logodit cu o fiică a regelui Franţei. Regele a echipat o flotă de 600 de corăbii, potrivite cu rangul fiicei sale, şi le-a trimis să jefuiască ţărmurile Africii şi ale Siriei. O parte din prada pe care o adunaseră urma să alcătuiască zestrea fetei. Douăzeci dintre aceste nave au dus-o pe prinţesă la Constantinopol. Dar turcii, care pe atunci asediau cetatea, le-au capturat pe toate şi şi-au însuşit prada. Prinţesa din Franţa a devenit soţie nu a împăratului creştin Constantin, ci a sultanului otoman Mehmed ; la momentul potrivit, ea a devenit mama sultanului de mai tîrziu Baiazid Ildîrîm[2*].

Ne aflăm acum pe tărîmul mitului şi legendei, al fanteziei, al speranţelor naive şi al falselor profeţii. După acea fatidică zi de marţi, din mai 1453, primele reacţii ale creştinilor zdrobiţi au fost deznădejdea şi uluirea. Ei şi-au exprimat simţămintele în cîntece de jale şi bocete pentru căderea cetăţii lor. Constantinopolul şi marea biserică a Sfintei Sofia au ajuns să fie personificate ca simboluri ale măreţiei şi gloriei pierdute şi ca ţinte cărora să li se adreseze într-o manieră retorică, de parcă nenorocirea lor ar fi fost individuală. Unul dintre cele mai timpurii exerciţii în această nouă formă literară a fost cîntecul de jale (*monodia*) compus de Ioan Eugenikos[3]. Acesta nu era singurul care punea dezastrul pe seama păcatelor locuitorilor cetăţii, precum şi a unirii de la Florenţa, care sacrificase puritatea credinţei ortodoxe pe altarul utilităţii. A invocat numele lui Constantin cel Mare, cel întocmai cu Apostolii. Dar l-a omis pe ultimul împărat Constantin, pe care odinioară îl admirase. Andronic Kallistos (cca 1400-1480), un cărturar remarcabil al diasporei bizantine din Italia, a scris o lungă şi elaborată monodie. El jeleşte distrugerea cetăţii care fusese „inima comună a tuturor elenilor, mamă milostivă, apărătoare şi liman de odihnă pentru toţi, cea care se îngrijea de toate lucrurile bune" şi deplînge, în cel mai exagerat limbaj retoric, pierderea preasfîntului împărat Constantin,

1. Lambros, *NE*, 4, pp. 454-466. S. Runciman, „The Marriages of the Sons of the Emperor Manuel II", *Rivista di Studi Bizantini e Slavi*, 1, 1980, pp. 273-282, în special p. 281 ; Nicol, *Byzantine Family of Kantakouzenos*, pp. 230-231.
2. Evliya Chelebi, *Narrative of Travels*, pp. 38-39 ; Turková, „La Prise de Constantinople", pp. 50-55 ; Politis, *Paradoseis*, II, p. 690.

* Baiazid Ildîrîm („Fulgerul") nu a fost fiul sultanului Mehmed al II-lea, ci unul dintre înaintaşii săi, domnind în perioada 1389-1402. Textul se referă, desigur, la sultanul Baiazid al II-lea (1481-1512) (n.tr.).

3. Ioan Eugenikos, *Cîntec de jale*, ed. Lambros, Μονῳδίαι καὶ θρῆνοι, pp. 109-269, în special pp. 219-226. Vezi Dujčev, *Medioevo bizantino-slavo*, III, pp. 408-412.

un cîrmuitor mai deschis decît Temistocle, cu o vorbire mai curgătoare decît a lui Nestor, mai înţelept decît Cirus, mai drept decît Radamantus şi mai curajos decît Hercule[1].

Cîntecele de jale stăruiau asupra trecutului. Andronic Kallistos nu putea vedea nici o speranţă pentru viitor. El pretindea că mai curînd ar muri decît să trăiască mai departe fără cetate şi fără imperiu. Ghenadie Scholarios şi alţii au găsit o oarecare consolare bolnăvicioasă în profeţia că lumea avea să se sfîrşească la încheierea celui de-al şaptelea mileniu, iar pînă atunci nu mai era mult de aşteptat[2]. Nestor Iskinder credea că întemeierea Constantinopolului şi pierderea sa de către împăraţi cu numele Constantin nu era numai o coincidenţă ieşită din comun. Era împlinirea destinului cetăţii. Tot astfel, vechea Romă fusese întemeiată de Romulus şi se sfîrşise cu Romulus Augustulus. Totul era pierdut. Bizanţul îşi urmase drumul[3]. Pe de altă parte, unii au început să privească înainte, spre o zi în care creştinii umiliţi se vor putea bucura din nou de gloria apusă a Constantinopolului. Chalcocondil şi-a exprimat speranţa că avea să vină o vreme cînd un împărat grec va cîrmui din nou peste o împărăţie mare, locuită de urmaşii poporului său[4]. Greci mai creduli, de la sfîrşitul secolului al XV-lea şi de mai tîrziu, şi-au închipuit că ultimul împărat, Constantin Paleologul, avea să vină să-i elibereze, el nefiind mort cu adevărat – era numai adormit şi aştepta o chemare din ceruri. Oamenii s-au alinat cu gîndul că multe profeţii vechi despre cetatea lor se împliniseră, dar că tot pe atîtea trebuiau încă să se realizeze.

Un cîntec de jale de un tip diferit este lungul poem despre *Cucerirea cetăţii*, atribuit greşit lui Emanuel Georgillas, poet din Rodos. A fost compus în 1453 şi de aceea este prima dintre monodiile pe o temă care avea să pună la încercare condeiele multor stihuitori şi scriitori în proză din anii următori şi care avea să treacă în folclorul grec. Poetul deplînge cucerirea şi distrugerea cetăţii sfinte. Dar ţelul său principal este acela de a-i îndemna pe principii creştinătăţii apusene să o elibereze din captivitatea turcească. El îi cheamă pe papă, pe veneţieni, pe genovezi, pe regele Franţei, pe ducele Burgundiei şi chiar pe englezi să-şi unească forţele într-o cruciadă pentru salvarea Constantinopolului. Poemul începe cu o tînguire pentru ghinionul care însoţise întotdeauna, cu încăpăţînare, drumul ultimului împărat, Constantin Dragases, chiar de la

1. Andronikos Kallistos, *Cîntec de jale*, ed. Lambros, Μονῳδίαι καὶ θρῆνοι, pp. 203-218; ed. Pertusi, *Caduta*, II, pp. 353-363 (parţial).
2. Scholarios, *Œuvres complètes*, ed. Petit *et al.*, IV, pp. 511-512. Vezi *supra*, p. 90.
3. Vezi Dujčev, *Medioevo bizantino-slavo*, III, p. 423.
4. Chalkokondyles, I, p. 2.

începutul carierei sale, în Morea. Prima lui greşeală a fost distrugerea cetăţii Clarentza, cu bisericile şi mănăstirile ei, cu casele şi averile arhonţilor ei. Cel care-l sfătuise să procedeze astfel greşise; în această nelegiuire şi-a avut originea nenorocul său. Cînd a fost numit despot al Mistrei şi al Moreii, Constantin a construit marele şi minunatul zid Hexamilion în răstimp de 30 de zile. Dar l-a înfăptuit cu preţul atîtor dureri şi suferinţe din partea stăpînilor locali şi a oamenilor lor, încît n-a pricinuit decît mizerie; iar cînd turcii l-au dărîmat, preţul a fost plătit de bogatul oraş Corint şi apoi de oraşul Patras, făcînd din succesul lui Constantin un dezastru.

Apoi, nenorocirile lui au fost sporite de moartea fratelui său, Caloioan, împăratul cel înţelept. Ceasul morţii acestuia a fost ceasul pieirii pentru creştinii ortodocşi. Temeliile Constantinopolului au fost zguduite şi a fost o zi nefastă aceea în care Constantin fusese chemat din Morea pentru a fi încoronat împărat în nefericita cetate, căci ghinionul îl urmărise întotdeauna. Dar ei l-au adus la palat şi l-au încoronat împărat la Sfînta Sofia, iar la 29 mai, o zi neagră, care n-ar fi trebuit niciodată să vină, cîinii de turci au cucerit cetatea. A fost o întîmplare care trebuia deplînsă de toţi creştinii, atît din Răsărit, cît şi din Apus, şi care fusese atrasă asupra lor de propriile păcate. Cu toate acestea, împăratul nu trebuia acuzat. Nu fusese vina lui. El şi poporul său îşi agăţaseră speranţele de ajutorul papei de la Roma şi al cardinalilor săi, al regelui Franţei, al ducilor, conţilor, principilor şi republicilor din Occident, al împăratului Germaniei, al sîrbilor, al ruşilor, al ungurilor şi al altora. Împăratul a aşteptat corăbii de la Veneţia, de la Genova, de la catalani şi din toată Italia. Dar speranţele sale nu s-au împlinit şi a murit, spun ei, aruncîndu-se în propria sabie. Apoi, poetul trece mai departe şi descrie ororile jefuirii turceşti asupra Constantinopolului, după care îi îndeamnă pe cîrmuitorii din Apus, în special pe papă, să vină şi să elibereze nefericita cetate, avertizîndu-i că, dacă întîrzie şi le dau turcilor timp să-şi întărească puterea în Răsărit, atunci şi Apusul va fi înghiţit curînd. Către sfîrşitul poemului, el se adresează nenorocosului împărat Constantin Dragases: „Spune-mi, unde poţi fi găsit? Trăieşti sau ai murit de propria ta spadă? Cuceritorul sultan Mehmed a căutat printre capetele şi trupurile tăiate, dar nu te-a aflat [...]. Sînt unii care spun că eşti ascuns sub atotputernica mînă dreaptă a Domnului. De-ai fi cu adevărat în viaţă şi nu mort!"[1].

Un alt poem anonim care deplînge soarta cetăţii, scris în 1453 sau curînd după aceea, este cunoscut ca *Anakalima* Constantinopolului. Autorul pare să

1. Pseudo-Georgillas, *Threnos*, ed. A. Ellissen, *Analekten*, III, Leipzig, 1857, pp. 106-249; W. Wagner, *Medieval Greek Texts*, Londra, 1876, pp. 141-170; E. Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire*, I, Paris, 1880, pp. 169-202.

fi venit din Cipru şi scrie într-un stil mai popular. El face o relatare dramatică şi plină de culoare a felului în care a murit nenorocitul împărat Constantin, rugîndu-şi oştenii cretani să-i taie capul şi să i-l ducă în Creta, mai bine decît să fie capturat viu de sultanul Mehmed şi de cîinii săi de pradă. Dar poetul nu dă nici o speranţă viitorului cetăţii Constantinopolului, renumită odinioară. Ea a devenit „Tourkopolis". Îngerul a cărui datorie era să străjuiască biserica Sfînta Sofia a plecat, iar tînărul care, după credinţa tuturor, avea să ia asupra sa paza a venit sub chipul fiului, dar nu al întemeietorilor bisericii, ci al Antihristului – Mehmed ; iar îngerii şi sfinţii nu vor mai fi de nici un ajutor[1].

Cronicarul Ducas, relatînd despre căderea Constantinopolului, spune următoarea poveste :

„Şi atunci femeile toate, şi bărbaţi, şi călugări, şi călugăriţe au început să alerge la biserica cea mare şi copiii cei mici şi-i duceau în braţe, bărbaţi şi femei, lăsîndu-şi casele oricui ar vrea să intre. Şi se putea vedea această stradă înţesată de mulţime de oameni. Şi de ce îşi căutau cu toţii scăparea în biserica cea mare ? De mulţi ani s-au tot auzit spusele unor profeţi mincinoşi, cum că oraşul are să fie dat turcilor şi că au să intre înăuntru cu putere şi că bizantinii au să fie bătuţi de ei pînă la Coloana lui Constantin cel Mare. După aceea însă, se va coborî un înger cu sabia în mînă şi va da împărăţia şi sabia unui bărbat necunoscut, ce are să se găsească atunci stînd lîngă coloană, un om simplu de tot şi sărăcăcios, şi-i va spune : «Ţine această sabie şi răzbună poporul Domnului». Atunci turcii vor lua-o înapoi la fugă şi bizantinii îi vor goni, tăindu-i, şi-i vor alunga şi din Constantinopol, şi din apus şi din părţile de răsărit, pînă la graniţele Persiei, într-un loc numit Monodendrion [...]. Acesta era gîndul bizantinilor care le umbla prin cap de mulţi ani, ceea ce s-a făcut acuma, că : «Dacă vom lăsa în urma noastră Coloana Crucii, vom scăpa de urgia ce vine»".

Descriind acelaşi iureş al refugiaţilor către Sfînta Sofia, Chalcocondil spune că profeţia prevestea că turcii aveau să fie opriţi din drum în locul numit Tauros – Forul Taurului sau al lui Teodosius[2].

Potrivit poveştilor din folclorul grec de mai tîrziu, turcii aveau să fie mînaţi spre răsărit, pînă într-un loc numit Mărul Roşu (*Kokkini Milia*) sau Monodendrion,

1. Ἀνακάλημα τῆς Κωνσταντινούπολης, ed. E. Kriaras, Tesalonic, 1965.
2. Doukas, pp. 363-365 ; Chalkokondyles, II, p. 161. Coloana lui Constantin a mai fost cunoscută şi drept Coloana Crucii, după secolul al XII-lea, cînd statuia împăratului a fost înlocuită cu o cruce. R. Janin, *Constantinople byzantine*, ediţia a II-a, Paris, 1964, pp. 77-80.

care se credea că este leagănul lor sau locul de naştere al lui Mahomed*. Legenda „săracului" căruia avea să-i fie încredinţată, într-o bună zi, salvarea poporului creştin şi a cetăţii sale, prin nimicirea „sarazinilor" şi supunerea „neamurilor cu părul blond", derivă dintr-un amalgam de oracole şi profeţii. Aşa-numitele viziuni sau revelaţii ale profetului Daniel par să fi prezis că „împăratul cel sărac", pe nume Ptocholeon, îi va distruge pe ismaeliţi şi-i va goni pînă la Monodendrion. După alte versiuni, „împăratul care fusese socotit mort" se va ridica dintr-un oraş numit Tyrannis sau Tyrannos şi-i va înfrînge pe ismaeliţi într-o mare bătălie, în care „neamurile cu păr blond" vor lupta alături de el, ca aliaţi[1].

Bizantinii care s-au îngrămădit în catedrala Sfînta Sofia, în spatele Coloanei lui Constantin, la 29 mai 1453, au fost crunt înşelaţi în credinţa lor naivă că „împăratul cel sărac" de lîngă Coloană avea să-i salveze. Dar profeţiile rămîn adesea deschise la reinterpretări. Generaţiile de mai tîrziu au ajuns să creadă că cetatea lor avea să fie refăcută şi reînviată de un împărat mort şi cu desăvîrşire uitat**. El avea să se trezească din lungul său somn, ridicînd din nou sceptrul imperiului. Această poveste – din care au existat multe variante – a fost

---

* Pentru legenda Mărului Roşu şi diferitele sale semnificaţii, vezi studiile lui Pál Fodor, „The View of the Turk in Hungary: The Apocalyptic Tradition and the Legend of the Red Apple in Ottoman-Hungarian Context", in *Les traditions apocalyptiques au tournant de la chute de Constantinople*, Actes de la Table Ronde d'Istanbul (13-14 aprilie 1996), Benjamin Lellouch şi Stéphane Yerasimos (eds.), L'Harmattan, Paris-Montréal, 1999, pp. 99-131 ; şi Stéphane Yerasimos, „De l'arbre à la pomme : la généalogie d'un thème apocalyptique", loc.cit., pp. 153-192 (n.tr.).

1. Aceste legende sînt adunate în Politis, *Paradoseis*, II, pp. 658-674. Profeţiile lui Daniel se găsesc la A. Vassiliev, *Anecdota graeco-byzantina*, I, Moscova, 1893, pp. 33-47. Vezi în special Pertusi, „Les «Visiones Danielis»", in *Fine di Bisanzio*, pp. 35-127. Pentru originile textelor profetice, vezi P.J. Alexander, *The Byzantine Apocalyptic Tradition*, Berkeley – Los Angeles – Londra, 1985. Cu privire la versiunea turcească a profeţiei despre Mărul Roşu, vezi Hasluck, *Christianity and Islam*, II, pp. 736-740.

** Acest mit se regăseşte în culturile multor popoare, monarhul adormit putînd fi, în egală măsură, un personaj legendar sau un suveran real. Între „monarhii" care îşi dorm somnul pe o insulă, într-o peşteră sau în propriul mormînt, aşteptînd învierea, se numără Arthur, Siegfried, Carol cel Mare, Frederic Barbarossa, Frederic al II-lea, regele Wenzel al Boemiei, ţarul Alexandru I şi chiar domnul Moldovei, Ştefan cel Mare. Vezi, pentru aceasta, Vasile Lovinescu, „Mitul monarhului ascuns (permanenţă şi ocultare)", in *Idem*, *Monarhul ascuns (permanenţă şi ocultare)*, ediţie îngrijită de Alexandrina Lovinescu şi Petru Bejan, cuvînt înainte de Ştefan S. Gorovei, Iaşi, 1992, pp. 17-48 (n.tr.).

consemnată în versuri şi s-a întemeiat pe aşa-numitele oracole ale lui Leon cel Înţelept[1]. În cîteva dintre versiunile sale, legendarul „sărac" a fost trecut în planul al doilea de către un personaj mai important. Împăratul care trebuia să reînvie era Constantin Paleologul, eroul ultimelor zile ale Constantinopolului creştin, care fusese preschimbat în marmură şi făcut astfel nemuritor. Un înger al Domnului îl salvase cînd era pe punctul de a fi ucis de turci. Îngerul îl atinsese, îl prefăcuse în marmură şi-l ascunsese într-o peşteră subterană, aproape de Poarta de Aur a cetăţii. Acolo, împăratul de marmură doarme şi aşteaptă chemarea îngerului ca să se trezească. Turcii, continuă legenda, ştiu totul despre această minune, dar nu pot găsi peştera. Aşa încît au zidit Poarta de Aur, prin care împăratul avea să vină într-o bună zi pentru a elibera cetatea. Iar cînd Dumnezeu va voi astfel, îngerul se va pogorî, îl va reînsufleţi pe împăratul de marmură şi-i va da înapoi sabia pe care o purtase în luptă, iar el se va întoarce la viaţă, va intra în cetate şi-i va goni pe turci pînă la Mărul Roşu.

Întregul ciclu al învierii, întronării şi victoriilor împăratului adormit este ilustrat în 17 miniaturi din cronica pictorului cretan Gheorghe Klontzas, care datează din 1590. Împăratul este înfăţişat întins în mormîntul său şi păzit de îngeri, înainte de a fi trezit; este înfăţişat apoi încoronat la Sfînta Sofia şi intrînd în palatul din Constantinopol. În continuare, este arătat confruntîndu-se cu turcii în şase bătălii. După aceea este reprezentat rugîndu-se la Cezareea, în Capadocia, mărşăluind spre Palestina, întorcîndu-se în triumf la Constantinopol şi, în cele din urmă, intrînd în Ierusalim. Acolo este arătat încredinţînd Crucea şi coroana sa bisericii Învierii, înainte de a-şi da sufletul lui Dumnezeu, pe Golgota, şi de a fi înmormîntat în aceeaşi biserică la Ierusalim. Dar, pînă la ceasul învierii sale, împăratul de marmură sau adormit stătea culcat, în taină, lîngă Poarta de Aur din Constantinopol, poarta prin care împăraţii din trecut se întorseseră în triumf din bătăliile lor. Faptul că turcii o zidiseră a dat greutate profeţiei: dovedea teama lor că ceva putea fi, totuşi, adevărat. La urma urmei, tradiţia turcească a fost cea care a situat locul morţii lui Constantin la Poarta de Aur[2].

1. Vezi C. Mango, „The Legend of Leo the Wise", *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta*, 6, Belgrad, 1960, pp. 59-93.
2. Klontzas, ed. Paliouras (vezi *supra*, p. 87, nota 4), planşele 324-331, pp. 246-247. Politis, *Paradoseis*, I, p. 22, nr. 33; II, pp. 688-674. N.A. Bees, Περὶ τοῦ ἱστορημένου χρησμολογίου τῆς κρατικῆς βιβλιοθήκης τοῦ Βερολίνου (Codex Graecus fol. 62-297) καὶ τοῦ θρύλου τοῦ „Μαρμαρωμένου βασιλιᾶ", *BNJ*, 13, 1937, pp. 203-244. N.G. Politis, „Croyances populaires sur le rétablissement de la nation hellénique", *La Revue de Grèce*, 1 (1), 1918, pp. 151-170.

În 1625, Sir Thomas Roe, pe atunci ambasador britanic la Poartă, a cerut permisiunea să scoată cîteva dintre vechile statui şi pietre cioplite de deasupra Porţii de Aur, ca să le trimită ducelui de Buckingham, pentru colecţia sa de antichităţi. El a observat că Poarta de Aur era zidită şi că nu fusese deschisă niciodată de cînd „împăraţii greci" pierduseră cetatea. N-a reuşit să urnească pietrele prea mult din loc, din pricina amestecului autorităţilor, precum şi a opoziţiei locale. Turcii din jur manifestau o teamă superstiţioasă faţă de Poarta de Aur şi faţă de tot ce era legat de ea. Interpretul lui Sir Thomas i-a spus că exista o profeţie potrivit căreia statuile erau vrăjite şi, dacă erau date jos, „o mare schimbare avea să se petreacă în acest oraş. A vorbit despre o criptă aflată sub pămînt, ceea ce eu n-am înţeles ; [...] şi este adevărat că, deşi n-am putut căpăta pietrele, aproape că am stîrnit o răzmeriţă în acea parte a oraşului"[1].

În 1717, Lady Mary Wortley Montagu, soţia ambasadorului britanic de atunci la Constantinopol, a relatat o întîmplare ciudată, legată de superstiţia turcilor. Ea privea o mumie egipteană de foarte bună calitate, pe care regele Franţei voise s-o trimită în dar regelui Suediei, Carol al XII-lea. „A plătit un preţ mare pentru ea, scrie Lady Mary, şi turcilor (căci mumia trebuia să treacă prin Istanbul, în călătoria sa) le-a intrat în cap că regele trebuie să fi avut, în mod sigur, un plan important, care se sprijinea pe ea. Ei au socotit că acela era trupul Dumnezeu ştie al cui şi că soarta imperiului lor depindea în chip mistic de păstrarea lui. Cu această ocazie, au fost reamintite unele vechi profeţii şi mumia a fost trimisă la închisoare, la Şapte Turnuri, unde a rămas ferecată de atunci încoace."[2] Pouqueville, călătorul şi consulul francez de mai tîrziu, a auzit această poveste de la un turc şi a înţeles că mumia fusese capturată şi sechestrată de ieniceri la Poarta Edirne. Ei presupuseseră că erau moaştele vreunui sfînt şi le puseseră sub pază, în fortăreaţa de la Şapte Turnuri. Pouqueville însuşi a fost ţinut prizonier acolo, din 1799 pînă în 1801, şi a descoperit locul unde era ascunsă mumia. N-a spus niciodată că turcii ar fi privit-o ca pe un soi de talisman pentru apărarea oraşului lor ; şi a manifestat atît de puţin respect pentru puterile sale supranaturale, încît i-a scos capul, l-a

1. *The Negotiations of Sir Thomas Roe, in his Embassy to the Ottoman Porte from the Year 1621 to 1628 Inclusive*, Londra, 1740, pp. 387, 512.
2. R. Halsband (ed.), *The Complete Letters of Lady Mary Wortley Montagu*, I, Oxford, 1965, pp. 364-365 (iunie 1717) ; F.W. Hasluck, „Constantinopolitana", *Journal of Hellenic Studies*, 43, 1923, pp. 162-167 ; *idem*, *Christianity and Islam*, I, pp. 353-354.

strecurat în buzunar şi l-a luat cu sine[1]. Cu toate acestea, povestea lui Lady Wortley Montagu poate avea ceva substanţă, măcar în sensul că Poarta de Aur din cele Şapte Turnuri ar fi fost bîntuită de trupul legendar al unui împărat salvator care putea, într-o bună zi, să se întoarcă viu şi să provoace oraşului „o mare schimbare".

S-a spus că deşteptarea împăratului adormit avea să fie vestită de mugetul unui bou. Existau însă unele diferenţe de opinii cu privire la numele împăratului. S-a pretins că patriarhul Tarasios, din secolul al IX-lea, ar fi prezis că împăratul care avea să fie trezit din lungul său somn va purta un nume care să înceapă cu „I" şi să se termine cu „S", însemnînd „salvare" – cu alte cuvinte, Ioannes sau Ioan. S-a crezut că Leon cel Înţelept ar fi întocmit o listă a viitorilor împăraţi şi patriarhi. Nici aceasta nu mergea mai departe de un împărat pe nume Ioan, probabil fratele şi predecesorul lui Constantin, Ioan al VIII-lea. Chalcocondil, care era un mare admirator al putinţei lui Leon de a înţelege stelele, spiritele şi puterile lor, spune că Leon nu l-a aşezat pe Constantin printre împăraţi, „ca unul ce este ucis de barbari şi nu moare pe tron". Nu l-a înregistrat nici pe patriarhul Grigorie al III-lea, pentru că acesta îşi abandonase scaunul şi pribegise în Italia[2]. Patriarhul Tarasios, din umbra abia perceptibilă a secolului al IX-lea, pare să fi prevăzut ceea ce Leon cel Înţelept a consemnat şi ceea ce Chalcocondil ştia ca fiind adevărat, anume că Ioan al VIII-lea a fost ultimul dintre împăraţii bizantini încoronaţi cum se cuvine la Constantinopol.

După alte versiuni ale legendei, trupul adormit de la Poarta de Aur, din Cetatea celor Şapte Turnuri, era fie Ioan Paleologul, fie Sfîntul Ioan Evanghelistul care, în tradiţia ortodoxă, era şi autorul Apocalipsei, deci o autoritate fără pereche. S-a spus că ar fi fost un bătrîn cu o lungă barbă albă şi care ţinea în mînă o carte în care însemna toate păcatele turcilor, precum şi pe acelea ale creştinilor. Accesul la Poarta de Aur era strict oprit. Dar cei care ajungeau aproape de bătrîn, indiferent unde, îl puteau auzi mormăind: „Vremea n-a sosit încă. Ceasul n-a bătut. Iertarea păcatelor nu s-a înfăptuit". S-a spus că paznicii turci aprindeau aici o lumînare în fiecare noapte şi acopereau trupul cu o învelitoare, pe care o înnoiau o dată pe an. Oamenii prevesteau că ziua va veni atunci cînd Constantinopolul va fi împresurat şi cucerit de şapte neamuri, care se vor lupta între ele pentru stăpînirea oraşului. Rîuri de sînge vor curge pe străzi şi va fi cel mai mare dezastru de la începutul lumii încoace.

1. F.C.H.L. Pouqueville, *Travels in Greece and Turkey*, ediţia a II-a, Londra, 1820, pp. 256-257.
2. Chalkokondyles, II, p. 169.

Apoi, Ioan cel adormit, evanghelist sau împărat, se va deştepta din lungul său somn şi, stînd în mijlocul oraşului, va striga spre cele şapte neamuri: „Opriţi-vă! Destul sînge a fost vărsat!". Lupta va înceta şi Ioan va domni în glorie, timp de trei zile şi trei nopţi, înainte de a dispărea. Pacea va triumfa apoi în Bizanţ[1].

O poveste asemănătoare, din folclor, cunoscută atît de turci, cît şi de greci, spunea că, începînd din 1453, trei oameni sfinţi dormiseră în cripta moscheii numite Gül Camii, care fusese odinioară biserica Sfînta Teodosia sau Fecioara Trandafirilor. Ei dormeau în picioare şi, dacă vizitatorul era un creştin, îi putea auzi declarînd, cu voce solemnă, că vremea şi ceasul nu sosiseră încă. Păcatele oamenilor nu fuseseră încă iertate. Cei trei oameni sfinţi ţineau registre în care consemnau orice păcat mărunt al creştinilor. O altă credinţă populară, cel puţin din secolul al XVIII-lea, era aceea că „împăratul adormit" stă culcat într-un sicriu, în Sfînta Sofia[2]. Între timp, întregul corpus de literatură profetică bizantină a trecut în rusă. Nestor Iskinder declarase, în veacul al XV-lea, că aproape toate profeţiile lui Methodios din Patara şi ale lui Leon cel Înţelept despre soarta Constantinopolului se împliniseră şi că se va dovedi că dreptatea fusese de partea celor care au aşteptat împlinirea lor[3]. O temă deosebit de scumpă exegeţilor ruşi ai profeţilor a fost aceea a „neamului cu păr blond" care-i va birui pe ismaeliţi şi va lua Cetatea celor Şapte Coline sau Constantinopolul, precum şi stăpînirile sale, luptînd ca aliaţi ai de mult pierdutului împărat creştin. În vechime, seminţiile cu păr blond din profeţii fuseseră identificate cu oamenii din Nord sau normanzii – prin urmare, cu duşmani ai Bizanţului. Dar apoi, pînă în secolul al XVIII-lea, s-a crezut că ele îi întruchipau pe ruşi şi în special pe moscoviţi, pregătiţi şi dornici să lupte pentru restaurarea imperiului ortodox creştin, cu centrul la Constantinopol[4].

Eliberarea oraşului de către o seminţie blondă, cea a ruşilor, părea să fi fost prevestită – dacă nu chiar confirmată – de o inscripţie misterioasă de pe mormîntul lui Constantin cel Mare, publicată pentru prima oară în secolul al XVII-lea. Tîlcuirea înţelesului său a fost pusă pe seama patriarhului Ghenadie Scholarios. Este ciudat însă faptul că ea n-a fost consemnată niciodată înainte şi n-a fost inclusă în colecţiile sintetice ale operelor lui Ghenadie.

1. Carnoy şi Nicolaides, *Folklore de Constantinople*, pp. 79-80; Hasluck, *Christianity and Islam*, I, p. 354.
2. Politis, *Paradoseis*, II, p. 673.
3. Nestor Iskinder, ed. Pertusi, *Caduta*, I, pp. 296-299.
4. Despre seminţiile cu păr blond în literatura profetică greacă, latină şi slavonă, vezi Pertusi, *Fine di Bisanzio*, pp. 40-77; Mango, „Legend of Leo the Wise", pp. 85-86.

De fapt, inscripţia, ca şi interpretarea ei par să fi fost născocite de inventivul Pseudo-Dorotei al Monemvasiei, a cărui cronică în greaca demotică a fost alcătuită în 1570 şi a fost tipărită pentru prima oară la Veneţia, în 1631. A înregistrat un succes imediat şi a ajuns la numeroase ediţii. Au existat şi versiuni slavone, româneşti şi ruseşti. Astfel, literatura profetică bizantină şi-a jucat rolul ei în alimentarea ideii că Moscova era a treia Romă şi că Sfintei Rusii îi revenea misiunea sacră de a-i goni pe turci din Constantinopol[1].

Pseudo-Dorotei a devenit un *best-seller* în greacă şi în alte limbi. Dar încă şi mai populară, în veacul al XVIII-lea, a fost cartea viziunilor şi revelaţiilor care a circulat sub numele lui Agathangelos. S-a spus că ar fi fost alcătuită la Messina, în 1279, că a fost publicată la Milano în 1555 şi tradusă în greacă în 1751, de un arhimandrit grec din Adrianopol. Se numea Theoklitos Polyeides şi este evident că el era, de fapt, autorul textului. În timp ce Imperiul Otoman începea să decadă şi interesul rusesc în Grecia şi în Constantinopol creştea, *Viziunile lui Agathangelos* păreau să arate drumul înainte. Rigas Fereios, autorul primei constituţii pentru o republică a Greciei, neeliberată încă de sub turci, nu era un ţăran uşor de păcălit. Dar şi el îl citise pe Agathangelos şi l-a convins pe un editor din Viena să-l tipărească, în 1790[2]. Chiar şi după războiul grec de independenţă şi eliberarea unei părţi din Grecia, în anii 1820, oracolele şi interpretările lor au rămas în continuare foarte căutate. Una dintre primele cărţi tipărite la Atena, în 1838, a fost o colecţie de profeţii compilate de un oarecare Petros Stephanitzes din Leukas. Ea conţine, printre alte efuziuni oraculare, proorocirile lui Methodios din Patara, inscripţia falsă de pe mormîntul lui Constantin cel Mare, oracolele patriarhului Tarasios şi ale lui Leon cel Înţelept şi *Viziunile lui Agathangelos*. Eruditul dr. Stephanitzes a ajutat la răspîndirea zvonului că eliberarea de sub turci a Greciei continentale şi a insulelor era numai un început. El a produs dovada pentru a demonstra că

1. Despre Pseudo-Dorotei, vezi D.B. Oikonomides, „Χρονογράφου" τοῦ Δωροθέου τὰ λαογραφικά, *Laographia*, 18, 1959, pp. 113-243; 19, 1960, pp. 3-95. B. Knös, *Histoire de la littérature néo-grecque*, Uppsala, 1962, pp. 408-409. Inscripţia născocită de pe mormîntul lui Constantin a fost retipărită mai întîi de Matthaios Tzigalas din Cipru, în Νέα Σύνοψις διαφόρων ἱστοριῶν, Veneţia, 1637, apoi de A. Banduri, *Imperium Orientale sive Antiquitates Constantinopolitanae*, Paris, 1711, I, lib. VII, p. 185.
2. Despre Agathangelos şi Polyeides, vezi Knös, *Histoire*, p. 461; A. Politis, Ἡ προσγραφομένη στὸν Ρήγα πρώτη ἔκδοση τοῦ Ἀγαθαγγέλου, *Laographia*, 7, 1969, pp. 173-192; N. Politis „Croyances populaires", pp. 165-168; D. Doikos, Ὁ Ἀγαθάγγελος ὡς προφητικὸν ἀποκαλυπτικὸν ἔργον καὶ τὸ μήνυμά του, Μνήμη 1821, Tesalonic, 1971, pp. 93-126.

profeţiile despre redobîndirea Constantinopolului trebuiau să se împlinească mai departe[1]. Declaraţiile sale au stimulat periculoasa dorinţă, păstrată atît de politiceni, cît şi de mulţi greci de rînd în tot cursul secolului al XIX-lea, cum că învierea împăratului nemuritor din Constantinopol va vesti restaurarea unui Imperiu Grec avînd drept centru oraşul. Stephanitzes a întreţinut văpaia a ceea ce s-a numit *Megali Idea*, Ideea cea Mare. Cu toate acestea, el nu era deloc un nătărău credul – era un om educat şi un medic calificat, care a ajutat la îngrijirea Lordului Byron în ultimele sale zile la Missolonghi, fiind răsplătit cu sabia lui Byron[2].

Mai tîrziu în veacul al XIX-lea, mitul împăratului adormit a devenit o temă pentru poeţii greci contemporani. Gheorghe Bizyinos (1849-1896) a scris un poem intitulat *Ultimul Paleolog*, care se încheie cu povestea împăratului trezit de un înger, căruia i se redă sabia şi care îi urmăreşte pe turci tot drumul spre Mărul Roşu[3]. În poemul său *Sabia şi coroana*, publicat pentru prima dată în 1854, Gheorghe Zalokostas (1805-1858) prevesteşte ziua în care coroana lui Constantin, luată spre a fi păstrată în siguranţă de Împăratul Cerurilor, va fi înapoiată pentru a fi pusă pe capul unui împărat cu părul blond[4]. Mitul a căpătat noi înţelesuri atunci cînd, din raţiuni foarte bine cunoscute de el însuşi, regele danez al elenilor, Gheorghe I (1863-1913), şi-a botezat fiul şi moştenitorul Constantin. Cititorii lui Agathangelos şi Stephanitzes au fost în culmea fericirii. Călugării de la Muntele Athos s-au dovedit cei mai vizionari dintre ei. Evident, moştenitorul tronului grec era succesor, în linie directă, al primului şi al ultimului dintre împăraţii Bizanţului, Constantin I cel Mare şi Constantin al XI-lea Paleologul. Am văzut cum grecii din Constantinopol i-au dăruit tînărului Constantin ceea ce ei pretindeau a fi sabia ultimului conducător creştin al oraşului lor. Cînd, în 1913, acesta s-a urcat pe tronul Greciei, mulţi dintre supuşi l-au întîmpinat ca pe Constantin al XII-lea. Participarea sa la războaiele balcanice din 1912-1913 şi scoaterea turcilor din Tesalonic au consolidat iluzia că următoarea sa oprire avea să fie Mărul Roşu. Din păcate,

1. P.D. Stephanitzes Leukadios, Σύλλογος διαφόρων προρρήσεων, Atena, A. Angelidou, 1838. Include chiar şi un portret al împăratului adormit, cu un înger ţinîndu-i coroana (p. 143).
2. Despre Stephanitzes, vezi D.A. Lignadis, in Νέον 'Αθηναῖον, 2, 1957, pp. 55-70; Th. Fatouros, in 'Ριζάριος 'Εκκλησιαστικὴ Εχολὴ 1844-1969, Πανηγυρικὸς Τόμος ἐπὶ τῃ 125 ἐτηρίδι αὐτῆς, Atena, 1969, pp. 187-202.
3. Gheorghe Bizyinos, ed. I.M. Panagiotopoulos, Βασικὴ Βιβλιοθήκη, Atena, 1954, pp. 52-55.
4. Gheorghe Th. Zalokostas, Τὰ ἅπαντα, Atena, 1873, pp. 193-207.

primul său ministru, Eleutherios Venizelos, i-a pricinuit necazuri şi a trebuit să abdice înainte de a duce la bun sfîrşit ceea ce mulţi au crezut că era misiunea sa cea sfîntă[1].

În cele din urmă, balonul Ideii celei Mari a fost spart de eşecul catastrofal al invaziei greceşti în Asia Mică, din 1922. În acelaşi an, Constantin al elenilor a fost silit să abdice pentru a doua oară. Iluzia împăratului adormit a fost înmormîntată. Dar mitul însuşi trăieşte, ca o legendă inofensivă sau ca o poveste. Probabil că cea mai poetică evocare a lui, în literatura greacă modernă, îi aparţine lui Kostis Palamas (1859-1943), în lungul său poem intitulat *Flautul regelui*, publicat pentru prima dată în 1910:

„Rege mă voi scula din al meu somn de marmură
Şi din al meu tainic mormînt afară voi ieşi
Ca Poarta de Aur cea zidită larg să deschid;
Şi-nvingător peste califi şi ţari, îi voi goni
Dincolo de Mărul Roşu şi îmi voi căuta
Împăcarea osemintelor mele bătrîne"[2].

Ultima versiune a legendei a pătruns într-un cîntec bine cunoscut din anii 1970, intitulat pur şi simplu *Împăratul de marmură*:

„Am trimis două păsări la Mărul Roşu din legende.
Una a fost ucisă, cealaltă rănită şi n-au mai venit.
De împăratul de marmură nu-i nici cuvînt, nici vorbă.
Dar bunicile cîntă copiilor poveşti despre el.
Am trimis două păsări la Mărul Roşu, doi lăstuni.
Dar au rămas acolo şi s-au preschimbat în vis..."[3].

1. Vezi, de exemplu, G.B. Tzokopoulos, 'Ο Βασιλεὺς Κωνσταντίνος ΙΒ', ed. E. Papapavlou, Atena, f.a.; E. Driault, *Constantin XII. Le héro et martyr basileus*, Paris, 1936.
2. *Kostes Palamas, The King's Flute*, text în limba greacă şi traducere în limba engleză de T.P. Ştefanides şi G.C. Katsimbalis, Atena, 1982, cîntul XI, pp. 320-321. Am modificat uşor traducerea.
3. Versurile şi muzica în P. Bien, J. Rassias, C. Yiannakou-Bien şi C. Alexiou, *Demotic Greek*, II: 'Ο 'Ιπτάμενος Θάλαμος, University Press of New England, Hanovra şi Londra, 1982, pp. 81-83.

Capitolul 7

Jăraticul care se stinge

Întemeietorul dinastiei Paleologilor, împăratul Mihail al VIII-lea, murise condamnat ca eretic şi trădător de Biserica şi poporul său, pentru că îi forţase la unire cu Biserica Romei. I-au refuzat funeraliile fastuoase, cuvenite unui împărat ortodox. În ochii Bisericii Ortodoxe, urmaşul său, Constantin Paleologul, indiferent care vor fi fost adevăratele împrejurări ale morţii sale, murise ca un erou. Dar nu există nici o dovadă că el ar fi refuzat vreodată să recunoască unirea de la Florenţa. Şi el murise tot în comuniune cu Biserica Romei, un *catholicus zelator*, cum l-a numit un poet german din veacul al XV-lea[1]. În timpul vieţii sale, mulţi îl acuzaseră de erezie şi trădarea credinţei. Moartea l-a aşezat în rîndul sfinţilor. Patriarhul Ghenadie a tăcut molcom. Cu siguranţă, el n-ar fi încuviinţat niciodată sanctificarea împăratului, iar despre problema înmormîntării creştineşti nici nu a fost vorba. Însă supuşii de odinioară ai lui Constantin, creştinii ortodocşi, l-au cinstit ca pe un martir. Au uitat sau au ignorat faptul că murise în erezie, el devenind – ca împărat adormit prefăcut în marmură, care aştepta să-i vină vremea – simbolul invizibil al credinţei ortodoxe încă vii. S-au spus poveşti şi despre preotul care, într-o bună zi, avea să se întoarcă pentru a isprăvi, la Sfînta Sofia, liturghia întreruptă atît de sălbatic în dimineaţa zilei de 29 mai 1453. Dispăruse într-un zid al bisericii – dar nici el nu era mort, ci adormit, aşteptînd să-i vină ceasul[2].

Turcii se temeau oarecum că acest lucru ar putea fi adevărat, aşa cum se temeau şi de misterioasa prezenţă din apropierea Porţii de Aur. S-a spus că undeva, foarte sus, într-un zid al Sfintei Sofia, ar fi fost o uşă încuiată. Sultanul Mehmed ar fi poruncit să fie deschisă cu forţa. Dar priceperea şi

1. Anonimo tedesco, *Carmen de desolacione civitatis Constantinopolitanae*, ed. Pertusi-Carile, *Testi*, p. 254.
2. Politis, *Paradoseis*, I, p. 23; II, pp. 678-679.

eforturile tuturor lăcătuşilor şi zidarilor din oraş n-au putut-o urni. Pentru că era voia lui Dumnezeu ca ea să stea închisă pînă la vremea cînd oraşul avea să fie din nou creştin. Atunci uşa se va deschide singură şi preotul va ieşi afară să-şi continue liturghia. O altă poveste spunea că uşa ar fi fost făcută din aur şi, cîndva, la o vreme de nevoi financiare, cîrmuitorii turci ar fi decis s-o scoată şi s-o topească, înlocuind-o cu o copie din bronz. Pentru această treabă au angajat un meşter englez. El a fost însă foarte încurcat, pentru că, „deşi englez, era creştin". L-a informat despre această chestiune pe ambasadorul său din Constantinopol, care, cu prudenţă, a sfătuit autorităţile turceşti să lase uşa în pace. Din fericire pentru turci, i-au urmat sfatul[1].

Dar pentru Mehmed, sultanul cuceritor, o îngrijorare mai întemeiată şi mai grabnică era aceea că un pretendent oarecare la tronul bizantin ar fi putut găsi însoţitori, pricinuind neplăceri. Constantin Paleologul nu avea urmaşi direcţi. Totuşi, sultanul a luat măsuri ca toţi ceilalţi membri masculini ai familiei să fie supravegheaţi cu grijă sau eliminaţi. Mai existau şi membri supravieţuitori ai familiei Cantacuzino care-şi susţineau descendenţa din împăratul Ioan al VI-lea, ce ocupase tronul bizantin la mijlocul secolului al XIV-lea. Cantacuzinii au fost adunaţi treptat şi lichidaţi. În 1477, mulţi dintre ei, aduşi la Constantinopol, au fost tăiaţi în cursul unei execuţii în masă[2]. Dar o parte a aristocraţiei imperiale izbutise să scape din ghearele turcilor, în 1453. S-a păstrat o listă de pasageri de pe o corabie genoveză care a plecat, la 29 mai, plină cu refugiaţi. Conţine numele a şase membri ai familiei Paleolog, a doi Cantacuzini, a doi Lascarizi, a doi Comneni, a doi din familia Notaras şi a multora cu naştere mai puţin aleasă. Căpitanul corăbiei, Zorzi Doria, i-a dus pe unii dintre ei la Chios, pe alţii în Creta veneţiană, de unde au apucat-o, separat, spre Morea, Corfu sau Italia[3].

Cei care au scăpat în Italia sau în Apus nu mai puteau fi ajunşi de către sultan. Dar fraţii lui Constantin rămăseseră în Morea. Pentru sultan, reprezentau mai mult o pacoste şi prea puţin o ameninţare. Li s-a îngăduit să se joace de-a despoţii. Ei s-ar fi putut gîndi să facă din despotat un punct de regrupare a forţelor, în scopul creării unui Imperiu Bizantin în exil. Dar Dimitrie şi Toma nu fuseseră niciodată în stare să conlucreze şi acum erau mult mai absorbiţi de lupta dintre ei decît de continuarea confruntării cu

1. Carnoy şi Nicolaides, *Folklore de Constantinople*, pp. 34-35 ; Politis, *Paradoseis*, II, p. 679.
2. Nicol, *Byzantine Family of Kantakouzenos*, pp. 226-228.
3. *Ibidem*, p. 194 ; A.E. Vakalopoulos, *Origins of the Greek Nation, 1204-1461*, New Brunswick, New Jersey, 1970, pp. 201-202.

turcii. În 1452, cînd asediul Constantinopolului era pe cale să înceapă, Constantin trimisese un mesaj urgent în Morea, pentru ca unul dintre fraţi să vină şi să ajute la apărarea cetăţii. Ca să prevină acest lucru, sultanul i-a poruncit comandantului său militar, Turahan, să invadeze şi să devasteze încă o dată Morea[1]. De îndată ce turcii şi-au îndeplinit fatala misiune şi au plecat, a izbucnit o revoltă împotriva lui Dimitrie şi a lui Toma, stîrnită şi condusă de imigranţii albanezi din Morea, care încurajaseră abuzurile multora dintre stăpînii greci de pămînt din zonă. L-au desemnat conducător al lor pe un oarecare Manuel Cantacuzino, fiul acelui Gheorghe Paleologul Cantacuzino care-l slujise pe Constantin mai demult şi pe care Ciriaco d'Ancona îl întîlnise la Kalavryta. Albanezii l-au numit Ghin Cantacuzino. Revolta a avut un succes restrîns. Sultanul n-a fost încîntat să lase Morea sub control albanez. Deşi lipsiţi de putere şi artăgoşi, despoţii Dimitrie şi Toma erau totuşi răspunzători în faţa lui. În decembrie 1453, sultanul a trimis o altă oaste în Grecia, ca să restabilească ordinea. Dar rebeliunea n-a fost zdrobită înainte de luna octombrie a anului următor, cînd bătrînul Turahan şi-a condus propriile trupe la faţa locului. Curajoşii despoţi îi rugaseră pe turci să-i ajute a-şi susţine propria autoritate. „Pseudo-despotul" Manuel Cantacuzino a fost înlăturat. Iar sultanul le-a cerut lui Dimitrie şi Toma, ca răsplată, un tribut substanţial în bani[2].

Părea că nimic nu putea împiedica alunecarea spre anarhie în Morea şi că nimic nu-i putea determina pe fraţii lui Constantin să cadă de acord în privinţa politicii lor şi să-şi unească forţele. Toma păstra speranţa naivă că papa şi cîrmuitorii creştini din Apus mai puteau încă lansa o cruciadă pentru salvarea Greciei. Dimitrie, care nu sperase niciodată nimic din partea creştinătăţii apusene, se vădea mai realist crezînd că era mai bine să-i împace pe stăpînii turci. Nici unul nu putea găsi banii cu care să-i plătească sultanului tributul. Într-un sfîrşit, Mehmed şi-a pierdut răbdarea cu amîndoi. În mai 1458, şi-a adus propria armată de la Adrianopol. Atena cedase deja în faţa turcilor, cu doi ani înainte. Zidul Hexamilion era o movilă de ruine. Singura rezistenţă serioasă în faţa invaziei sultanului a venit din partea Corintului, aflat în jurisdicţia despotului Dimitrie. Mehmed şi-a lăsat tunarii să împresoare şi să bombardeze Acrocorintul, în vreme ce el şi-a îndreptat restul oştirii spre sud, ca să cucerească şi să distrugă partea lui Toma din Morea. Au mers pînă la Tripolis şi apoi spre Patras, care s-a predat. De acolo, s-au întors de-a lungul coastei în Corint, acceptînd sau forţînd supunerea fiecărui oraş aflat în calea

1. Vezi *supra*, capitolul 4, p. 71.
2. Nicol, *Byzantine Family of Kantakouzenos*, nr. 67, 83; Babinger, *Mehmed the Conqueror*, pp. 125-126.

lor. În august 1458, apărătorii Acrocorintului au fost în cele din urmă convinşi să depună armele.

Termenii impuşi de sultan reduceau despotatul bizantin al Moreii, ultima rămăşiţă a imperiului lui Constantin, la o părticică din întinderea lui de altădată. Corintul, Patrasul şi partea de nord-vest a peninsulei erau acum sub autoritate turcească directă. Umur, fiul lui Turahan, a fost numit guvernator. Lui Dimitrie şi lui Toma li s-a îngăduit, cu bunăvoinţă, să păstreze Mistra şi restul Moreii, în schimbul plăţii tributului anual către sultan, urmînd ca ei să-şi împartă teritoriul şi responsabilităţile cum ar fi crezut mai bine. Sultanul trebuie să fi bănuit că cei doi fraţi, care înainte vreme socotiseră dificil traiul în pace, aveau să-l socotească imposibil acum, cînd fuseseră azvîrliţi, împreună, într-un teritoriu mult mai restrîns. Bănuielile i-au fost confirmate curînd. Toma şi Dimitrie au început să se certe aproape imediat după plecarea sultanului. Toma l-a implorat din nou pe papă să trimită întăriri. Dimitrie l-a rugat pe sultan să-l ajute împotriva fratelui său. Nici unul nu avea un control efectiv asupra poporului pe care se presupunea că-l cîrmuieşte. Stăpînii locali erau liberi să se lase în voia vrajbei şi anarhiei pe care le preferaseră dintotdeauna[1].

Poate că sultanul va fi fost un pic îngrijorat că noul papă, Pius al II-lea, fostul Aeneas Sylvius, ar fi putut răspunde la chemarea despotului Toma şi la îndemnurile constante ale cardinalului Bessarion, organizînd o cruciadă pentru salvarea Moreii. Fără îndoială, a auzit că papa convocase un conciliu la Mantova, în 1459, şi că-l trimisese pe Bessarion, împreună cu alţi nunţii papali, să propovăduiască cruciada în Germania şi în alte părţi. Răspunsul concret a fost neînsemnat. Dar, cu siguranţă, sultanul a avut ştire că papa angajase un detaşament de 300 de soldaţi pentru a merge în ajutorul lui Toma, că aceştia părăsiseră Ancona, că ajunseseră în Morea şi că tocmai se întîlniseră cu trupele lui Toma, urmînd să atace Patrasul. Atacul a eşuat, deşi Toma a reuşit să recupereze Kalavryta de la turci. N-a fost o cruciadă în adevăratul înţeles al cuvîntului. Mercenarii din Italia şi-au pierdut curînd interesul şi au început să se întoarcă spre casă, iar Toma s-a luat din nou la ceartă cu Dimitrie. Visurile papei Pius al II-lea şi înaltele speranţe ale lui Bessarion pentru eliberarea teritoriului pe care el îl cunoştea atît de bine au fost risipite şi uitate în altă rundă de lupte între fraţii ultimului împărat Constantin. Către sfîrşitul anului 1459, mitropolitul de Lacedemonia, acţionînd la porunca sultanului, i-a împăcat şi i-a pus să jure că vor respecta pacea. După cîteva săptămîni erau din nou în război[2].

1. Zakythinos, *Despotat*, I, pp. 256-260.
2. *Ibidem*, pp. 262-266.

Sultanul ajunsese la capătul răbdării. Avea alte probleme, mai urgente, de care să se ocupe, în Balcani şi în Asia Mică. Dar venise vremea să facă ordine în haosul din Grecia, să pună capăt pretenţiei că Morea era guvernată, ca un stat vasal otomanilor, de cei doi despoţi supravieţuitori ai Imperiului Bizantin. Cucerirea şi anexarea erau singurele soluţii. În aprilie 1460, Mehmed a strîns o oaste şi a condus-o el însuşi, întîi spre Corint, apoi, pe lîngă ruinele de la Argos, spre Mistra. Despotul Dimitrie s-a predat fără luptă. Îşi trimisese deja familia, în siguranţă, pe stînca inexpugnabilă a Monemvasiei. La 29 mai 1460, după şapte ani de la căderea Constantinopolului, oraşul Mistra a trecut în mîinile turcilor. A fost bine că Sparta bizantină, subiectul atîtor pledoarii ale lui Bessarion şi ale dascălului său, Plethon, a cedat atît de uşor. Căci altminteri ar fi fost redusă la „pămîntul fără valoare" al Spartei antice a lui Ovidiu, iar bisericile, palatele, bibliotecile şi operele sale de artă ar fi fost risipite de turcii răzbunători. Fiindcă, potrivit legii islamului, oraşele care rezistau trebuiau prădate şi distruse. Aceasta fusese soarta Constantinopolului, precum şi a cîtorva locuri din Morea care cutezaseră să se împotrivească. Bărbaţii lor fuseseră măcelăriţi, iar femeile şi copiii – luaţi prizonieri. Oştenii sultanului au avut poruncă să terorizeze populaţia. Refugiaţii au luat-o spre sud, către porturile veneţiene de la Coron şi Modon. Ultimul apărător cunoscut al cauzei pierdute a despotatului de Morea a fost un membru – altminteri obscur – al familiei Paleologilor, pe nume Constantin Graitzas, care a rezistat la Salmenikon, lîngă Patras, pînă în iulie 1461[1].

Pînă atunci, adevăraţii Paleologi, fraţii ultimului împărat Constantin, îşi abandonaseră demnităţile. Despotul Toma şi familia lui se refugiaseră la Modon, de unde au fugit, în iulie 1460, spre Corfu, sub protecţie veneţiană. Alături de ei se afla credinciosul Gheorghe Sphrantzes, care a murit ca monah, în Corfu, prin 1478. În noiembrie, Toma a plecat la Roma, foarte încrezător că va provoca o cruciadă pentru repunerea sa în drepturi. Avea cu el, ca dar pentru papă, capul Apostolului Andrei, pe care-l adusese din Patras. Papa Pius al II-lea, un romantic pînă la sfîrşit, i-a făcut lui Toma o primire călduroasă la Roma, în martie 1462. Moaştele apostolice au fost predate de Bessarion, scena dăruirii lor fiind pictată, mai tîrziu, pe mormîntul papei, în biserica Sant' Andrea della Valle. Toma a fost răsplătit cu onoruri şi pensii de papă şi cardinalii săi. Pînă cînd a murit, în mai 1465, şi-a pledat în permanenţă

1. *Ibidem*, pp. 266-274; Vakalopoulos, *Origins of the Greek Nation*, pp. 211-216; Babinger, *Mehmed the Conqueror*, pp. 175-177. Despre Constantin Graitzas, vezi *PLP*, IX, nr. 21497.

cauza în Italia[1]. Fratele său, Dimitrie, n-a avut scăpare după capitularea Mistrei. A fost făcut prizonier, chiar dacă unul privilegiat. Sultanul l-a tratat cu bunăvoinţă şi i-a promis o moşie în Tracia. Dar a fost silit să-şi cheme soţia şi fiica din refugiul de la Monemvasia şi să le cedeze poftelor sultanului. Pentru o vreme, Dimitrie a trăit în tihnă la Adrianopol, trăgîndu-şi cîştigul cuvenit din insulele Imbros şi Lemnos, Samothrace şi Thasos, din care îi fuseseră acordate părţi. Dar, prin 1467, a pierdut favoarea sultanului. A fost deposedat de averi şi trimis în dizgraţie, la Didymotika. A murit ca monah, în 1470; cu el s-a stins această linie. Singura lui fiică, Elena, murise deja, iar soţia sa, Teodora, i-a supravieţuit numai cîteva săptămîni[2].

Cu toate acestea, casa imperială a Paleologilor nu se stinsese încă. Fratele lui Constantin, Toma, a murit în 1465. Dar linia lui a fost continuată în exil, prin trei dintre cei patru copii pe care i-i dăruise soţia sa, Caterina. Caterina fusese o fiică a principelui genovez Centurione Zaccaria; murise şi fusese înmormîntată în Corfu, în august 1462. Cea mai mare dintre fiicele sale, Elena Paleologhina, se căsătorise cu Lazar, al treilea fiu al despotului sîrb Gheorghe Brancovici. Aceasta a părăsit Morea şi s-a stabilit la Smederevo, marea fortăreaţă pe care socrul său o construise pe Dunăre. Lazar avea o fire dezgustătoare. Cînd a murit, în ianuarie 1458, a lăsat-o pe Elena cu trei fiice de care să se îngrijească. În anul următor, sultanul Mehmed a cucerit Smederevo şi a pus capăt despotatului Serbiei. I-a îngăduit văduvei Elena să părăsească ţara; după ceva timp petrecut la Ragusa, ea s-a mutat la Corfu, ca să se alăture mamei sale. A murit pe insula Santa Mavra sau Leukas, în noiembrie 1473, ca monahie. Nu a avut fii care să ducă mai departe numele Paleologilor[3].

Fiica cea mai mică a lui Toma şi a Caterinei a fost Zoe*. Pe cînd avea 16 ani, papa Sixt al IV-lea i-a aranjat căsătoria cu Ivan al III-lea, mare cneaz al Moscovei,

1. Despre ultimii ani ai lui Toma Paleologul, vezi *PLP*, IX, nr. 21470; Zakythinos, *Despotat*, I, pp. 287-290; Runciman, *Fall of Constantinople*, pp. 182-184; Setton, *Papacy and the Levant*, II, pp. 228-230. Festivităţile legate de oferirea moaştelor Sfîntului Andrei au fost descrise chiar de papa Pius al II-lea. *Memoirs of a Renaissance Pope. The Commentaries of Pius II*, traducere de Florence A. Gragg, ed. Leona Gabel, Londra, 1960, cartea a VIII-a, pp. 241-259. În septembrie 1964, într-un gest de prietenie ecumenică, papa Paul al VI-lea a restituit capul Sfîntului Andrei bisericii din Patras.
2. Zakythinos, *Despotat*, I, pp. 285-287; Runciman, *Fall of Constantinople*, pp. 181-182; *PLP*, IX, nr. 21454.
3. Nicol, *Byzantine Family of Kantakouzenos*, nr. 96; *PLP*, IX, nr. 21364.

* Fiul dintr-o altă căsătorie al lui Ivan al III-lea, Ivan cel Tînăr, a fost căsătorit cu fiica lui Ştefan cel Mare, domniţa Olena (Elena). Au avut împreună un fiu, pe

în speranţa convertirii ruşilor la catolicism. Papa s-a îngrijit de zestrea ei şi i-a celebrat logodna cu Ivan, la Roma, în 1472. Dar cununia a fost oficiată la Moscova, potrivit ritualului ortodox al strămoşilor. Ruşii au numit-o Sofia; această unire între „noul Constantin al Moscovei", cum îi plăcea lui Ivan să fie cunoscut, şi nepoata ultimului împărat bizantin dădea substanţă fanteziei deja crescînde că Moscova era „A Treia Romă". Zoe a avut patru fii, care au moştenit, prin intermediul ei, stema cu vulturul bicefal, dar nu şi numele Paleolog care o însoţea. Ivan al IV-lea cel Groaznic a fost nepotul ei[1].

Cei doi fii supravieţuitori ai despotului Toma au fost Andrei, născut în 1453, şi Manuel, născut în 1455. Au crescut în Italia, sub ochiul vigilent al cardinalului Bessarion. Acesta aştepta lucruri mari de la ei şi le-a alcătuit mici tratate de învăţături, pe care să le deprindă pe de rost. După ce tatăl lor a murit, în 1465, papa Pius al II-lea le-a asigurat pensii, dar urmaşul său, Sixt al IV-lea, n-a mai fost la fel de generos. Manuel a părăsit Roma prin 1476 şi s-a pus la dispoziţia sultanului Mehmed, care i-a dat o moşie şi i-a asigurat un venit. S-a căsătorit şi a avut doi fii, pe Ioan, care a murit tînăr, şi pe Andrei, care a devenit musulman[2]. Primul fiu al lui Toma, Andrei Paleologul, fiind cel mai mare nepot al ultimului împărat Constantin, a fost îndeobşte socotit – nu în ultimul rînd de Bessarion – moştenitor legitim nu numai al tronului bizantin, dar şi al despotatului de Morea. Papa l-a învestit cu rangul şi titlul de despot, iar el şi-a luat titlul de *imperator Constantinopolitanus*. Andrei s-a dovedit a fi o deziluzie. După moartea lui Bessarion, în 1472, n-a mai fost cine să-i reamintească de responsabilităţile pe care le avea. S-a căsătorit cu o

Dimitrie. Despre relaţiile dintre Zoe-Sofia şi Olena, vezi studiul clasic al lui Alexandru Papadopol-Calimah, „Sofia Paleolog, nepoata împăratului Constantin XII Paleolog şi domniţa Olena, fiica domnului Moldovei Ştefan cel Mare, 1472-1509", *Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice*, seria II, tomul XVII, 1895. Despre apartenenţa domniţei Olena la secta „iudaizanţilor" – care a dus, în cele din urmă, la dezmoştenirea fiului ei, Dimitrie, precum şi la întemniţarea şi moartea amîndurora –, vezi George Vernadsky, „The Heresy of the Judaizers and the Policies of Ivan III of Moscow", *Speculum*, VIII, 1933, pp. 436-454 (n.tr.).

1. G. Vernadsky, *A History of Russia*, IV, New Haven şi Londra, 1959, pp. 17-26; Setton, *Papacy and the Levant*, II, pp. 318-320.
2. Despre Manuel, vezi Zakythinos, *Despotat*, I, pp. 291-292. Identificarea fiului său, Andrei, cu ostaşul Mesih paşa, care a luat parte la nereuşitul atac turcesc asupra Rodosului, din 1480, este greşită. Tatăl lui Mesih paşa a fost Toma Paleologul Gidos. M.L. Bierbrier, „Modern descendants of Byzantine Families", *Genealogists' Magazine*, 20 (3), 1980, p. 93; *PLP*, IX, nr. 21472.

femeie de stradă din Roma, pe nume Caterina. După acest gest, papa a refuzat să-l mai sprijine un timp, iar el s-a dus în două rînduri să stea cu sora sa, Zoe-Sofia, la Moscova. Întors la Roma, după 1490, l-a convins pe papă să sprijine finanţarea unei expediţii de recucerire a Moreii de la turci. Banii au fost găsiţi şi cheltuiţi, dar din expediţie n-a ieşit nimic. Apoi Andrei a căutat protecţia şi sprijinul regelui Carol al VIII-lea al Franţei – şi, în 1494, cînd i-a vizitat curtea, i-a cedat acestuia titlul şi toate drepturile sale la tronul bizantin. Pentru el şi-a păstrat doar titlul de despot al Moreii. Cînd Carol al VIII-lea a murit, în 1498, Andrei a rămas fără protector şi aproape lefter. În aprilie 1502, chiar înainte de a muri, a făcut un testament prin care-şi lăsa toate titlurile lui Ferdinand de Aragon şi Isabelei de Castilia. În luna iunie a aceluiaşi an, a murit sărac. Văduva sa a trebuit să ceară bani papei ca să plătească funeraliile soţului ei. Unii spun că a murit fără copii ; alţii, că a avut un fiu pe nume Constantin, angajat în 1508 drept comandant al gărzii papale. Documente ruseşti îi atribuie lui Andrei o fiică, pe nume Maria, necunoscută izvoarelor apusene, pentru care mătuşa sa, Zoe-Sofia, a aranjat o căsătorie cu cneazul Vasili Mihailovici de Vereia[1].

Aşadar, pînă la începutul secolului al XVI-lea, linia masculină a casei Paleologilor – descendenţii colaterali ai ultimului împărat creştin, Constantin – s-a stins. Acest fapt demonstrabil nu i-a împiedicat niciodată pe pretendenţii la titlul imperial bizantin să apară în diferite părţi ale Europei, pînă în zilele noastre. Familia Paleologilor a fost întinsă chiar şi în perioada bizantină, dar nu toţi cei care au purtat acest nume erau înrudiţi cu linia imperială. Totuşi, tentaţia printre Paleologii de mai tîrziu de a descoperi sau fabrica o legătură cu ultimii împăraţi ai romanilor a fost, adesea, irezistibilă. Un refugiat nevoiaş din ruinele Bizanţului putea să profite de pe urma numelui Paleologilor şi să dobîndească onorabilitate, dacă nu chiar şi o pensie de la un principe, un papă sau un cardinal. Mulţi dintre aceştia s-au stabilit în nordul Italiei, la Veneţia, la Pesaro sau Viterbo. În secolele al XV-lea şi al XVI-lea, numeroşi Paleologi se găseau în slujba Veneţiei, ca *stradioti* sau cavalerişti cu arme uşoare. Documentele veneţiene se referă adeseori la „aprigul" lor curaj, pus în slujba Serenissimei. Teodor Paleologul – a cărui carieră este bine documentată şi care a murit în 1532 – venea probabil de la Mistra. Alţii au fost Ioan (la sfîrşitul secolului al XV-lea), Annibale şi fiul său Leziniano (pe la 1586) şi Andrei Paleologul Graitzas (pe la 1460), din care pretind că descind unii

1. Despre Andrei, vezi Zakythinos, *Despotat*, I, pp. 292-295 ; Runciman, *Fall of Constantinople*, pp. 183-184 ; Vernadsky, *History of Russia*, IV, pp. 122-130 ; *PLP*, IX, nr. 21426.

dintre Paleologii din Atena, încă surprinzător de numeroşi[1]. La începutul veacului al XVI-lea, un Lucio sau Livio Andronico Paleologo trăia la San Elpidio a Mare, lîngă Pesaro. Mai tîrziu, în acelaşi secol, teologul Iacob Palaeologus din Chios, care a devenit călugăr dominican la Roma şi a călătorit peste tot prin Europa, se mîndrea cu obîrşia sa imperială şi pretindea că este un nepot al lui Andrei. Teologia l-a tras în apele adînci ale luteranismului, şi Iacob a fost ars ca eretic, din ordinul papei Grigorie al XIII-lea, în 1585. Printre copiii săi se număra un fiu pe nume Teodor, despre care se ştie că a locuit la Praga, în 1603. Contemporan cu Iacob a fost un Panait sau Panagiotes Palaeologus, care trăia la Viena. Adus în faţa tribunalului pentru o acuzaţie de crimă, el s-a prezentat drept un Paleolog autentic şi „adevărat prinţ al Lacedemoniei". Cu toate acestea, nu a fost condamnat ca escroc şi falsificator[2].

S-a considerat că oraşul Viterbo ar fi avut o legătură specială cu familia Paleologilor. Acest lucru a fost născocit prin înşelătoarea echivalenţă etimologică dintre latinescul *Vetus verbum* (= Viterbo) şi grecescul *Palaios logos*, socotită una dintre diversele dovezi, nu mai puţin dubioasă, că familia Paleologilor îşi avea rădăcinile în acel oraş. Aceasta dădea ceva onorabilitate strămoşească acelor Paleologi – altminteri obscuri – care s-au pomenit aruncaţi pe ţărmurile din nordul Italiei, în Evul Mediu tîrziu. Un număr remarcabil de documente şi inscripţii, care zăcuseră liniştite şi neluate în seamă de secole, au ieşit la lumină, în chip providenţial, în sprijinul pretenţiilor genealogice[3]. Oricum, a existat o ramură mai veche a familiei în nordul Italiei. Ea cobora din fiii împăratului Andronic al II-lea Paleologul şi ai soţiei sale de-a doua, Iolanda-Irina de Montferrat. Ca să-i facă în ciudă soţului ei, Iolanda şi-a învestit fiul

1. C.N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce*, VII-IX : *Documenta feudatorios Graecos, strathiotas dictos, illustrantia*, Paris, 1888-1890. Marianna Kolybas, Θεόδωρος Παλαιολόγος, *Thesaurismata*, 10, 1973, pp. 138-162. Despre Graitzas şi Paleologii din Atena, vezi D.G. Kambouroglou, Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων, III, Atena, 1892, pp. 251-256. A.Th. Papadopulos, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen*, München, 1938, nr. 180-182.
2. R. Dostálová-Jeništová, „Jakob Palaeologus", *Byzantinische Beiträge*, ed. J. Irmscher, Berlin, 1964, pp. 153-175 ; P. Mallat, „Byzantinische «Kaiserenkel» in Wien", *Adler. Zeitschrift für Genealogie und Heraldik*, II, 1982, pp. 279-281.
3. Viterbo a fost prezentat drept leagăn al Paleologilor de Martin Crusius, *Turco-Graecia*, Lib. III, p. 344, în 1584. Vezi J.-F. Vannier, „Les premiers Paléologues. Étude généalogique et prosopographique", in J.-C. Cheynet şi J.-F. Vannier, *Études prosopographiques*, Paris, 1986, pp. 123-187, în special pp. 129-131 ; A. Guillou, „Faux byzantins des archives italiennes", *Studi in onore di Riccardo Filangieri*, I, Neapole, 1960, pp. 130-143.

cel mai mare, Teodor, cu titlul ereditar de marchiz de Montferrat, în 1306, şi l-a instalat în Lombardia, cu o soţie genoveză. Linia lor s-a stins în 1533, prin moartea lui Giangiorgio, care n-a avut urmaşi legitimi. Totuşi, numele Momferrato-Paleologo pare să fi dăinuit în insula grecească Cefalonia pînă în secolul al XVII-lea. Dar cei care l-au deţinut n-au putut proba nici o legătură cu familia ultimului împărat bizantin[1].

Pe de altă parte, Paleologii din insula Syros pretindeau că descind dintr-un fiu al lui Andronic Paleologul, despot al Tesalonicului, care a murit la Constantinopol în 1429 şi în seama căruia fuseseră puşi cel puţin doi copii. O altă ramură a familiei îşi urmărea ascendenţa pînă la împăratul Manuel al II-lea, prin fiul său Teodor, despot al Moreii şi frate al ultimului împărat Constantin. Se spune că Teodor ar fi avut un fiu, altminteri neatestat, pe nume Emanuel Petru. S-a afirmat uneori că Paleologii din Malta şi din Franţa erau descendenţii lui. Unul dintre aceştia a fost diplomatul şi autorul francez Maurice Paléologue*, care a murit în 1944 şi care era foarte mîndru de sîngele său imperial, cu toate că, de fapt, strămoşii lui erau români[2]. Ramura românească a familiei îşi are obîrşia în secolul al XVIII-lea, cînd turcii au încredinţat principatele Moldovei şi Valahiei unor principi de neam grec. Ei erau aleşi din bogata şi influenta comunitate de negustori greci, adunată în

1. A.E. Laiou, „A Byzantine Prince Latinized: Theodore Palaeologus, Marquis of Montferrat", *B*, 38, 1968, pp. 386-410. *PLP*, IX, nr. 21465. P. Mallat, „Die Palaiologen nach 1453", *Akten XVI Internationaler Byzantinistenkongresses* (= *JÖB*, 32, 6), Viena, 1982, pp. 9-18. M.-D. Sturdza, „Paléologue de Montferrat", in *Dictionnaire historique et généalogique des grandes familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople*, Paris, 1983, pp. 543-546.

* Despre Maurice Paléologue: Lucia A. Popovici, „Cine a fost diplomatul şi scriitorul francez Maurice Paléologue?", *Cuvîntul*, octombrie-decembrie 1966, pp. 3-4 (n.tr.).

2. Despre Andronic Paleologul şi aşa-zişii săi urmaşi, vezi *PLP*, IX, nr. 21427; A. Sideras, „Neue Quellen zu Andronikós Palaiologos", *BZ*, 80, 1987, pp. 3-15; Mallat, „Die Palaiologen", pp. 12-13. C.A. Gauci şi P. Mallat, *The Palaeologos Family. A Genealogical Review*, Malta, 1985, tabelul 15. Despre Emanuel Petru şi pretinşii săi urmaşi, vezi Mallat, „Byzantinische «Kaiserenkel»", pp. 282-284. Printre aceştia erau cele două ramuri ale familiei De Vigo Aleramico Lascaris Paleologo, cărora le plăcea să-şi urmărească strămoşii pînă la împăratul Nero. Gauci şi Mallat, *The Palaeologos Family*, tablele 17 şi 18. Au mai fost şi Paleologi care au trăit în Grecia şi Turcia, dintre care unii, precum Andrei, nepotul despotului Toma, au devenit musulmani. Vezi, de exemplu, N. Beldiceanu, „Un Paléologue inconnu de la région de Serrès", *B*, 41, 1971, pp. 5-17; Sturdza, *Dictionnaire*, p. 374.

jurul patriarhiei ortodoxe din Constantinopol, în cartierul numit Fanar. Erau cunoscuţi drept fanarioţi; printre ei s-au numărat cîţiva care îşi spuneau Paleologi, mîndrindu-se cu ascendenţa lor imperială. Unii dintre aceştia aveau legături cu fanarioţii de peste Dunăre, din România de astăzi. Dar, se pare că nici un Paleolog n-a reuşit să ajungă la rîvnita şi profitabila demnitate de domn sau principe al Moldovei ori Valahiei. În apărarea acestor poziţii, ei au fost depăşiţi cu mult de acei fanarioţi care au pretins, foarte incert, că descind din familia imperială a Cantacuzinilor* sau din familii bizantine cu mai puţin sînge albastru, precum Argyropoulos sau Mavrocordat[1].

Un alt pretins urmaş al lui Teodor, despotul Moreii, a fost Johannes Antonius Angelus Flavius Comnenus Lascaris Palaeologus, care se intitula *Princeps de genere Imperatorum Orientis*. A murit la Viena, în 1738. Îşi trăgea numele de Angelus şi Flavius de la celebrul său strămoş, împăratul Isac al II-lea Anghelos (Flavius), care se presupunea că ar fi reînviat şi reconstituit Ordinul Imperial Constantinian al Sfîntului Gheorghe, în 1191. Se spune însă că ultimul Mare Maestru al Ordinului aparţinînd familiei sale ar fi fost un Giovanni Andrea Angelo Flavio Comneno Lascaris Paleologo, duce al Tesaliei, prinţ al Macedoniei, conte de Drivasto, Durazzo etc. N-a avut urmaşi şi, în 1697, şi-a cedat demnitatea şi ordinul ducelui de Parma, Francesco I Farnese[2].

---

* Descendenţa Cantacuzinilor români – urmaşi ai lui Mihail Cantacuzino „Şeitanoglu" († 1578) – din Cantacuzinii bizantini nu a părut niciodată profesorului Nicol ca fiind plauzibilă. Totuşi, în ultima vreme, probele par a se aduna pentru a pleda în favoarea acestei continuităţi: *cf.* Petre Ş. Năsturel, „De la Cantacuzinii Bizanţului la Cantacuzinii Turcocraţiei şi ai Ţărilor Române", *Arhiva Genealogică*, I (VI), 1994, 1-2, pp. 171-175; Ştefan S. Gorovei, „Continuitatea Cantacuzinilor: un punct de vedere", *Arhiva Genealogică*, I (VI), 1994, 3-4, pp. 321-322; Ion Mihai Cantacuzino, *O mie de ani în Balcani. O cronică a Cantacuzinilor în vîltoarea secolelor*, Bucureşti, 1996, pp. 106-109 (şi notele, la pp. 445-446); Jean Michel Cantacuzène, Matei Cazacu, „Généalogie et empire. Les Cantacuzène de l'époque byzantine à l'époque ottomane", in *L'empereur hagiographe. Culte des saints et monarchie byzantine et post-byzantine*, textes réunis et présentés par Petre Guran avec la collaboration de Bernard Flusin, Colegiul Noua Europă, Bucureşti, 2001, pp. 294-308 (n.tr.).

1. N. Iorga, *Byzance après Byzance*, Bucureşti, 1935; A.E. Vakalopoulos, Ἱστορία τοῦ Νεοελληνισμοῦ, II, ediţia a II-a, Tesalonic, 1976, pp. 418-423; C. Mango, „The Phanariots and the Byzantine Tradition", in R. Clogg (ed.), *The Struggle for Greek Independence*, Londra, 1973, pp. 41-66.
2. Sînt multe lucrări din secolul al XVII-lea închinate istoriei şi ritualurilor Ordinului Constantinian. Vezi, de pildă, E. Legrand, *Bibliographie hellénique ou Description*

Membrii săi credeau că Ordinul Constantinian al Sfîntului Gheorghe, primul de acest fel, ar fi fost întemeiat de Constantin cel Mare în 312. Istoria sa, în întregime zămislită, născută şi crescută pe tărîmul fanteziei, a dat o ocupaţie nenumăraţilor plăsmuitori şi căutători de titluri din veacul al XVII-lea pînă în zilele noastre. Cel mai priceput dintre ei – sub raportul ingeniozităţii – în secolul al XIX-lea a fost bogatul negustor grec Demetrios Rhodocanakis din Chios, care a trăit la Londra, a devenit cetăţean britanic şi s-a intitulat pe sine însuşi Alteţa Sa Imperială, Prinţul Rhodocanakis. A fost neobosit în căutarea şi fabricarea dovezii care să-i sprijine pretenţia la tronul bizantin şi la titlul de Mare Maestru al Ordinului Constantinian, publicînd spiţe genealogice scumpe şi elaborate, precum şi o serie întreagă de documente contrafăcute ca să-şi dovedească punctul de vedere. Critica şi combaterea raţională a revendicărilor lui n-au făcut decît să-l îndemne spre isprăvi de ingeniozitate încă şi mai nebuneşti. În cele din urmă, cu o panoplie de probe, cercetătorul francez Émile Legrand a pus capăt pretenţiilor sale, dar nu înainte ca Rhodocanakis să-şi fi asigurat recunoaşterea nobilităţii de către Ministerul britanic de Externe, Vatican şi cîteva cancelarii europene[1].

Un alt ordin cavaleresc bizantin a fost acela despre care s-a spus că ar fi fost întemeiat la Ianina, în iunie 1290, de Nicefor Ducas Comnen Anghelos,

---

raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-septième siècle, V, Paris, 1903, nr. 34, 49, 50, 53, 54, 121, 133, 134, 152, 164, 234, 252. F. Schizzi, *Sulla Milizia Constantiniana Memoria Storica del Conte Folchino Schizzi*, Milano, 1828; Sturdza, *Dictionnaire*, p. 546; Mallat, „Byzantinische «Kaiserenkel»", pp. 281-284; A. Pippidi, „«Fables, bagatelles et impertinences». Autour de certaines généalogies byzantines des XVIe-XVIIIe siècles", *Études byzantines et post-byzantines*, I, Bucureşti, 1979, pp. 269-305. [Mai nou, vezi şi Andrei Pippidi, „False genealogii bizantine din ciclul constantinian", *Arhiva Genealogică*, I (VI), 1994, 3-4, pp. 107-114; *idem*, „L'Ordre Constantinien et les généalogies byzantines", *Études byzantines et post-byzantines*, III, Emilian Popescu şi Tudor Teoteoi (coord.), Bucureşti, 1997, pp. 199-226. – n.tr.]

1. H.I.H. The Prince Rhodocanakis, *The Imperial Constantinian Order of St. George. A Review of Modern Impostures and a Sketch of its True History*, Londra, 1870. Rhodocanakis, *Reply to a Criticism in* The Saturday Review *on the Imperial House of Rhodocanakis*, Westminster, 1870, 20 pp.; *Genealogia della Imperiale Casa Rhodocanakis di Scio* (patru spiţe genealogice), f.a.; „I Principi Rhodocanakis di Chio e l'Imperiale Ordine Constantiniano di S. Giorgio", *Giornale Araldico-genealogico*, IX, nr. 12, Pisa, 1882, pp. 1-18. Cazul Rhodocanakis a fost demontat, cu o documentaţie abundentă, în 1895, de É. Legrand, *Dossier Rhodocanakis. Étude critique de bibliographie et d'histoire littéraire*, Paris, 1895, p. 206.

despot al Epirului din 1267 pînă în 1296. A fost cunoscut drept Ordinul Angelic Constantinian al Sfintei Înţelepciuni (Sfînta Sofia), sub autoritatea Sfîntului Vasile din Cezareea. Merită să fie menţionat numai pentru că, pe temeiul unor documente născocite, s-a pretins că împăratul Constantin al XI-lea Paleologul ar fi acordat privilegii Marilor săi Maeştri, în 1452. Se spune că unul dintre ei, care pretindea a fi ultimul descendent direct al despoţilor Epirului, ar fi murit la Palermo, în 1860. Oraşul Ianina a produs multe ciudăţenii istorice. Dar un ordin cavaleresc binecuvîntat de ultimul împărat al Constantinopolului trebuie să fie, cu siguranţă, cea mai bizară şi mai puţin probabilă dintre ele. Acelora care şi-au dorit să creadă în asemenea instituţii este inutil să le atragi atenţia că ordinele cavalereşti de tip occidental, ca şi practicile heraldice care le însoţeau, erau necunoscute în lumea bizantină[1].

„Prinţul" Rhodocanakis fie n-a ştiut, fie nu i-a păsat că mai existase un pretendent irlandez la tronul său imperial, cu o generaţie înaintea lui. În 1830, Nicholas Macdonald Sarsfield Cod'd, de pe Duke Street din Wexford, a înaintat o petiţie mai întîi Lordului Aberdeen şi apoi Lordului Palmerston, insistînd pe dreptul său strămoşesc asupra recent constituitului regat al elenilor sau Grecia, acordat tînărului Leopold de Saxa-Coburg. Leopold îl refuzase cu înţelepciune. Sarsfield îşi spunea „conte de Sarsfield din Ordinul Fidelităţii, moştenitor şi reprezentant al strămoşilor săi princiari Constantini [*sic*], ultimii împăraţi ai Greciei, îngenuncheaţi la Constantinopol de către turci". A anexat un arbore genealogic imens şi scris cu grijă, urmărindu-şi descendenţa din Dermot, rege al Irlandei, pe de o parte, şi din Paleologi, pe de altă parte. Imaginaţia sa era mai bogată decît ştiinţa sa de carte. Iritat de lipsa de politeţe a Excelenţelor lor, care nu i-au răspuns la petiţii, contele de Sarsfield din Duke Street (Wexford) şi-a pus în gînd să-şi înfăţişeze cazul lui Carol al X-lea al Franţei, împăratului Rusiei, regelui Prusiei şi papei. Probabil că a făcut-o. Scrisoarea pe care a adresat-o regelui William al IV-lea s-a păstrat în manuscris. Dar nici de data aceasta n-a primit vreun răspuns. Pretendentul irlandez la tronul Constantinilor pare să nu fi convins decît Wexfordul[2].

Însă Rhodocanakis a ştiut de o relaţie engleză cu tronul şi titlul lui Constantin Paleologul şi a folosit-o din plin pentru a da substanţă propriilor fantezii genealogice. Pe un perete din biserica parohială din Landulph, lîngă Plymouth, în Cornwall, se află o placă de alamă care consemnează

1. Vezi, de exemplu, Tommaso li Pira, *Breve istoria della Despotal Casa Angelo, o de Angelis, di Epiro*, Palermo, 1939.
2. A.C.F. Beales, „The Irish King of Greece", *Journal of Hellenic Studies*, 51, 1931, pp. 101-105.

moartea unui Theodoro Paleologus, în 1636. Textul, reprodus de multe ori, spune următoarele:

„Aici odihneşte trupul lui Theodoro Paleologus
din Pesaro, Italia, care cobora din imperiala
linie a ultimilor împăraţi creştini ai Greciei,
fiind fiul lui Camilio, fiul lui Prosper,
fiul lui Theodoro, fiul lui Ioan,
fiul lui Toma, al doilea frate al lui Constantin
Paleologus, al 8-lea cu acel nume şi ultimul din
acea linie care a domnit la Constantinopol pînă a fost
înghenuncheat de turci; care s-a căsătorit cu Mary,
fiica lui William Balls din Hadleigh, în
Suffolk, şi a avut urmaşi 5 copii, Theo-
doro, John, Ferdinando, Maria şi Dorothy, şi a
plecat din această viaţă la Clifton, la 21 ianuarie 1636".

Acel Theodoro Paleologus care a murit la Clifton, în 1636, şi care a fost înmormîntat la Landulph credea că era urmaş direct, prin patru generaţii, al lui Toma Paleologul, fratele ultimului împărat Constantin. Linia descendenţei pare întru totul plauzibilă, pînă ce se observă că nu există nici o mărturie contemporană care să arate că fratele lui Constantin a avut vreodată un fiu numit Ioan. Gheorghe Sphrantzes, prietenul lui Constantin şi cronicarul familiei, a fost meticulos în consemnarea numelor şi datelor tuturor membrilor acesteia. Cei doi fii ai lui Toma pe care-i înregistrează sînt Manuel şi Andrei. Pe alţii nu-i menţionează. Cea mai veche şi singura autoritate respectabilă care a pus pe seama lui Toma un al treilea fiu, pe nume Ioan, este Leon Allatius, care a scris în 1648[1]. Arborele genealogic săpat pe placa memorială a lui Theodoro Paleologus din Cornwall şi împodobit cu vulturul bicefal pare să fie incorect la prima sa ramură. S-a susţinut că pretinsul Ioan a fost un fiu nelegitim al lui Toma sau că numele său adevărat a fost Leone*. Nici una dintre aceste ipoteze nu este convingătoare. În cel mai bun caz, s-ar putea spune că Theodoro era descendentul unuia dintre acei Paleologi despre care se ştie că

1. Leon Allatius, *De ecclesiae occidentalis atque orientalis perpetua consensione*, col. 956: „...*Andrea, Manuele et Ioanne Thomae Palaeologi Despotae filiis...*".

* Vezi Peter Mallat, „Zur Problematik byzantinischer Genealogien: Thomas Palaiologos und seine Nachkommen", *Adler. Zeitschrift für Genealogie und Heraldik*, 14 (XXVIII), 1988, 9, pp. 322-327 (n.tr.).

s-au stabilit în Pesaro, în nordul Italiei, în secolele al XV-lea şi al XVI-lea şi care, mai tîrziu, şi-au susţinut înrudirea cu casa imperială a Bizanţului[1].

Cu toate acestea, cariera lui Theodoro şi soarta familiei sale nu sînt lipsite de interes. Theodoro s-a născut pe la 1560 şi a fost nepotul a doi domni din Pesaro, Leonidas şi Scipione Paleologus. Toţi trei au fost condamnaţi pentru tentativă de crimă. Theodoro a fost surghiunit din Italia şi a plecat în Anglia, unde a fost angajat ca asasin plătit şi soldat în slujba *earl*-ului de Lincoln. În 1600 s-a căsătorit, după cum spune inscripţia, cu Mary, fiica lui William Balls din Hadleigh, Suffolk. Nunta a avut loc la Cottingham, în Yorkshire. Primul său copil, Theodoro, s-a născut după numai zece săptămîni, dar a murit de mic în septembrie 1601. A mai avut trei fii şi trei fiice, dar inscripţia îi menţionează doar pe aceia care au depăşit copilăria. Se ştie că a luptat ca soldat în Ţările de Jos, între 1609 şi 1621, după care a locuit în Plymouth, înainte de a se stabili la conacul Clifton, în Landulph, Cornwall. Registrul din catedrala Exeter menţionează, pentru înmormîntarea lui Theodoro, data de 20 octombrie 1636, şi nu 21 ianuarie, cum apare în inscripţie. În 1795, mormîntul său a fost deschis din întîmplare, dezvăluind un sicriu de stejar. Cînd s-a ridicat capacul, corpul a fost găsit în perfectă stare şi s-a putut vedea că Theodoro Paleologus fusese un om foarte înalt, cu un nas puternic acvilin şi o barbă albă, foarte lungă.

Fiica sa cea mai mare, Dorothy, s-a căsătorit, în 1656, cu un bărbat din Cornwall, pe nume William Arundel din Clifton. Înscrierea din registrul de căsătorii specifică faptul că era de stirpe imperială (*Dorothea Paleologus de stirpe imperatorum*). Cum ea avea pe atunci 50 de ani, este puţin probabil să fi avut copii. Dorothea şi soţul ei au fost înmormîntaţi la Landulph, în 1681, respectiv 1684. Fiica mai mică a lui Theodoro, Mary, care n-a fost, probabil, niciodată căsătorită, a murit în 1674, iar cea de-a treia fiică a murit tînără.

1. Inscripţia pare să fi fost publicată pentru prima oară de Vyvyan Jago (ulterior, Arundell), „Some Observations on a Monumental Inscription in the Parish Church of Landulph, Cornwall", *Archaeologia, or Miscellaneous Tracts relating to Antiquities*, 18, 1817, pp. 83-96. Vezi şi J.T. Towson, „A Visit to the Tomb of Theodore Palaeologus", *Transactions of the Historic Society*, Liverpool, 1857, pp. 213-223. Dar ceea ce urmează provine, în cea mai mare parte, din prezentarea mult mai completă a inscripţiei şi a lui Theodoro Paleologus, împreună cu familia sa, făcută de canonicul J.H. Adams în *Journal of the Royal Institution of Cornwall*, serie nouă, 6, 2, Truro, 1970, pp. 95-120. Vezi şi É. Legrand, „Les Paléologues anglais", in *Dossier Rhodocanakis*, pp. 69-80; Gauci şi Mallat, *The Palaeologos Family*, tabelul 6.

Dintre cei trei fii, John Theodore Paleologus s-a născut în 1611 şi se ştie că, 30 de ani mai tîrziu, se afla în Barbados, Indiile Occidentale. Theodore junior, născut în 1609, a devenit căpitan în armata britanică, a murit în 1644 şi a fost înmormîntat la Westminster Abbey, nu datorită obîrşiei sale imperiale, ci pentru că a luptat de partea Parlamentului împotriva regaliştilor, în războiul civil. În sfîrşit, a mai fost Ferdinand Paleologus, născut prin 1615. Şi el a devenit militar, dar a emigrat în Barbados înainte de începerea războiului civil. El şi fratele său, John, par să fi plecat acolo pentru a se alătura rudelor mamei lor, Mary Balls, care erau deja stabilite în Barbados. Au fost printre primii colonişti, insula nefiind colonizată pînă prin 1620. Ferdinand a căpătat o mică moşie, s-a căsătorit cu o doamnă pe nume Rebecca Pomfrett şi a avut un fiu, Theodorious. S-a păstrat testamentul lui, datat septembrie 1670. A murit în octombrie 1678 şi a fost înmormîntat în Barbados. Multă vreme, acolo era amintit ca „prinţul grec din Cornwall". Cînd, în 1844, i s-a deschis mormîntul, s-a descoperit că Ferdinand fusese înmormîntat cu picioarele spre răsărit, „după obiceiul grecesc", şi că, la fel ca şi tatăl său, era foarte înalt. În 1906, în cimitirul bisericii Sfîntul Ioan din Barbados s-a înălţat un monument purtînd o inscripţie în amintirea lui „Ferdinando Paleologus, coborîtor din linia imperială a ultimilor împăraţi creştini ai Greciei". Fiul său, Theodorious sau Theodore, botezat, potrivit modei greceşti, cu numele bunicului său, a devenit marinar, s-a întors în Anglia şi a murit în La Coruña, Spania, în 1693. S-a căsătorit cu o anume Martha Bradbury din Barbados şi a avut un fiu născut la Stepney, în Londra, şi, probabil, şi o fată.

Nu mai departe de secolul al XIX-lea, după războiul de independenţă, guvernul provizoriu al Greciei eliberate a trimis delegaţii în Europa Occidentală pentru a cerceta existenţa vreuneia dintre liniile imperiale ale Paleologilor. Au vizitat Italia şi alte locuri unde se ştia că se stabiliseră familii greceşti refugiate şi, la un moment dat, au venit la Landulph, în Cornwall. Dar n-au găsit nici un simbol viu al imperiului lor pierdut[1]. Totuşi, în Anglia erau – şi probabil mai sînt încă – şi alţii care susţineau înrudirea cu ultimii împăraţi ai Constantinopolului. Cînd regele Otto a fost alungat din Grecia, în 1862, un Theodore Palaeologo, probabil din Malta, pe atunci rezident în Anglia, a insistat asupra dreptului său ereditar la tronul Greciei. Numele său este dăltuit pe piatra de mormînt a văduvei sale, din cimitirul grecesc din West Norwood, în sudul Londrei: „Theodore Attardo di Cristoforo de Bouillon, prinţ Nicephorus

1. B. Burke, *Vicissitudes of Families, and Other Essays*, by Sir Bernard Burke, Ulster King of Arms, ediţia a II-a, Londra, 1859, pp. 198-201.

Comnenus Palaeologus (pretendent ereditar la tronul grec, 1863)". El a murit în 1912, la vîrsta de 89 de ani. Văduva sa era Laura, fiica lui Nicholas Testaferrata Marchese di Noto din Malta şi pare să fi fost înrudită cu o altă mare doamnă, care-şi doarme somnul de veci la West Norwood, prinţesa Eugenie Nicephorus Comnenus Palaeologus, născută în 1849 şi moartă în 1934. Piatra ei de mormînt o numeşte „urmaşă a împăraţilor greci ai Bizanţului". A fost căsătorită cu colonelul Edmund Hill Wickham (RA*), mort în 1907, şi a avut patru fii, dintre care cel mai mare, înmormîntat tot la Norwood, a murit la 20 de ani, în 1900 – este numit „Constantine Douglas prinţ Palaeologus". Cei trei fraţi ai săi au devenit, toţi, ofiţeri în armata britanică şi sînt înregistraţi împreună, pe piatra lor comemorativă, ca „prinţi din casa Palaeologus", deşi se pare că preferau să-şi spună „Cristoforo de Bouillon Wickham"[1].

Un pretendent mai puţin credibil la moştenirea bizantină a fost un poştaş pe nume Archie White-Palaeologus, care, în anii 1970, declara că este de origine greacă şi că descinde din familia imperială de la Constantinopol. Străbunicul său se întorsese în Grecia, după 1821, ca să-şi susţină drepturile ereditare la tron, dar nimeni nu voise să-l asculte. Archie pretindea că numele său adevărat era prinţul Robert Wheeler Palaeologus şi a făcut cunoscut faptul că mai erau încă mulţi Paleologi care trăiau în Anglia şi că, din cînd în cînd, ei îşi îmbrăcau veşmintele imperiale şi organizau întruniri în cadrul cărora se adresau unul altuia cu „prinţ" şi „prinţesă"[2].

Jăraticul focului şi al gloriei ultimului împărat creştin al Constantinopolului ardea mocnit. Cel din urmă care a suflat în el a fost un alt englez, Peter Francis Mills din Newport, Insula Wight, care a murit la 61 de ani, în ianuarie 1988. Multă vreme s-a intitulat „prinţul Petros Palaeologos", dar îi plăcea să fie numit „Majestatea Sa Imperială Petros I, despot şi autocrator al romanilor, prinţul Palaeologus". Hîrtia sa cu antet era imprimată cu titlul „Mare Maestru al *Ordo Imperialis Constantinianus Militaris Sancti Georgii*". Sigiliul lui conţine vulturul bicefal. Cancelarul său imperial sau *kouropalatios*, care era convins de propria sa ascendenţă imperială, trăia în Dunkineely, comitatul

* *Regular Army* sau *Royal Artillery* (n.tr.).

1. Presupusa ascendenţă a pretendenţilor maltezi prin familiile Di Cristoforo, Attardo de Bouillon şi Testaferrata este parţial înfăţişată de Gauci şi Mallat, *The Palaeologos Family*, tabelele 19 şi 21.
2. Vezi B. Tsimpidaros, Οἱ Ἕλληνες στὴν Ἀγγλία, Atena, 1974, pp. 18-19. Un William Thomas Palaeologus, *de stirpe imperatorum*, născut în 1828 şi mort la 5 iulie 1873, este înmormîntat în cimitirul din Newton Valence, lîngă Selborne, în Hampshire.

Donegal, în Irlanda. Titlurile pe care Peter sau Petros le-a adoptat erau, evident, propria sa invenţie. Uneori s-a numit duce al Moreii. Totuşi, pretenţia că descindea din Paleologi merită ceva mai multă atenţie. Căci, deşi tatăl său era un oarecare domn Frank Mills din Insula Ely, mama sa fusese domnişoara Robina Colenutt, fiica lui Samuel Colenutt, un turnător de plumb din Niton, în Insula Wight. Petros s-a referit întotdeauna la ea ca la prinţesa Robina Colenutt-Palaeologos şi a declarat că prin ea şi-a cîştigat titlurile bizantine. Credinţa potrivit căreia casa Paleologilor era legată de familia Kolonet, Colnet, Colnutt sau Colenutt nu era nouă[1]. Genealogişti mai vechi se trudiseră să demonstreze că un oarecare John Laskaris Palaiologos de Kolnet, care a murit la Viterbo, în 1558, s-a căsătorit cu Maria Colneat Phokas, un copil rezultat din căsătoria prinţului Matthew de Kolonet cu o fiică a lui Uzun Hasan, hanul turcomanilor din Oaia Albă sau Ak-Koyunlu, stăpîn al Dyarbakir, în Persia. S-a spus că unul dintre fiii Mariei Colneat şi ai lui John Laskaris Palaiologos ar fi fost Richard Komnenos Phokas Palaiologos de Kolonet, care s-a căsătorit, la Southampton, cu Joanna Dauntsey, fiica lui Sir John Dauntsey, un văr al lui Henric al VIII-lea, s-a stabilit la Combley, în Insula Wight, unde a murit în 1551[2].

Probabil că s-a abuzat îndeajuns de mult de credulitatea cititorului, căutîndu-se zadarnic înaintaşii imperiali ai prinţului Petros din Insula Wight. Acestuia i-a plăcut să creadă – deşi n-a putut dovedi niciodată – că mama sa descindea din William Colenutt, fiul acelui Richard Palaiologos de Kolonet despre care s-a pretins că se stabilise la Combley. O sobră şi erudită prezentare a familiei Colenutt din Insula Wight a fost făcută în 1958 de contraamiralul Noel Wright. Prinţul Petros, alias Peter Mills, l-a contrazis într-un pamflet intitulat *The Imperial Palaeologi in England 1400-1965* (*Paleologii imperiali din Anglia, 1400-1965*), pe care l-a scris sub pseudonimul contele A.A. Saddington. Ultimul cuvînt asupra subiectului i-a aparţinut lui

1. Gauci şi Mallat, *The Palaeologos Family*, tabelele 6 şi 10. S-a spus că numele Kolonet sau Colnet provine de la *thema* sau provincia bizantină Koloneia, din Asia Mică.
2. Faptele sau născocirile relatate mai sus provin mai cu seamă din corespondenţa particulară cu răposatul „prinţ" Petros Palaeologos, cu dr. F.S. Stych din Lucca, cu Cesare Sabatucci, marchiz Flavi din Roma, cu prof. P. Mallat din Viena şi cu domnul G. Colenett din Leeds. Fanteziile prinţului au fost, în cele din urmă, discreditate de C.D. Webster, „The Palaeologus Legend", *The Genealogists' Magazine*, 22 (10), iunie 1988, pp. 367-370. Sînt recunoscător în special prof. A.A.M. Bryer pentru că mi-a împărtăşit cu generozitate roadele propriilor sale cercetări asupra enigmelor paleologe din Insula Wight.

C.D. Webster, arhivarul comital al Insulei Wight, care consideră studiul amiralului „o cercetare onestă" şi condamnă riposta lui pseudo-Saddington ca pe un „gunoi istoric". Se pare că autointitulatul prinţ, împărat, despot şi duce nu era decît un excentric englez. Putea fi adesea văzut străbătînd străzile din Newport, „cu un păr alb lung revărsat, cu sandale, dar fără şosete, şi cu un soi de ordin sau distincţie militară în jurul gîtului". El a fost, evident, victima propriilor deziluzii. Prima sa soţie, mama copiilor săi, l-a părăsit în 1975. A doua soţie, cu care s-a căsătorit zece ani mai tîrziu, continuă să-şi apere, cu evlavie şi credinţă, pretinsul titlu, „Alteţa Sa Imperială Patricia Palaeologina, împărăteasa romanilor". *Debrett's Peerage** a refuzat să aibă de-a face cu Mills. Totuşi, unii l-au luat în seamă. Căci, cînd a murit la Ventnor, la 2 ianuarie 1988, *The Times*, *The Daily Telegraph* şi *The Isle of Wight County Press* au tipărit, toate, necroloage pentru Alteţa Sa Imperială, Petros I Palaeologos. Fiul său, Nicholas, s-a simţit în sfîrşit liber să spună adevărul şi să reverse binemeritata zeflemea asupra nebuniilor tatălui său, care pricinuiseră atît de multă jenă familiei sale. A făcut-o cu ceva savoare şi cu destul venin în ziarul local şi în *The Times*, denunţînd pretenţiile „prinţului" ca pe „o impostură totală şi îngrozitoare" şi exprimîndu-şi speranţa că „fantoma prinţului Palaeologus" putea fi acum îngropată, o dată pentru totdeauna[1].

Se prea poate să mai fi fost şi alţii care au pretins moştenirea familiei imperiale bizantine a Paleologilor. Dar nici unul dintre ei n-a putut decît să încerce a-şi demonstra titlul prin descendenţă colaterală. Pentru că ultimul împărat Constantin a murit fără copii şi necăsătorit. A fost una dintre multele nenorociri care s-au abătut asupra nefericitei lui vieţi. În 1397, cînd turcii se aflau la porţile Constantinopolului, tatăl său, Manuel al II-lea, rostise această rugăciune: „Nu da, Hristoase, împărate, să se întîmple şi nici să se audă între naţiunile creştine [...] că în zilele împăratului Manuil a fost dată Constantinopolea, împreună cu sfintele şi cinstitele odoare ce se află într-însa, în mîinile necredincioşilor!"[2]. Nenorocirea aceasta avea să fie cea din urmă care s-a abătut asupra fiului său, Constantin Paleologul, ultimul împărat al romanilor. El se rugase să fie mai degrabă ucis decît să trăiască pentru a vedea urmările. A fost norocos numai prin aceea că ultima rugăciune i-a fost ascultată.

---

* Almanah al nobilimii (n.tr.).

1. *The Isle of Wight County Press*, 15 ianuarie 1988; *The Times*, 23 ianuarie 1988. Un folositor inventar al grecilor renumiţi cu numele Palaiologos este oferit de Μεγάλη 'Ελληνικὴ 'Εγκυκλοπαίδεια, XIX, Atena, 1932, pp. 416-429, şi suplimentul IV, Atena, 1963, p. 93.
2. Doukas, p. 85. Nicol, *Last Centuries of Byzantium*, p. 320.

Bibliografie

Colecţii de izvoare

Dölger, F., *Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden*, München, 1931.

Idem, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, V: *1341-1453*, München-Berlin, 1965 (citat ca *DR*).

Ellissen, A., *Analekten der mittel- und neugriechischen Literatur*, 5 vol., Leipzig, 1855-1882.

Hofmann, G. (ed.), *Epistolae Pontificiae ad Concilium Florentinum spectantes*, III (*Concilium Florentinum : Documenta et Scriptores*), seria A, I, Roma, 1946.

Hopf, C., *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*, Berlin, 1873.

Iorga, N., *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, 6 vol., Paris, 1899-1902, 1916.

Kournoutos, G., Λόγιοι τῆς Τουρκοκρατίας, I, Βασικὴ Βιβλιοθήκη, Atena, 1956.

Krekić, B., *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Age*, Paris-Haga, 1961.

Lambros, Sp.P., Μονῳδίαι καὶ θρῆνοι ἐπὶ τῇ ἁλώσει τῆς Κωνσταντινουπόλεως, *NE*, 5, 1908, pp. 190-269.

Idem, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, 4 vol., Atena, 1912-1930 (citat ca Lambros, *PP*).

Legrand, É., *Bibliothèque grecque vulgaire*, 10 vol., Paris, 1880-1913.

Idem, *Bibliographie hellénique ou Description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-septième siècle*, V, Paris, 1903.

Idem, *Dossier Rhodocanakis. Étude critique de bibliographie et d'histoire littéraire*, Paris, 1895.

Idem, *Recueil de chansons populaires grecques* (Collection de Monuments pour servir à l'étude de la langue néo-hellénique, nouvelle série, I), Paris, 1874.

Melville Jones, J.R., *The Siege of Constantinople 1453. Seven Contemporary Accounts*, Amsterdam, 1972.

Pertusi, A. (ed.), *La Caduta di Costantinopoli*, I: *Le testimonianze dei contemporanei*; II: *L'eco nel mondo*, Fondazione Lorenzo Valla, Verona, 1976 (citat ca Pertusi, *Caduta*, I, II).

Pertusi, A. ; Carile, A. (ed.), *Testi inediti e poco noti sulla caduta di Costantinopoli* (Il mondo medievale, Sezione di storia bizantina e slava, 4), Bologna, 1983 (citat ca Pertusi-Carile, *Testi*).

Politis, N.G., *Paradoseis.* Μελέται περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ. Παραδόσεις, Βιβλιοθήκη Μαρασλῆ, 2 vol., Atena, 1904.

Sathas, C.N., Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη. *Bibliotheca Graeca medii aevi*, 7 vol., Veneţia şi Paris, 1872-1894.

Idem, Μνημεῖα Ἑλληνικῆς Ἱστορίας. *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge*, 9 vol., Paris, 1880-1890.

Schreiner, P. (ed.), *Chronica Byzantina breviora : Die byzantinischen Kleinchroniken*, 3 vol., Viena, 1975, 1977, 1979 (citat ca Schreiner, *Chron. brev.*).

Thiriet, F., *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, 3 vol., Paris-Haga, 1958-1961.

Vassiliev, A., *Anecdota graeco-byzantina*, I, Moscova, 1893.

Wagner, W., *Medieval Greek Texts*, Londra, 1876.

Zepos, J. ; Zepos, P., *Jus Graecoromanum*, 8 vol., Atena, 1931.

Surse individuale

Abraham din Ankara, *Cîntec de jale despre căderea Constantinopolului*, ed. (traducere în limba italiană) Pertusi, *Caduta*, II, pp. 412-419 ; ed. (traducere în limba germană) M.B. Krikorian şi W. Seibt, *Die Eroberung Konstantinopels im Jahre 1453 aus Armenischer Sicht* (Byzantinische Geschichtsschreiber, XIII), Graz-Viena-Köln, 1981.

Aeneas Sylvius Piccolomini, *Cosmographia. Historia de Europa*, VII (in *Opera quae extant omnia*), Basel, 1571.

Idem, *Scrisori*, ed. R. Wolkan, *Die Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini*, Viena, 1918 ; ed. Pertusi, *Caduta*, II, pp. 44-67 (*vezi şi* Pius al II-lea, papă).

Agallianos, Teodor, *Cronică*, ed. Schreiner, *Chron. brev.*, II, pp. 635-636.

Anonimo russo, *Despre căderea Ţarigradului* (Constantinopol), ed. Pertusi, *Caduta*, II, p. 406 (traducere în limba italiană).

Anonimo tedesco, *Carmen de desolacione civitatis Constantinopolitanae*, ed. Pertusi-Carile, *Testi*, pp. 254-257.

Anonymi Monodia, ed. Lambros, *NE*, 5, 1908, pp. 242-247.

Anonymi Monodia de capta Constantinopoli, ed. Lambros, *NE*, 5, 1908, pp. 248-250 ; ed. Pertusi-Carile, *Testi*, pp. 326-351.

Anonymous, Ἀνακάλημα τῆς Κωνσταντινούπολης, ed. E. Kriaras, Tesalonic, 1965.

Apostolis, Mihail, *Memoriu* către împăratul Constantin, ed. Lambros, *PP*, IV, pp. 83-87.

Argyropoulos, Ioan, *Opere*, ed. Sp.P. Lambros, Ἀργυροπούλεια. Ἰωάννου Ἀργυροπούλου Λόγοι, Πραγματεῖαι, Ἐπιστολαί, Atena, 1910.

Ashik Pasha-Zade, *Istoria*, ed. Pertusi-Carile, *Testi*, pp. 240-241.

Barbaro, Nicolò, *Giornale dell'assedio di Costantinopoli 1453*, ed. E. Cornet, Viena, 1856 ; traducere de J.R. Jones, Nicolò Barbaro, *Diary of the Siege of Constantinople*, New York, 1969 ; ed. Pertusi, *Caduta*, I, pp. 5-38.

Bessarion (cardinal), *Oraţie funerară* pentru împărăteasa Elena Paleologhina, ed. Lambros, *PP*, III, pp. 281-283.

Idem, *Scrisoare* către Constantin Paleologul, ed. Lambros, *PP*, IV, pp. 32-45.

Cambini, *Commentario di Andrea Cambini fiorentino della origine de Turchi et imperio della casa Ottomana*, Veneţia, 1538.

Chalkokondyles, Laonikos, *Historiae*, ed. E. Darkò, *Laonici Chalcocondylae Historiarum Demonstrationes*, 2 vol., Budapesta, 1922-1927.

Chronikon ton Tourkon Soultanon, Χρονικὸν τῶν Τούρκων Σουλτάνων, ed. G.T. Zoras, Atena, 1958 (*vezi şi* Zachariadou, E.A.).

Crusius, Martinus, *Turco-Graeciae libri octo*, Basel, 1584.

Długosz, Jan, *Historiae Polonicae*, lib. XII, ed. Pertusi-Carile, *Testi*, pp. 228-237.

Dokeianos, Ioan, *Memoriu* către despotul Constantin, ed. Lambros, *PP*, I, pp. 232-235 ; *Elogiu* împăratului Constantin Paleologul, ed. Lambros, *PP*, I, pp. 221-231 ; *Scrisori* către despotul Constantin, ed. Lambros, *PP*, I, pp. 241-248.

Doukas (Ducas), *Istoria turco-bizantină (1341-1462)*, ed. V. Grecu, Bucureşti, 1958 ; traducere de H.J. Magoulias, *Doukas. Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks*, Detroit, 1975.

Ekthesis Chronike (Ἔκθεσις Χρονική), ed. Sp.P. Lambros, *Ecthesis Chronica and Chronicon Athenarum*, Londra, 1902.

Eugenikos, Ioan, *Memoriu* către împăratul Constantin, ed. Lambros, *PP*, I, pp. 123-124 ; *Învăţături* către despotul Teodor Paleologul, ed. Lambros, *PP*, I, pp. 67-111 ; *Cîntec de jale* la distrugerea zidului Hexamilion (1446), ed. G. Mercati, *Opere Minori*, IV (Studi e Testi, 79), Cetatea Vaticanului, 1937, pp. 25-28 ; *Cîntec de jale* la căderea Constantinopolului, ed. Lambros, *NE*, 5, 1908, pp. 109-269.

Evliya Chelebi, *Călătorii*, traducere de J. von Hammer, *Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa in the Seventeenth Century by Evliya Efendi*, Londra, 1846.

Filippo da Rimini, *Scrisoare*, ed. Pertusi-Carile, *Testi*, pp. 128-142.

Gemistos, Gheorghe Plethon, *Oraţie funerară* pentru împărăteasa Elena Paleologhina, ed. Lambros, *PP*, III, pp. 260-280.

Ghenadie, Gheorghe Scholarios, *Œuvres complètes de Gennade Scholarios*, ed. L. Petit, X.A. Siderides, M. Jugie, 8 vol., Paris, 1928-1936.

Idem, *Oraţie funerară* pentru împărăteasa Elena Paleologhina, ed. Lambros, *PP*, II, pp. 40-51 ; ed. Scholarios, *Œuvres complètes*, I, pp. 262-270.

Georgillas (Pseudo-), *Threnos*, ed. A. Ellissen, *Analekten*, III, Leipzig, 1857, pp. 106-249 ; ed. W. Wagner, *Medieval Greek Texts*, Londra, 1876, pp. 141-170 ; ed. E. Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire*, I, Paris, 1880, pp. 169-202.

Gregoras, Nikephoros, *Byzantina Historia*, ed. L. Schopen, 3 vol., Bonn, 1829-1855.

Hierax, *Threnos*, ed. C.N. Sathas, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, I, Veneţia, 1872, pp. 243-268 ; ed. P.A. Déthier, *Monumenta Hungariae Historica*, XXI, I, Pesta, 1875, pp. 354-399.

Ibn Kemal, ed. (cu Tursun Beg) Pertusi, *Caduta*, I, pp. 307-331.

Ioan de Lastic (Mare Maestru de Rodos), *Scrisoare*, ed. N. Iorga, *Notes et extraits*, II, pp. 520-521.

Isidor de Kiev, *Scrisori*, ed. Pertusi, *Caduta*, I, pp. 92-100.

Kallistos, Andronikos, *Cîntec de jale* despre nefericitul Constantinopol, ed. Lambros, *NE*, 5, 1908, pp. 203-218; ed. (parţial) Pertusi, *Caduta*, II, pp. 353-363.

Kantakouzenos (Cantacuzenus), Ioan, *Historiae*, ed. L. Schopen, 3 vol., Bonn, 1828-1832.

Katadoukinos, Demetrios (Kataßlattas), *Memoriu* către Constantin Paleologul, ed. P. Canivet şi N. Oikonomides, „[Ioan Argyropoulos] La comédie de Katablattas. Invective byzantine du XVe siècle", *Diptycha*, 3, 1982-1983, pp. 85-86.

Kritoboulos, *Critobuli Imbriotae Historiae*, ed. D.R. Reinsch, Berlin – New York, 1983; traducere de C.T. Riggs, *History of Mehmed the Conqueror by Kritovoulos*, Princeton, New Jersey, 1954.

Langhusci, Giacomo, *Excidio e presa di Costantinopoli*, ed. Pertusi-Carile, *Testi*, pp. 169-180 (dalla *Cronica* di Zorzi Dolfin).

Laskaris, Constantin, *Cronica*, 'Ανέκδοτος σύνοψις ἱστοριῶν, ed. Sp.P. Lambros, 'Επιστημονικὴ 'Επετηρὶς. 'Εθνικὸν πανεπιστήμιον, III, 1906-1907, Atena, 1909, pp. 150-227.

Leonardo din Chios (arhiepiscop de Mytilene), *Scrisoare papei Nicolae al V-lea*, *MPG*, CLIX, col. 923-944; ed. Pertusi, *Caduta*, I, pp. 120-171.

Manuel II (împărat), *Letters of Manuel II Palaeologus. Text, Translation and Notes*, ed. G.T. Dennis (Dumbarton Oaks Texts, IV), Washington, D.C., 1977.

Mehmed Neshri, *Istoria*, ed. Pertusi, *Caduta*, II, pp. 261-266 (traducere în limba italiană).

Mihailovici, Constantin (din Ostroviţa), ed. Pertusi, *Caduta*, I, pp. 256-260; traducere de B.A. Stolz, *Konstantin Mihailović, Memoirs of a Janissary*, Michigan, 1975.

Montagu, Mary W., ed. R. Halsband, *The Complete Letters of Lady Mary Wortley Montagu*, 3 vol., Oxford, 1965-1967.

Nestor Iskinder, *Povestire despre Constantinopol*, ed. Pertusi, *Caduta*, I, pp. 267-298 (traducere în limba italiană); ed. U.M. Braun şi A.M. Schneider, *Bericht über die Eroberung Konstantinopels nach der Nikon-Chronik übersetzt und erlaütert*, Leipzig, 1943.

Nicola della Tuccia, *Cronaca di Viterbo*, ed. Pertusi-Carile, *Testi*, pp. 96-100.

Phrantzes (Pseudo-), *Chronicon maius* (*vezi* Sphrantzes, Georgios).

Pius II (papă), *Pii II pontificis maximi de captione urbis Constantinopolitanae tractatulus*, Steph. Plannck, Roma, fără an (cca 1470); ed. P.A. Déthier, *Monumenta Hungariae Historica*, XXI, I, Pera, 1875, pp. 674-685.

Idem, *Memoirs of a Renaissance Pope. The Commentaries of Pius II*, traducere de Florence A. Gragg, ed. Leona Gabel, Londra, 1960.

Pusculo, Ubertino, *Ubertini Pusculi Brixiensis Constantinopoleos Libri IV*, ed. A. Ellissen, *Analekten der mittel- und neugriechischen Literatur*, III, Appendix, Leipzig, 1857, pp. 12-83.

Richerius (Richer), Christophe, *Christophorus Richerius ad Franciscum Gallorum Regem Christianiss. Libri quinque, De Rebus Turcorum*, Paris, 1540.

Sa'ad Ed-Din, *Istoria*, ed. Pertusi, *Caduta*, II, pp. 282-289 (traducere în limba italiană); traducere în limba engleză de E.J.W. Gibb, *The Capture of Constantinople*, Glasgow, 1879.

Sagundino (Secundinus), Nicola, *Ad... regem Alfonsum Nicolai Sagundini oratio*, ed. Pertusi, *Caduta*, II, pp. 128-141.

Samile (Samuel) (episcop), *Scrisoare*, ed. Iorga, *Notes et extraits*, IV, pp. 65-68; ed. Pertusi, *Caduta*, pp. 228-231 (traducere în limba italiană).

Sansovino, Francesco, *Historia Universale dell'Origine, Guerre, et Imperio de Turchi*, Veneţia, 1654.

Scholarios, Gheorghe, *vezi* Ghenadie.

Soemmern, Heinrich de, *Qualiter urbs Constantinopolis... a Turcis depredata fuit et subiugata*, ed. Iorga, *Notes et extraits*, III, pp. 307-315; ed. Pertusi, *Caduta*, II, pp. 82-97.

Spandounes (Theodoro Spandugnino), *Patritio Constantinopolitano, De la origine deli Imperatori Ottomani, ordine dela corte, forma del guerreggiare loro, religione, rito, et costumi dela natione*, ed. C.N. Sathas, Μνημεῖα Ἑλληνικῆς Ἱστορίας. *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge*, IX, Paris, 1890; parafrază parţială în limba franceză, ed. C. Schefer, *Petit Traicté de l'origine des Turcqz par Théodore Spandouyn Cantacasin*, Paris, 1896.

Sphrantzes, Georgios, *Chronicon minus*; Georgios Sphrantzes, *Memorii, 1401-1477*. În anexă, Pseudo-Phrantzes: *Macarie Melissenos, Cronica 1258-1481*, ed. V. Grecu, Bucureşti, 1966.

Stefano Magno, *Estratti degli Annali Veneti di Stefano Magno*, ed. C. Hopf, *Chroniques gréco-romanes*, Berlin, 1873, pp. 179-209.

Syropoulos, Silvestru, *Les „Mémoires" du grand Ecclésiarque de l'Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le Concile de Florence (1438-1439)*, ed. V. Laurent, Roma, 1971.

Tafur, Pero, *Andanças é viajes de Pero Tafur por diversas partes del mundo avidos (1435-1439)*, Madrid, 1874; traducere de M. Letts, *Pero Tafur, Travels and Adventures, 1435-1439*, Londra, 1926.

Tedaldi, Jacopo, *Despre cucerirea Constantinopolului 1453*, ed. Pertusi, *Caduta*, I, pp. 175-189; traducere de J.R. Melville Jones, *The Siege of Constantinople 1453. Seven Contemporary Accounts*, Amsterdam, 1972, pp. 1-10.

Toma Eparchos şi Iosua Diplovatatzes (?), *Povestire despre cucerirea Constantinopolului*, ed. Pertusi, *Caduta*, I, pp. 234-239.

Tignosi da Foligno, Niccolò, *Expugnatio Constantinopolitana*, ed. Pertusi-Carile, *Testi*, pp. 102-121.

Tursun Beg, *The History of Mehmed the Conqueror by Tursun Beg*, ed. şi traducere de H. Inalcik şi Rhoads Murphey, Minneapolis-Chicago, 1978; ed. Pertusi, *Caduta*, I, pp. 307-331 (traducere în limba italiană).

Zachariadou, Elizabeth A., Τὸ Χρονικὸ τῶν Τούρκον Σουλτάνων... κατὰ τὸ Ἰταλικό του πρότυπο, Tesalonic, 1960.

Lucrări moderne

1453-1953. Le Cinq-Centième Anniversaire de la Prise de Constantinople (L'Hellénisme contemporain, 2ème série, 7ème année, fascicule hors série), Atena, 29 mai 1953.

Adams, J.H., „Theodore Palaeologus", *Journal of the Royal Institution of Cornwall*, serie nouă, 6 (2), Truro, 1970, pp. 95-120.

Alexander, P.J., *The Byzantine Apocalyptic Tradition*, Berkeley - Los Angeles - Londra, 1985.

Allatius, Leon, *De ecclesiae occidentalis atque orientalis perpetua consensione*, Coloniae Agrippinae, 1648.

Babinger, F., *Mehmed the Conqueror and his Time*, traducere de R. Manheim, ed. C. Hickman, Princeton, New Jersey, 1978.

Banduri, A., *Imperium Orientale sive Antiquitates Constantinopolitanae*, Paris, 1711.

Barker, J.W., *Manuel II Palaeologus (1391-1425). A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Brunswick, New Jersey, 1969.

Beales, A.C.F., „The Irish King of Greece", *Journal of Hellenic Studies*, 51, 1931, pp. 101-105.

Bees, N.A., Περὶ τοῦ ἱστορημένου χρησμολογίου τῆς κρατικῆς βιβλιοθήκης τοῦ Βερολίνου (Codex Graecus fol. 62-297) καὶ τοῦ θρύλου τοῦ „Μαρμαρωμένου βασιλιᾶ", *BNJ*, 13, 1937, pp. 203-244.

Beldiceanu, N., „Un Paléologue inconnu de la région de Serrès", *B*, 41, 1971, pp. 5-17.

Bendall, S.; Donald, P.J., *The Later Palaeologan Coinage*, Londra, 1979.

Bien, P.; Rassias, J.; Yiannakou-Bien, C.; Alexiou, C., *Demotic Greek*, II: Ὁ Ἰπτάμενος θάλαμος, University Press of New England, Hanovra şi Londra, 1982.

Bierbrier, M.L., „Modern Descendants of Byzantine Families", *Genealogists' Magazine*, 20 (3), 1980, pp. 85-96.

Bizyinos, Gheorghe, *Poezii*, ed. I.M. Panagiotopoulos, Βασικὴ Βιβλιοθήκη, Atena, 1954.

Bodnar, E.W., *Cyriacus of Ancona and Athens* (Collection Latomus, XLIII), Bruxelles, 1960.

Idem, „The Isthmian Fortifications in Oracular Prophecy", *American Journal of Archaeology*, 64, 1960, pp. 165-171.

Bogiatzides, I., Τὸ ζήτημα τῆς στέψεως Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου, *Laographia*, 7, 1923, pp. 449-456.

Bon, A., *La Morée franque*, 2 vol., Paris, 1969.

Burke, B., *Vicissitudes of Families, and Other Essays*, by Sir Bernard Burke, Ulster King of Arms, ediţia a II-a, Londra, 1859.

Carnoy, H.; Nicolaides, J., *Folklore de Constantinople*, Paris, 1894.

Carroll, Margaret, *A Contemporary Greek Source for the Siege of Constantinople 1453: The Sphrantzes Chronicle*, Amsterdam, 1985.

Idem, „Constantine XI Palaeologus : Some Problems of Image", *Maistor, Classical, Byzantine and Renaissance Studies for Robert Browning*, ed. Ann Moffatt, Canberra, 1984, pp. 329-343.

Cerone, F., „La politicà orientale di Alfonso di Aragona", *Archivio storico per le province napoletane*, 27, 1902, pp. 430-431.

Christophilopoulou, Aikaterini, Ἐκλογή, ἀναγόρευσις καὶ στέψις τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, Atena, 1956.

Chrysostomos, „Constantine XI", *The Patristic and Byzantine Review*, 3, 1984, pp. 18-38.

Collin de Plancy, J.A.S., *La Prise de Constantinople par Mahomet II ; roman historique traduit du grec moderne*, 2 vol., Paris, 1819.

Diller, A., „The Autographs of Georgius Gemistus Plethon", *Scriptorium*, 10, 1956, pp. 27-41.

Doikos, D., Ὁ Ἀγαθάγγελος ὡς προφητικὸν ἀποκαλυπτικὸν ἔργον καὶ τὸ μήνυμά του, Μνήμη 1821, Tesalonic, 1971, pp. 93-126.

Dostálová-Jeništová, R., „Jakob Palaeologus", *Byzantinische Beiträge*, ed. J. Irmscher, Berlin, 1964, pp. 153-175.

Driault, E., *Constantin XII. Le héro et martyr basileus*, Paris, 1936.

Du Cange, Ch. du Fresne, *Historia Byzantina duplici commentario illustrata*, I : *Familiae Byzantinae*, Paris, 1680.

Dujčev, I., *Medioevo bizantino-slavo*, 3 vol. (Storia e Letteratura, Raccolta di Studi e Testi, 102, 113, 119), Roma, 1965, 1968, 1971.

Idem, „La Conquête turque et la prise de Constantinople dans la littérature slave de l'époque", in Dujčev, *Medioevo bizantino-slavo*, III, pp. 478-487.

Gauci, C.A. ; Mallat, P., *The Palaeologos Family. A Genealogical Review*, Hamrun, Malta, 1985.

Gerland, E., *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Erzbistums Patras*, Leipzig, 1903.

Gibbon, E., *Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. J.B. Bury, VII, Londra, 1900.

Gill, J., *The Council of Florence*, Cambridge, 1959.

Grecu, V., „La Chute de Constantinople dans la littérature populaire roumaine", *BS*, 14, 1953, pp. 55-81.

Guilland, R., Αἱ πρὸς τὴν δύσιν ἐκκλήσεις Κωνσταντίνου ΙΑ' τοῦ Δράγαση πρὸς σωτηρίαν Κωνσταντινουπόλεως, *EEBS*, 22, 1952, pp. 60-74.

Idem, „Les Appels de Constantin XI Paléologue à Rome et à Venise pour sauver Constantinople (1452-1453)", *BS*, 14, 1953, pp. 226-244.

Guillou, A., „Faux byzantins des archives italiennes", *Studi in onore di Riccardo Filangieri*, I, Neapole, 1960, pp. 130-143.

Hasluck, F.W., *Christianity and Islam under the Sultans*, 2 vol., Oxford, 1929.

Idem, „Constantinopolitana", *Journal of Hellenic Studies*, 43, 1923, pp. 162-167.

Iorga, N., *Byzance après Byzance*, Bucureşti, 1935.

Jago, V., „Some Observations on a Monumental Inscription in the Parish Church of Landulph, Cornwall", *Archaeologica, or Miscellaneous Tracts relating to Antiquities*, 18, 1817, pp. 83-96.

Janin, R., *Constantinople byzantine. Développement urbain et répertoire topographique*, ediția a II-a, Paris, 1964.

Kalogeropoulos, D.I., Κωνσταντῖνος ὁ Παλαιόλογος, Atena, 1904.

Knös, B., *Histoire de la littérature néo-grecque*, Uppsala, 1962.

Kolias, G., „Constantin Paléologue, le dernier défenseur de Constantinople", in *1453-1953. Le Cinq-Centième Anniversaire*, Atena, 1953, pp. 41-54.

Kolybas, Marianna, Θεόδωρος Παλαιολόγος, *Thesaurismata*, 10, 1973, pp. 138-162.

Laiou, Angeliki E., „A Byzantine Prince Latinized: Theodore Palaeologus, Marquis of Montferrat", *B*, 38, 1968, pp. 386-410.

Lambros, Sp.P., Ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος ὡς σύζυγος ἐν τῇ ιστορίᾳ καὶ τοῖς θρύλοις, *NE*, 4, 1907, pp. 417-466.

Idem, Λεύκωμα Βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων, Atena, 1930.

Idem, Οἱ εἰκόνες Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου, *NE*, 3, 1906, pp. 229-242.

Idem, Νέαι εἰκόνες Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου, *NE*, 4, 1907, pp. 238-240.

Idem, Σφραγίδες τῶν τελευταίων Παλαιολόγων, *NE*, 1, 1904, pp. 416-432.

Idem, Τὰ τείχη τοῦ Ἰσθμου τῆς Κορίνθου κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας, *NE*, 2, 1905, pp. 435-489; 4, 1907, pp. 20-26; 5, 1908, pp. 115-116.

Langlois, V., „Mémoire sur le sabre de Constantin XI Dracosès, dernier empereur grec de Constantinople", *Revue de l'Orient et de l'Algérie et des Colonies*, Paris, 1858, pp. 153-165.

Idem, „Notice sur le sabre de Constantin XI, dernier empereur de Constantinople, conservé à l'Armeria Reale de Turin", *Revue archéologique*, 14, 1857, pp. 292-294 (tradus în limba greacă în *Nea Pandora*, 8, 1858, pp. 302-303).

Mallat, P., „Byzantinische «Kaiserenkel» in Wien", *Adler. Zeitschrift für Genealogie und Heraldik*, 11, 1982, pp. 279-281.

Idem, „Die Palaiologen nach 1453", *Akten XVI. Internationaler Byzantinistenkongresses* (= *JÖB*, 32,6), Viena, 1982, pp. 9-18.

Mango, C., „The Legend of Leo the Wise", *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta*, 6, Belgrad, 1960, pp. 59-93.

Idem, „The Phanariots and the Byzantine Tradition", in *The Struggle for Greek Independence*, ed. R. Clogg, Londra, 1973, pp. 41-66.

Medvedev, I.P., *Mistra. Očerki istorii i kultury pozdnevizantiskogo goroda*, Leningrad, 1970.

Megas, G., „La Prise de Constantinople dans la poésie et la tradition populaire", in *1453-1953. Le Cinq-Centième Anniversaire*, Atena, 1953, pp. 125-133.

Mercati, G., *Opere Minori*, raccolte in occasione del settantesimo natalizio, sotto gli auspici di S.S. Pio XI, 5 vol. (Studi e Testi, 76-80), Cetatea Vaticanului, 1937-1941.

Mijatovich, C., *Constantine, the Last Emperor of the Greeks, or, The Conquest of Constantinople by the Turks (A.D. 1453), After the Latest Historical Researches*, Londra, 1892.

Miller, W., *Essays on the Latin Orient*, Cambridge, 1921.

Mohler, L., *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann*, 3 vol., Paderborn, 1923-1927, 1942.

Mordtmann, A.D., *Die Belagerung und Eroberung Constantinopels durch die Türken im Jahre 1453*, Stuttgart-Augsburg, 1858.

Idem, „Die letzten Tage von Byzanz", *Mitteilungen des Deutschen Exkursions-Klubs*, 1, 1893, pp. 34-56; 2, 1895, pp. 1-21.

Moschopoulos, N., „La Prise de Constantinople selon les sources turques", in *1453-1953. Le Cinq-Centième Anniversaire*, Atena, 1953, pp. 9-22.

Nicol, D.M., *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus), ca. 1100-1460. A Genealogical and Prosopographical Study* (Dumbarton Oaks Studies, XI), Washington, D.C., 1968.

Idem, *Byzantium and Venice. A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge, 1988.

Idem, *Church and Society in the Last Centuries of Byzantium*, Cambridge, 1979.

Idem, *The Despotate of Epiros, 1267-1479. A Contribution to the History of Greece in the Middle Ages*, Cambridge, 1984.

Idem, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, Londra, 1972.

Oikonomides, D.B., „Χρονογράφου" τοῦ Δωροθέου τὰ Λαογραφικά, *Laographia*, 18, 1959, pp. 113-243; 19, 1960, pp. 3-95.

Palamas, K., *Kostes Palamas. The King's Flute*, text în limba greacă şi traducere în limba engleză de T.P. Stefanides şi G.C. Katsimbalis, Atena, 1982.

Paliouras, A.D., Ὁ ζωγράφος Γεώργιος Κλόντζας *(1540-1608)* καὶ αἱ μικρογραφίαι τοθ κώδικος αὖτοῦ, Atena, 1977.

Papadopulos, A.Th., *Versuch einer Genealogie der Palaiologen (1259-1453)*, München, 1938 (reeditată la Amsterdam, 1962).

Papadrianos, I.A., „The Marriage-Arrangement between Constantine XI Palaeologus and the Serbian Mara (1451)", *Balkan Studies*, 6, 1965, pp. 131-138.

Paspatis, A.G., Πολιορκία καὶ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐν ἔτει 1453, Atena, 1890.

Pavlová, M., „L'Empire byzantin et les Tchèques avant la chute de Constantinople", *BS*, 14, 1953, pp. 158-225.

Pears, E., *The Destruction of the Greek Empire and the Story of the Capture of Constantinople by the Turks*, Londra, 1903.

Pertusi, A., *Fine di Bisanzio e fine del mondo. Significato e ruolo storico delle profezie sulla caduta di Costantinopoli in oriente e in occidente*, ed. R. Morini (Istituto storico per il medio evo. Nuovi studi storici, 3), Roma, 1988.

Pippidi, A., „«Fables, bagatelles et impertinences». Autour de certaines généalogies byzantines des XVIe-XVIIIe siècles", *Études byzantines et post-byzantines*, I, ed. E. Stănescu şi N.-Ş. Tanaşoca, Bucureşti, 1979, pp. 269-305.

Pira, Tommaso li, *Breve istoria della Despotal Casa Angelo, o de Angelis, di Epiro*, Palermo, 1939.

Politis, A., Ἡ προσγραφομένη στὸν Ρήγα πρώτη ἔκδοση τοῦ Ἀγαθαγγέλου, *Laographia*, 7, 1969, pp. 173-192.

Politis, N.G., „Croyances populaires sur le rétablissement de la Nation Hellénique", *La Revue de Grèce*, 1 (1), septembrie 1918, pp. 151-170.

Pouqueville, F.C.H.L., *Travels in Greece and Turkey*, ediția a II-a, Londra, 1820.

Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, ed. E. Trapp *et al.*, Viena, 1976 (citat ca *PLP*).

Rhodocanakis, D., *The Imperial Constantinian Order of St. George. A Review of Modern Impostures and a Sketch of its True History*, Londra, 1870.

Idem, „I Principi Rhodocanakis di Chio e l'Imperiale Ordine Constantiniano di S. Giorgio", extras din *Giornale Araldico-genealogico*, IX, nr. 12, Pisa, 1882, pp. 1-18 (*vezi și* Legrand, É., *Dossier Rhodocanakis*).

Roe, T., *The Negotiations of Sir Thomas Roe, in his Embassy to the Ottoman Porte from the Year 1621 to 1628 inclusive*, Londra, 1740.

Runciman, S., *The Fall of Constantinople 1453*, Cambridge, 1965.

Idem, *Mistra. Byzantine Capital of the Peloponnese*, Londra, 1980.

Idem, „The Marriages of the sons of the Emperor Manuel II", *Rivista di Studi Bizantini e Slavi*, 1 (= *Miscellanea Agostino Pertusi*), 1980, pp. 273-282.

Sabbadini, R., „Ciriaco d'Ancona e la sua descrizione autografa del Peloponneso trasmessa da Leonardo Botta", *Miscellanea Ceriani*, Milano, 1910, pp. 180-247.

Salač, A., *Constantinople et Prague en 1452*, Rospravy Československé Akademie Ved, Ročnik 68, Praga, 1958.

Schizzi, F., *Sulla Milizia Constantiniana Memoria Storica del Conte Folchino Schizzi*, Milano, 1828.

Schlumberger, G., *Le siège, la prise et le sac de Constantinople par les Turcs en 1453*, Paris, 1914.

Sear, D.R., *Byzantine Coins and their Values*, Londra, 1974.

Setton, K.M., *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, II, Philadelphia, 1978.

Sideras, A., „Neue Quellen zu Andronikos Palaiologos", *BZ*, 80, 1987, pp. 3-15.

Siderides, X.A., Κωνσταντίνου Παλαιολόγου θάνατος, τάφος καὶ σπάθη, Ἡ Μελέτη, ianuarie-decembrie 1908, pp. 65-78, 129-146.

Simopoulos, N., Ἡ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Παλαιολόγος, Atena, 1978.

Sophroniades, M., Ἡ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων τῷ 1453, Atena, 1919.

Sotiriou, G.A., Τὸ λεγόμενον ξίφος τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, Κιβωτός, mai-iunie 1953, nr. 17-18, p. 240.

Spencer, Captain, *Constantine ; or, The Last Days of an Empire*, 2 vol., Londra, 1855.

Stephanitzes Leukadios, P.D., Σύλλογος διαφόρων προρρήσεων, Atena, 1838.

Sturdza, M.D., *Dictionnaire historique et généalogique des grandes familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople*, Paris, 1983.

Tomadakis, N.B., Ἡ ἐν τῷ Πατμιακῷ Κώδικι 287 Μικρὰ Χρονογραφία, *EEBS*, 25, 1955, pp. 28-37.

Toumanoff, C., „The Fifteenth-Century Bagratids and the Institution of Collegial Sovereignty in Georgia", *Traditio*, 7, 1949-1951, pp. 169-221.

Towson, J.T., „A Visit to the Tomb of Theodoro Palaeologus", *Transactions of the Historic Society*, Liverpool, 1857, pp. 213-223.

Tsimpidaros, B., Οἱ Ἕλληνες στὴν Ἀγγλία, Atena, 1974.

Turková, H., „La Prise de Constantinople d'après le Seyahatname d'Evliya Çelebi", *BS*, 30, 1969, pp. 47-72.

Typaldos, G.E., Οἱ ἀπόγονοι τῶν Παλαιολόγων μετὰ τὴν αλωσιν, *DIEE*, 8, 1922, pp. 129-154.

Idem, Εἶχον οἱ Βυζαντινοὶ οἱ κόσημα, *EEBS*, 3, 1926, pp. 206-222.

Tzigalas, M., Νέα Σύνοψις διαφόρων ἱστοριῶν, Veneţia, 1637.

Tzokopoulos, G.B., Ὁ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος IB, ed. E. Papapavlou, Atena, f.a.

Unbegaun, B., „Les Relations vieux-russes de la prise de Constantinople", *Revue des études slaves*, 9, 1929, pp. 13-38.

Vakalopoulos, A.E., Ἱστορία τοῦ Νεοελληνισμοῦ. Τουρκοκρατία 1453-1669, II, ediţia a II-a, Tesalonic, 1976.

Idem, *Origins of the Greek Nation, 1204-1461*, New Brunswick, New Jersey, 1970.

Van Millingen, A., *Byzantine Churches in Constantinople*, Londra, 1912.

Vannier, J.-F., „Les Premiers Paléologues. Étude généalogique et prosopographique", in J.-C. Cheynet şi J.-F. Vannier, *Études prosopographiques*, Paris, 1986, pp. 123-187.

Vernadsky, G., *A History of Russia*, IV: *Russia at the Dawn of the Modern Age*, New Haven şi Londra, 1959.

Webster, C.D., „The Palaeologus Legend", *The Genealogists' Magazine*, 22 (10), iunie 1988, pp. 367-370.

Woodhouse, C.M., *Gemistos Plethon. The Last of the Hellenes*, Oxford, 1986.

Zakythinos, D.A., *Le Despotat grec de Morée*, I: *Histoire politique*; II: *Vie et institutions*. Édition revue et augmenté par Chryssa Maltézou, 2 vol., Londra, 1975.

Idem, Μανουὴλ Β' ὁ Παλαιολόγος καὶ ὁ Καρδινάλιος Ἰσίδωρος ἐν Πελοποννήσῳ, *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier*, III, Atena, 1957, pp. 45-69.

Zalokostas, Ch., Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος, Atena, 1965.

Zalokostas, Gheorghe Th., *Poezii*: Τὰ ἅπαντα, Atena, 1873.

Zoras, G.T., Περὶ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Atena, 1959.

Idem, Αἱ τελευταῖαι στιγμαὶ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου καὶ Μωάμεθ τοῦ κατακτητοῦ, in *Idem*, Περὶ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Idem, Αἱ τελευταῖαι πρὸ τῆς ἁλώσεως δημηγορίαι Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου καὶ Μωάμεθ τοῦ Πορθητοῦ. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 9, 1958-1959, pp. 510-538.

Indice

A

Aberdeen (lord) 137
Abraham din Ankara (poet) 97
Acciaiuoli (familie din Florenţa) 36, 44
Acciaiuoli (duci ai Atenei): Antonio (1405--1435) 44; Nerio I (1388-1394) 23; Nerio al II-lea (1435-1451) 44, 46
Acrocorint 127-128
Adrianopol 59, 67, 69, 78, 92, 122, 127, 130
Aeneas Sylvius 93, 98, 111, 128, 146. *Vezi şi* Pius al II-lea (papă)
Africa 107
Agallianos, Teodor (jurist) 73
Agapios (călugăr) 106-107
Agathangelos (*Viziunile lui* ~, carte de profeţii) 122-123
Ahaia (principat) 21, 26, 37
Ahmed (fiul lui Turahan) 76
Aigion. *Vezi* Vostitza
Albania, albanezi 38, 44, 47, 76, 127
Alexandria 32
Alexie al IV-lea (împărat al Trapezuntului, 1417-1429) 23
Alfons al V-lea (rege al Aragonului şi Neapolelui, 1415-1458) 45, 57, 63-64, 71, 76-77, 79, 96
Allatius, Leon (Allacci) (bibliotecar la Vatican, † 1669) 112, 138
Amisos (Marea Neagră) 58
Anadolu Hisar (Bosfor) 69-70
Anakalima Constantinopolului (poem) 115
Anatolia 94
Ancona 40, 48-49, 127-128
Andrea della Valle (biserică la Roma) 129
Andrei, Sfîntul ~ (biserică la Patras) 28
Andrei, Sfîntul ~ (moaştele) 129-130
Andronic al II-lea Paleologul (împărat, 1282-1328) 21, 53, 133
Andronic al IV-lea Paleologul (împărat, 1376-1379) 23
Andronic Paleologul (despot al Tesalonicului, 1408-1423) 21, 23, 134
Anghelos (familie) 135-136
Anglia, englez 114, 126, 139-143
Anna (fiica lui Vasile I al Moscovei) 23
Anna de Savoia (împărătească) 23
Antihrist 69, 116
Apostoli, Sfinţii ~ (biserică în Constantinopol) 108
Apostolis, Mihail (cărturar) 54
Arapis (soldat turc) 108
Argos 29, 129
argyroboulla (bule de argint) 43
Argyropoulos (familie) 135
Argyropoulos, Ioan (cărturar) 54, 61
Aristotel 56
Arundel, William 139
Asan, Matei 76
Asia Mică 19, 66-67, 124, 129, 142
Aşîk Paşa-Zade (istoric turc) 95
Atena 20, 23, 36, 44-45, 48-49, 122, 127, 133
Athos, Muntele ~ 123
Atica 44-45
Aydin (Asia Mică) 94

B

Baiazid I (sultan otoman, 1389-1402) 69, 113
Balls, Maria (soţia lui Theodoro Paleologus) 138-140
Baloukli (Istanbul) 108
Barbados 140
Barbaro, Francesco (procurator al Veneţiei) 95
Barbaro, Nicolò (medic veneţian) 85, 90-92, 104
Basel 93
Beatrice (fiica lui Pedro al Portugaliei) 57
Benvenuto (consul al Anconei) 93
Bessarion din Trapezunt (mitropolit al Niceei, cardinal) 30, 32, 37, 40-43, 47, 54, 61, 72, 92, 128-129, 131
Bizyinos, Gheorghe (poet) 123
Blacherne (Constantinopol) 83
Boghaz-Kesen. *Vezi* Rumeli Hisar
Borso d'Este (marchiz de Ferrara) 64, 85
Bosfor 69, 75-76, 79
Bradbury, Martha (soţia lui Theodore Paleologus († 1693) 140
Brancovici, Gheorghe (despot al Serbiei) 41, 59-61, 93, 130
Brancovici, Lazar 60, 130. *Vezi şi* Maria (Mara) Brancovici
Brandenburg 93
Brusa (Bursa) 66
Buckingham (duce de ~) 119
Bulgaria, bulgari 23, 38
Burgundia 44, 47
Byron (lord) 123

C

Caloian 115. *Vezi şi* Ioan al VIII-lea
Candia (Creta) 55
Cange, Charles du Fresne, seigneur du 112
Cantacuzino: Andronic Paleologul (mare domestic) 60; Constantin (guvernator al Vostitzei) 44-45; Dimitrie Paleologul (vărul lui Constantin al XI-lea) 32, 100; Irina (soţia lui Gheorghe Brancovici) 60; Gheorghe Paleologul 30 n. 1, 127; Ioan (guvernator al Corintului) 42, 49, 61; Manuel *protostrator* 62; Manuel (Ghin Cantacuzino) (conducătorul unei revolte în Morea) 127; Phakrases 33 n. 1
Cantacuzino (familia) 126, 135. *Vezi şi* Ioan al VI-lea; Manuel (despot al Moreii)
Cantacuzinopolis 45
Carol al VIII-lea (rege al Franţei, 1470-1498) 111, 132
Carol al X-lea (rege al Franţei, 1757-1836) 137
Carol al XII-lea (rege al Suediei, 1682-1718) 119
catalani 28, 45, 115
cavalerii Sfîntului Ioan din Rodos 93
Cefalonia 25, 134
Cesarini, Giuliano (cardinal) 41, 43-44
Cezareea (Capadocia) 118
Chalcocondil, Gheorghe 46, 49
Chalcocondil, Leonic (istoric) 46, 49, 92, 100, 102, 114, 116, 120
Charisios (Poarta) (Constantinopol) 99
Chios 71-72, 81, 85, 92, 102, 104, 112, 126, 133, 136
Chloumoutsi (Pelopones) 27
Christodoulos (arhitect) 108
chrysoboulla (bule de aur) 43, 55, 63, 71, 85
Cilicia 52
Cipru 57, 116, 122
Ciriaco (Cyriacus) d'Ancona (călător din secolul al XV-lea) 40, 48-49, 127
Cirus 114
cîntece de jale 113
Clarentza, Elis 25-31, 47, 115
Clifton (Cornwall) 138-139
Cod'd, Nicholas Sarsfield (pretendent irlandez la tronul bizantin) 137
Coimbra, Juan, duce de ~ 57
Colenutt-Paleologos (familia) 142
Comnenul. *Vezi* Alexie al IV-lea; Ioan al IV-lea
Condulmer, Marco (cleric veneţian) 32
Constantin cel Mare (împărat) 53, 80, 82, 86, 113, 116, 121-122, 136

Constantin (Coloana lui ~) (Constantinopol) 116
Constantin al XI-lea Paleologul (împărat): naşterea 20, 22; părinţii (*vezi* Manuel al II-lea; Elena Dragaş Paleologhina); fraţii (*vezi* Andronic; Dimitrie; Ioan al VIII-lea; Teodor; Toma); copilăria 22; numit despot (1423) 23-24; regent la Constantinopol (1423-1424) (1437--1440) 24, 31-34; despot la Clarentza 25-28; despot la Kalavryta 30-31; despot la Mistra (1443-1449) 37-50; căsătoria cu Maddalena-Teodora Tocco (1427-1429) 26, 30, 34; căsătoria cu Caterina Gattilusio (1441-1442) 34-35; proiecte pentru o a treia căsătorie 50, 57-60, 111; cucereşte Patrasul (1429--1430) 26-28; reconstruieşte zidul Hexamilion (1444) 39-41; năvăleşte în Atica şi Grecia Centrală (1444-1445) 44-45; apărarea fără succes a Hexamilionului (1446) 45-46; învestitura ca împărat la Mistra (1449) 51-52; niciodată încoronat 52, 73, 85-86, 98-99; împărat la Constantinopol (1449-1453) 51-84; armistiţiu cu turcii (1449) 55-56; adversarul sultanului Mehmed al II-lea (1451) 70; pregătiri pentru apărarea Constantinopolului (1452) 76-77; exproprierea averilor bisericeşti 85-86; răspunsul la ultimatumul sultanului (1453) 79-80; discursul final (1453) 82-83; rugăciunile finale 83; locul morţii şi cum a murit 84, 89-105; epitaful lui Critobul 84; portrete 22, 84-87; monede şi sigilii 84-86; poziţia faţă de unirea cu Biserica Romei 33-34, 36, 56, 73-74; pretinsa soţie şi pretinsul fiu 93, 111-112; pretinsa fugă din Constantinopol 97; pretinşi descendenţi şi succesori 125; înmormîntarea şi mormîntul 107-109; coroana şi sceptrul 104-105; sabia 105--107; împăratul adormit sau împăratul de marmură 114, 117-118, 121-124; ghinionul său permanent 114, 143
Constantin (rege al elenilor, 1913-1922) 106, 123-124
Constantinian, Ordinul ~ al Sfîntului Gheorghe 135-136, 141
Constantinian, Ordinul ~ Angelic al Sfintei Înţelepciuni 136-137
Constantios de Sinai (patriarh, 1830-1834) 108
Constantius Chlorus (împărat) 86
Corfu 95, 126, 129-130
Corint (oraş) 41-42, 45, 48-49, 61, 76, 115, 127-129
Corint (istm) 25, 29-30, 38-41, 43-44. *Vezi şi* Acrocorint
Cornul de Aur (Constantinopol) 78-79
Cornwall (Paleologii din) 137-140
Coron (Peloponez) 29, 36, 49, 129
Cottingham (Yorkshire) 139
Coucy, Matthieu de 111
Creta 32, 55, 64, 92-93, 97, 116, 126
Critobul din Imbros (cronicar) 8, 84, 91, 100
Cronica sultanilor turci 81, 102
Cruce (Coloana ~, Constantinopol) 116
Cruciada a patra 20, 29, 44
Crusius, Martin (cărturar din secolul al XVI-lea) 102, 112, 133

D

Daniel (profet) 87, 117
Dauntsey, Joanna (secolul al XVI-lea) 142
Delfi 40
Derkos 24
Dermot (rege al Irlandei) 137
despot (titlu) 20-21, 131
Didymotika 52, 130
Diedo, Antonio (duce veneţian al Candiei) 55
Dimitrie Paleologul (fratele lui Constantin al XI-lea, despot în Morea, 1449-1460) 22, 32-33, 35-37, 50-51, 76, 126-130
Dimitrie Paleologul (vărul lui Constantin al XI-lea) 32
Diplovatatzes, Iosua 93
Dishypatos, Manuel (ambasador) 57

Długosz, Jan (istoric polonez) 97
Dokeianos, Ioan (cărturar) 22, 44, 53-54
Dolfin, Zorzi (cronicar veneţian) 95
Doria, Zorzi (căpitan genovez) 126
Dorotei. *Vezi* Pseudo-Dorotei
Dotti, Paolo (Padova) 93
Dragaş, Constantin al Serbiei 22, 59
Dragaş. *Vezi* Elena
Dubrovnik 30, 63, 85. *Vezi şi* Ragusa
Ducas (cronicar bizantin) 8, 24, 52, 70, 74-75, 92, 99, 116, 136
Dunărea (fluviu) 33, 43
Dunkineely (Irlanda) 141
Dyarbakir (Persia) 142

E

Echinade (insule) 26
Edirne (Poarta) (Istanbul) 100, 119
Egipt 96
Ekthesis Chronike 101
Elena (mama lui Constantin cel Mare) 87, 90
Elena Dragaş Paleologhina (mama lui Constantin al XI-lea) 22, 32, 38, 50-51, 61, 87, 90-91, 130, 135
eleni, elenism 13, 38, 43, 54-55, 106, 113, 123-124, 137
Elis (Pelopones) 25-26, 30
Eparchos, Toma 93
Epir 25-26, 34, 137
Epivata 70
Eubeea 32, 96. *Vezi şi* Negroponte
Eudaimonioannes, Sophianos (guvernator al Moreii) 42
Eugenikos, Ioan (cărturar) 25, 30, 52-54, 56, 74, 113
Eugenikos, Marcu (episcop de Efes) 32-33, 56, 73
Eugeniu al IV-lea (papă, 1431-1447) 31, 36, 41, 64
Evdochia (soţia lui Constantin Dragaş) 59-60
Evlia Celebi (călător din secolul al XVII-lea) 107
Exeter (catedrală) 139

F

Fanar, fanarioţi 135
Farnese, Francesco I (duce de Parma, secolul al XVII-lea) 135
Ferdinand de Aragon († 1516) 132
Ferrara 31, 64, 85, 96
Ferrara (conciliu). *Vezi* Florenţa
Filip al V-lea (duce al Burgundiei) 44, 47
Filippo da Rimini (veneţian) 95
Flavius (nume de familie) 135
Florenţa (oraş) 34, 38, 48, 54, 73, 96
Florenţa (conciliu, 1439) 33-34, 36-37, 41, 44, 51-52, 56, 61, 64-65, 72-75, 89-90, 113, 125
Focida 44, 46
Foscari, Francesco (doge al Veneţiei, 1429-1457) 47-48, 63
Franţa 113, 134
Francisc I (rege al Franţei, 1494-1547) 98
franciscani în Constantinopol 93
Frederic al III-lea (împărat al Sfîntului Imperiu Roman, 1415-1493) 77

G

Galata (Pera) 65, 78, 82, 93, 103, 111
Galaxidi 46
Gallipoli 19-20
Gattilusio, Caterina (a doua soţie a lui Constantin al XI-lea) 23, 34, 111
Gattilusio, Genoese (stăpînul insulei Lesbos) 23, 34
Gemistos Plethon, Gheorghe (filosof) 32, 37-39, 48-49, 54-55, 57, 61
Georgia (Iberia) 58-60
Georgillas, Emanuel (poet) 114-115
Ghenadie (Scholarios) (călugăr) 56-57, 61, 65, 72-73, 75, 89-90, 114, 121, 125
Gheorghe I (rege al grecilor, 1863-1913) 123
Gheorghe al VIII-lea (rege al Georgiei, 1446-1465) 58
Giangiorgio de Montferrat († 1533) 134
Giustiniani Longo, Giovanni (comandant genovez) 78, 83-84, 92-93, 96, 98, 100, 102

Grigorie al III-lea Mammas (patriarh, 1445-1451) 31, 52, 55, 64, 73, 89-90, 120
Grigorie al XIII-lea (papă, 1572-1585) 133
Gül Camii (moschee, Istanbul) 108, 121
Gythion (Pelopones) 49

H

Hadleigh (Suffolk) 138-139
Halil (fiul lui Orhan) 23
Halil paşa (vizirul lui Mehmed al II-lea) 66
Hasan (ienicer) 108
Hellespont 19-20
Hercule 114
Hermannstadt (Sibiu) 97
Hexamilion (zid) 39, 43, 46-49, 76-77, 115, 127
Hierax (cronicar din secolul al XVI-lea) 102, 109, 112
husiţi 65
hyperpyron (monedă de aur) 86
Hypomoni 61. *Vezi şi* Elena Dragaş Paleologhina

I

Iagaris, Andronic (ambasador) 55
Iagros, Manuel Paleologul 51
Iancu de Hunedoara 41, 71
Ianina (Epir) 14, 29, 136-137
Ibn Kemal (cronicar turc) 95, 98, 104
ieniceri 94, 97, 100, 108-109, 119
Ierusalim 32, 93, 118
Imbros 91, 100, 130
Ioan (sfîntul) 105, 120-121
Ioan al IV-lea Comnenul (împăratul Trapezuntului, 1429-1458) 58
Ioan al V-lea Paleologul (împărat, 1354-1391) 21, 23
Ioan al VI-lea Cantacuzino (împărat, 1347-1354) 19, 52, 126
Ioan al VII-lea Paleologul (împărat, 1390) 23
Ioan al VIII-lea Paleologul (împărat, 1425-1448) 11, 22-25, 29, 31-33, 38, 50, 52, 54-56, 58, 61-62, 74, 86-87, 120
Iolanda de Montferrat (împărăteasa lui Andronic al II-lea) 21, 133
Iosif (patriarh, 1416-1439) 32, 90
Irina Paleologhina (mătuşa lui Constantin al XI-lea) 23
Irlanda, irlandez 137, 142
Isabela de Castilia († 1504) 132
Isac al II-lea (împărat, 1185-1195) 135
Isidor (mitropolit al Kievului, cardinal) 32, 66, 72-76, 83, 90-93, 96, 105, 109, 111
Iskinder. *Vezi* Nestor
Istmia 40
Iustin (Poarta lui ~, Constantinopol) 100
Iustinian I (împărat, 527-565) 39-40
Ivan al III-lea (mare cneaz al Moscovei) 130
Ivan al IV-lea cel Groaznic 131

Î

împăratul de marmură 124

K

Kalamata 26
Kalavryta 27, 29-30, 127-128
Kallistos, Andronic (cărturar) 113-114
Karystos (Eubeea) 32
Katadoukinos (Katablattas) (cărturar) 54
Kenchreai (Pelopones) 46
Kerkoporta (Poarta, Constantinopol) 84, 100
Kiev 32, 66, 72-75, 91, 109, 111
Klontzas, Gheorghe (pictor cretan) 14, 87, 118
Kokkini Milia (Mărul Roşu) 116-118, 123-124
Kossovo 71

L

Lacedemonia 49, 128
Laconia 26
Ladislau al III-lea (Vladislav) (rege al Ungariei) 41, 43-44, 77
Laimokopia 70
Landulph (Cornwall) 137-140

Langhusci, Giacomo (cronicar italian) 95
Langlois, V. (cercetător) 105-106
Lascaris, Alexie
(guvernator al Patrasului) 42
Lascaris, Alexie Philantropenos 51
Lascaris, Constantin 54
Legrand, É. (cercetător) 109, 115,
135-136, 139
Lemnos 35, 71, 130
Leon al VI-lea cel Înţelept (împărat,
886-912) 87, 118, 120-122
Leonardo din Chios (arhiepiscop genovez
de Lesbos) 48, 72, 81-82, 85, 92, 102, 104
Leondari (Pelopones) 48
Leontaris, Andronic Bryennios
(ambasador) 64, 85
Lesbos 34-35, 72, 74, 81
Leukas (Santa Mavra) (insulă) 122, 130
Lincoln (*earl* de ~) 139
Loidoriki 45-46
Lombardia 71, 134
Loredano, Alvise (amiral veneţian) 43, 83
Lusignan, Carlota (fiica lui Ioan al II-lea al
Ciprului) 57
Lusignan, Ioan al II-lea de (rege al
Ciprului, 1432-1458) 57

M

Macedonia 20
Malatesta, Carlo (conte de Rimini) 23, 28
Malatesta, Cleope (soţia despotului Teodor
al II-lea) 23, 25, 27, 37
Malta 134, 140
Mamalis (arhonte din Constantinopol) 101
Mantova 128
Manuel I Comnenul (împărat, 1143-1180) 52
Manuel al II-lea Paleologul (împărat, 1391-
-1425) (tatăl lui Constantin al XI-lea)
20-23, 25, 38-39, 42, 51, 53, 61, 66, 69,
74, 87, 134
Manuel Cantacuzino (despot al Moreii,
1349-1380) 21
Marea Neagră 24, 27, 35, 41, 43-44, 69, 71
Maria (Mara) Brancovici (soţia lui Murad
al II-lea) 59, 61-62
Maria de Trapezunt (a trea soţie a lui Ioan
al VIII-lea) 23, 58
Marmara (Marea) 35, 70
Mavrocordat (familia) 135
Mărul Roşu. *Vezi* Kokkini Milia
Megali Idea (Ideea cea Mare) 123
Mehmed I (sultan otoman, 1413-1421) 23
Mehmed al II-lea (sultan otoman, 1451-
-1481) 11, 59, 62-63, 66-67, 69, 71, 77,
79-81, 89, 94, 100, 103, 105, 107, 111-
-113, 115-116, 125-127, 129-131
Mehmed Neşri (cronicar) 95
Melissenos, Macarie (cronicar din secolul
al XVI-lea) 81, 101, 107
Mesembria 24-25, 71
Messenia 26, 36, 49, 76
Messina 122
Methodios din Patara (episcop profet) 87,
121-122
Mihail (fiul lui Manuel al II-lea) 21
Mihail al VIII-lea Paleologul (împărat,
1259-1282) 53, 74, 125
Mihailovici, Constantin (soldat sîrb) 94
Mihailovici, Vasili (cneaz rus) 132
Milano 48, 122, 136
Mills, Peter 141-143. *Vezi şi* Palaeologos,
Petros
Minotto, Girolamo (bail veneţian la
Constantinopol) 76
Missolonghi 123
Mistra 21, 25-27, 30, 32, 35, 37-42, 46,
48-49, 51-53, 55-58, 76, 91, 128-129,
132
Mitrofan I (episcop de Constantinopol,
306-314) 90
Mitrofan al II-lea (patriarh, 1440-1443) 90
Modena 86-87
Modon (Pelopones) 29, 36, 43, 47, 55, 129
Moldova 117, 131, 134
Momferrato-Paleologo (familia) 134
Monemvasia 122, 129-130
Monodendrion 116
Montagu, Lady Mary Wortley 119-120
Montferrat. *Vezi* Giangiorgio ; Sofia ;
Iolanda

Morea (Pelopones) 11, 20-22, 25-32, 34--49, 51, 55-56, 71, 76, 80, 103, 111, 115, 126-132, 134-135, 142
Moscova („A Treia Romă") 122, 131
Murad al II-lea (sultan otoman, 1421-1451) 23-24, 28-29, 35, 43-46, 51, 58-59, 63
Mytilene (Lesbos) 34

N

Naupaktos 28, 45, 47
Nauplia 29, 49
„neamuri cu părul blond" 117, 121
Neapole 45, 57, 63-64, 71-73, 96
Negroponte (Eubeea) 96
Nestor din Pylos 49
Nestor Iskinder (cronicar) 99, 102-103, 111, 114, 121
Nicefor (despot al Epirului, 1267-1296) 136-137
Nicolae al V-lea (papă, 1447-1455) 64, 71-72, 74-75, 81, 85, 90, 92, 111
Nicolae din Cusa (filosof) 93
normanzi 121
Norwood West (cimitirul grecesc din ~) 140-141
Notaras, Luca (megaduce) 32-34, 62, 73-75, 78, 99, 112, 126

O

Oitylon. *Vezi* Vitylo
ordine cavalereşti. *Vezi* Constantinian
Orhan (fiul lui Osman) 19-20
Orhan (nepotul lui Suleiman) 66
Orsini, Isabella 50
Osman (osmanlîul) 19
Otto (rege al grecilor, 1815-1867) 140
Oxy (Pelopones) 46

P

Padova 54, 93
Palaiokastro (Lemnos) 35
Palamas, Kostis, poet 124, 153
Paleolog, familie (Paleologhina, Palaeologo, Palaeologus, Paleologus, Paléologue): Andrei, primul fiu al lui Manuel 131; Andrei, fiul lui Toma 50, 111, 131-132, 138; Andrei Graitzas (cca 1460) 132--133; Angelo Flavio Comneno Lascaris, Giovanni Andrea (secolul al XVII-lea) 135; Angelus Flavius Comnenus Lascaris, Johannes Antonius (cca 1738) 135; Anna, fiica lui Luca Notaras 112; Annibale (cca 1586) 132; Caterina, soţia lui Andrei 131-132; Constantin (?), fiul lui Andrei 132; Constantin, fiul lui Manuel al II-lea 22 n. 1; Constantin Graitzas (1461) 129; Constantine Douglas, prinţ († 1900) 141; De Vigo Aleramico Lascaris 134 n. 2; Dorothy 138-139; Elena, fiica despotului Dimitrie 130; Elena, fiica lui Lazar Brancovici 60; Emanuel Petru, pretins fiu al lui Teodor al II-lea 134; Eugenie, prinţesă († 1934) 141; Iacob din Chios († 1585) 133; Ioan, guvernator de Vitylo 42, 49; Ioan, al doilea fiu al lui Manuel 131-132; Ioan, pretins fiu al lui Toma 138; Leonidas din Pesaro 139; Leziniano (cca 1586) 132; Lucio = Livio Andronico (secolul al XVI-lea) 133; Manuel, fiul despotului Toma 50, 131, 138; Maria, fiica lui Andrei 132; Maurice († 1944) 134; Mihail, fiul lui Manuel al II-lea 13; Panait (Panagiotes), la Viena (secolul al XVI-lea) 133; Petros, prinţ, Insula Wight († 1988) 141-143; Scipione din Pesaro 139; Teodora, soţia despotului Dimitrie 130; Teodor († 1532) 132; Teodor, fiul lui Iacob, la Praga (secolul al XVI-lea) 133; Teodor, marchiz de Montferrat (secolul al XIV-lea) 134; Theodore, pretendent la tronul Greciei († 1912) 140-141; Theodoro († în Anglia, 1636) şi descendenţii săi 137-138; Toma Gidos, tatăl lui Mesih paşa 131 n. 2; William Thomas († în Anglia, 1873) 141 n. 2; Zoe (Sofia), soţia lui Ivan al III-lea al Rusiei 130-131. *Vezi şi* Andronic al II-lea; Andronic al IV-lea; Andronic, despot; Dimitrie; Elena; Ioan al V-lea;

Ioan al VII-lea ; Ioan al VIII-lea ; Irina ; Manuel al II-lea ; Mihail al VIII-lea ; Teodor I ; Teodor al II-lea ; Toma
Palamas, Kostis (poet) 124
Palestina 118
Palmerston (lord) 137
Panagi (pretins fiu al lui Constantin al XI-lea) 112
Parma 135
Paspatis, A. (istoric grec din secolul al XIX-lea) 105-106, 109
Patras 26-31, 36, 46, 49, 53, 115, 127, 129-130
Paul al VI-lea (papă, 1963-1978) 130 n. 1
Pedro (rege al Portugaliei) 57
Pelopones. *Vezi* Morea
Penelopa 61
Peribleptos (mănăstire în Constantinopol) (Sulu Monastir) 107
Pesaro 28, 132, 138-139
pilon (bonetă imperială) 52-53
Pius al II-lea (papă, 1458-1464) 93, 98, 128-131
Platris, Constantin (sol husit la Constantinopol) 65
Plymouth 137, 139
Poarta de Aur (Constantinopol) 95, 99, 102-103, 118-120, 124
Polonia 94
Polyeides, Theoklitos (plăsmuitor de profeţii) 122
Pomfrett, Rebecca 140
Porfirogenet (titlu) 22, 49
Portugalia 45, 57
Pouqueville, F.C.H.L. (călător francez) 119-120
Praga 65
profeţii 40, 69, 87, 89-90, 103, 113-114, 117, 119, 121-123
Prusia 137
Pseudo-Dorotei al Monemvasiei (secolul al XVI-lea) 102, 122
Ptocholeon 117
Pusculo, Ubertino din Brescia (poet) 97
Pylos 49
Pythia 40

R

Radamantus 114
Ragusa (Dubrovnik) 30, 63, 71, 85, 130
Războiul de independenţă al grecilor 14, 122, 140
Rhodocanakis, Demetrios 136-137, 139
Richerius (Richer), Christopher (istoric francez din secolul al XVI-lea) 98
Rigas Fereios 122
Rimini 23, 25, 95
Rodos 93, 97, 114
Roe, Sir Thomas (ambasador, 1625) 119
Roma 31, 34, 36-37, 41, 59, 64, 74, 90, 94, 97-98, 115, 129, 131, 133, 142
România, români 7, 9, 134-135
romei (= romani) 13, 66
Romulus 114
Romulus Augustulus (împărat) 114
Rumeli Hisar 70-71, 75, 77-78
Rusia, ruşi 73, 115, 121-122, 131, 137

S

Sa'ad Ed-Din, Khodja (istoric turc) 95
sabia lui Constantin al XI-lea 105-107
Sagundino, Nicola (oraţie către Alfons al V-lea) 96, 104
Salmenikon (Pelopones) 129
Samile (Samuel) (episcop grec) 97
Samothrace 130
San Elpidio a Mare (lîngă Pesaro) 133
Sansovino, Francesco (istoric din secolul al XVII-lea) 98, 102
Saravalle (Saravali) (Pelopones) 28
Sarielles (ienicer) 94
Saronic (golf) 39
Saxa-Coburg, Leopold de 137
Scholarios, Gheorghe 56-57, 61, 65, 73, 75, 89-90, 114, 121. *Vezi şi* Ghenadie (călugăr)
Seghedin 43
Selymbria 24, 35, 5x0-51, 71
Serbia, sîrbi 20, 41, 59-61, 93-94, 98, 130
Sfîntul Roman (Poarta, Constantinopol) 79, 84, 92, 99, 101, 103-104

sigiliile lui Constantin al XI-lea 85-87
Sikyon (Pelopones) 46
Siria 113
Sixt al IV-lea (papă, 1471-1484) 130-131
Smederevo (Serbia) 33, 130
Soemern, Heinrich 95
Sofia de Montferrat (a doua soţie a lui Ioan al VIII-lea) 23
Spandounes (Spandugnino) (istoric din secolul al XVI-lea) 107, 109
Sparta 49, 129
Sphrantzes, Gheorghe (cronicar şi om de stat) 21-22, 24, 26-32, 34-36, 42-44, 46, 50-53, 55, 58-62, 70, 73, 76, 81, 91, 94, 100-101, 111, 129, 138
Stameron, Elis 30
stavraton (monedă) 86
Stephanitzes, Petros (doctor şi scriitor) 122-123
Stepney 140
stradioti 132
Suedia 119
Suffolk 138-139
Suleiman 19-20
Suleiman (sultan otoman, 1402-1411) 66
Sulu Monastir. *Vezi* Peribleptos
synaxis (sinod antiunionist) 56, 64-65, 73-75
Syros (insulă) 134

Ş

Şapte Turnuri (Yedi Kule) (fortăreaţă la Constantinopol) 95, 99, 119-120

T

Taiget (munte) 21, 48
Tainaron (Pelopones) 42, 49
Taranto (prinţ de ~) 50
Tarasios (patriarh, 784-806) 120, 122
Tauros (Forul Taurului, Constantinopol) 116
Teba 44
Tecco (ambasador italian la Constantinopol) 105
Tedaldo, Jacopo (negustor florentin) 92
Temistocle 53, 114
Teodor I (despot al Moreii, 1393-1407) 21, 23, 38
Teodor al II-lea (despot al Moreii, 1407--1443) 21-23, 25-27, 31, 35-39, 44, 48, 50, 61
Teodora (împărăteasa lui Mihail al VIII-lea) 53
Teodosia (biserică la Constantinopol) (Gül Camii) 108, 121
Tesalia 30, 44
Tesalonic (Thessaloniki) 21, 23, 29, 33, 96, 102, 116, 122-123, 134-135
Thasos (insulă) 130
Tignosi da Foligno, Niccolò (cronicar) 95
Tocco, Carlo I (despot al Epirului, 1415--1429) 25-26
Tocco, Maddalena (Teodora) (prima soţie a lui Constantin al XI-lea) 26, 34, 111
Torino 105-106
Tourkopolis (= Constantinopol) 116
Tracia 52, 66, 130
Transilvania 97
Trapezunt 23, 37, 50, 58-61
Tripolis (Pelopones) 127
Tuccia, Nicola della ~ (cronicar din Viterbo) 97
Turahan bei (comandant militar otoman) 28, 30, 46-47, 76, 127-128
Tursun bei (cronicar turc) 8, 70, 94-95, 98, 104
Tyrannis (Tyrannos) (oraş legendar) 117

U

Umur (fiul lui Turahan) 76, 128
Ungaria, unguri 24, 41, 43, 66, 115
Urban (meşter ungur) 78
Uzun Hasan (han Ak-Koyunlu) 142

V

Valahia 134
Varna 44, 47, 63, 67
Vasile I al Moscovei 23

Vefa Meidan (Istanbul) 108
Veneţia, veneţieni 20, 23-25, 27-30, 35--36, 40-41, 47, 55, 63-64, 70-71, 76-80, 83, 87, 96, 98, 102, 114-115, 122, 132
Venizelos, Eleutherios 124
Viena 15, 78, 97, 122, 133-135, 142
Viterbo 97, 132-133, 142
Vitrinitza 45
Vitylo (Oitylon) (Pelopones) 42, 49
Vostitza (Aigion) 26-27, 45-46

W

Westminster Abbey 140
Wexford 137
White-Palaeologus, A. 141
Wickham, E. (colonel) 141
William al IV-lea (rege al Angliei) 137

X

Xerxes 39-40

Y

Yedi Kule. *Vezi* Şapte Turnuri

Z

Zaccaria, Caterina (soţia despotului Toma Paleologul) 29, 130
Zaccaria, Centurione (principe de Ahaia, 1404-1429) 29, 130
Zalokostas, Gheorghe (poet) 123
Zonaras (cronicar bizantin) 86

POLIROM

HISTORIA

Volumul reconstituie viaţa lui Constantin al XI-lea Paleologul, ultimul împărat creştin al Constantinopolului şi al Imperiului Bizantin. Fără a relua povestirea căderii Constantinopolului, autorul se axează pe momentul morţii eroice a împăratului – Constantin a fost văzut pentru ultima oară luptînd la zidurile cetăţii –, precum şi pe miturile şi legendele despre el, care s-au acumulat printre creştinii vorbitori de greacă din generaţiile de mai tîrziu. Ultimul Constantin a devenit un simbol al speranţelor şi aspiraţiilor naţiunii născînde a elenilor, care avea să triumfe, într-o bună zi, pe ruinele Imperiului Otoman.

ISBN 973-681-339-8
9789736813399

Editura POLIROM
www.polirom.ro